

Harmadik rész

FÖLDRAJZI HATÁSOK ÉS
A TÁRSADALMI ELEMÉK HATÁSA

Az egyik legbonyolultabb kérdés, amire megnyugtató válaszok még nem születtek, a földrajzi és társadalmi elemek hatása. Mivel az ember és csoportosulásai a legkülönbözőbb hatásoknak van kitéve, melyek gyakorta egyidejűleg hatnak, nehéz, gyakran lehetetlen azokat különválasztani egymástól, esetleg valamely rész vagy arány pontos meghatározását elvégezni. A földrajzi környezet állandó jelleggel hat az emberre és az emberi csoportokra. A földrajzi környezet befolyása annál nagyobb, minél primitívebb és a földhöz, a természethez kötöttebb a csoport. Noha a földrajzi környezet hatása kétségtelen, annak mértéke nem mindig azonos. Más-más csoportok eltérően reagálnak az azonos földrajzi környezeti hatásokra: ez különösen akkor figyelhető meg, mikor egy új népesség érkezik egy olyan területre, ahol előtte egy másik nép élt. Emellett a földrajzi környezet hatása a terület geopolitikai helyzetével együtt változik, mint ahogy megváltozott a mediterrán térség jelentősége az Amerikába és Indiába vezető hajóutak felfedezése után, vagy a Szezi-csatorna kiépítése után. Nagy jelentősége van a történelmi korszakok szellemiségének, jellegének, eszményképeinek, ami a különböző földrajzi környezetekben eltérő módon csapódik le.

Végül, de nem utolsósorban, mindenbe az emberi lélek nyugtalansága és elégedetlensége vegyül, mely a földrajzi környezettől függetlenül alakul, és mint egy erkölcsi sarkantyú, az emberek csoportjait munkára és alkotásra ösztönzi, a jóra és a rosszra, kit jobban, kit meg kevésbé, az egyik embert így, a másikat úgy.

Hetedik fejezet

A FÖLDRAJZI HATÁSOK

A földrajzi környezet közvetlen hatása. – A földrajzi környezet közvetett hatása.
– Dalmácia és Norvégia összehasonlítása. – Dánia helyzete az északi országok között. – A népmozgalmakat befolyásoló földrajzi sajátosságok. – A földrajzi környezet, és hatásának változtatása

A kérdés kuszasága ellenére léteznek olyan földrajzi környezetből adódó hatások, melyek megnyugtatóan bizonyíthatók, ezekről az előző oldalakon már szóltunk. Személy szerint a legnagyobb bizalmam a bizonyosan igazolható földrajzi hatásokban van. A további fejtegetés során is, ebben és az ezt követő könyvben is vörös vezérfonalként húzódik majd végig a földrajzi környezet hatásának bizonyító ereje. A földrajzi környezet összetett fogalmát azonban elemeire kell bontani, és hatását osztályozni. Erre e helyütt tesztek kísérletet.

Megfigyeléseimet és azok eredményeit áttekintve úgy tűnik, három földrajzi hatást különböztethetünk meg: a földrajzi környezet közvetlen hatását, közvetett hatását, valamint a népmozgalmakat befolyásoló földrajzi sajátosságokat.

A közvetlenül ható földrajzi környezeti hatások: a talaj hatása, az éghajlat és a légköri jelenségek (a levegő viszonylagos páratartalma, a szelek jellemzői, hő- és fényjelenségek) befolyása, amely az ember alkati és pszichikai sajátosságaira van kihatással. A társadalmi tényezőket figyelmen kívül hagyva csak ezek hatnak közvetlenül az emberre.

Ilyen benyomások a magas hegyek látványa merész csúcsaikkal, a széles látóhatár, a tenger hatalmas és nyugodt vagy háborgó felszíne, mely forradalmi gondolatokat és érzéseket vált ki; a tágas és termékeny síkság, mely felvidítja és boldoggá teszi a parasztot; a karszt, mely barlangjaival, szakadékaival és eltűnő, majd felbukkanó vízfolyásaival a titokzatosság érzetét kelti. A völgyek mélyén, melyek felett a hegyek összeborulnak, a magány lesz úrrá az emberen. Egész más életérzést vált ki a dombos táj karcsú vonalaival és vidám, zöld, lágy domboldalaival. A tájak mindegyike mély nyomot hagy az emberek lelkében, akik minden nap láthatják azt.

Kétségtelen tény, hogy az éghajlat hatása még jelentősebb. Olyan éghajlati hatások is vannak, melyek az emberi szervezet fejlődését befolyásolják, főképp a tüdő, a szív és az izmok működését, rajtuk keresztül a hangulatot is: történetek lépések a tudományos megállapítások bizonyítására, és hiszem, hogy siker koronázza ezeket az erőfeszítéseket.

Lényegesen nehezebb feladat az éghajlat érzésekre és az emberi tevékenységre gyakorolt közvetlen hatásának megragadása, amely az éghajlat változásával együtt módosul. Kétség nem férhet hozzá, hogy az ember hangulatát befolyásolja az ég derűsége és tisztasága, a könnyű felhők visszatükröződő fénye, a színek fenségessége

hajnalhasadéskor és alkonyatkor, a felhők formája, a folyók, tengerek és tavak színének változásai, a kanyargó folyók látványa, melyek mintha egy képzeletbeli gombo-lyagról tekerednének le és kígyó módjára siklanak a mezők és szántóföldek között. Az évszakok váltakozása, a virágok tarkasága és változatossága, a nagy lombú vagy az örökké zöld tűlevelű erdők – az ég felé meredő, szabályos formát öltő csúcsaikkal –, esetleg a mediterrán erdők és cserjék alacsony, csomós törzseinek és göcsörtös ágaiknak látványa is hatással van az ember érzelmeire.

A felsoroltak némelyike felajzza és nyugtalanná, másika ugyanakkor vidámmá teszi a szemlélőt, bábáskodva a magasztos gondolatok születésekor, míg bizonyos környezet látványa feszültség, fáradtság és tehetetlenség érzését kelti. Mindegyikük érzelmeiket ébreszt, melyek lehetővé teszik az alapvető érzések kialakulását, az emberi izlés és gondolkodásmód formálódását.

Közismert az a benyomás, melyet a földrengések, vulkánkitörések és a rendkívüli események alakítanak: a hóviharral, bőséges esővel, jéggel jövő borák vagy viharok, vagy a folyók pusztító áradásai, amelyek rombolnak és félelmet keltenek a szenvedőben.

Az éghajlati jelenségek mindennapi életre gyakorolt hatása végtelenül széles skálán mozoghat: a légkör változékony összetétele, a bőr alá hatoló nedvesség, az élénkítő frissesség, az elviselhetetlen és fojtó meleg változásaival olyan érzésünk támadhat, hogy az atmoszféra is egy érzékenységgel megáldott lény. Ily módon jelentősen befolyásolja az emberi érzékenységet. Általánosan ismertek azok az egyeseknél oly gyakori teátrális megnyilvánulások, mikor az egyén úgy érzi magát, mint a egész világ elhagyta volna, az a végtelen szomorúság, mely a szívbe markol, vagy az ezzel ellentétes elégedettség és önbizalom jelenségei.

A felsorolt érzések mindegyikünkön jelen vannak, és váltakozva lépnek fel, ami miatt nehéz az osztályozás. Szinte lehetetlen az éghajlati és környezeti hatásoknak tulajdonítható érzéseket különválasztani a lényünkben fakadóktól vagy az alkatunkból adódóaktól. Mindamellet a kutató munkája során a benne kiváltott érzéseket vetíti ki a helyben élő lakosságra, feltételezve, hogy rájuk is hasonlóan hat a környezet és az éghajlat. Számos tévedésnek és félreértésnek vagyunk tehát szenvedő alanyai.

A természeti környezet *közvetett hatása* leginkább az anyagi kultúra fejlődésére hat, és ez által közvetett módon pszichikai jelenségek sorát befolyásolja. Könnyebben megragadható, mint a közvetlen hatások: ugyanakkor a társadalmi hatások szövevényével behálózott tényező, melyekből gyakran kifejezetten összetett feladat elkülöníteni őket.

A természeti környezetnek számos közvetett hatása van: ide tartoznak az adott terület természeti forrásai, melyeket az ott élő ember használ: a föld gazdagsága, és a benne rejlő kincsek (szén, petróleum, ércek, só), a megművelhető földek és a táplálkozásra alkalmas növények, az erdők, a legelők, a tenger, a folyók és tavak gyümölcsei, a vizek hajózhatósága, a domborzat nyújtotta kommunikációs útvonalak kihasználása, az építő- és tüzelőanyag stb. Ezen természeti tényezők kétségtelenül a legapróbb részletekig meghatározzák az ember anyagi kultúráját. Hatásuk a településszerkezeten, a háztípusokon, a foglalkozásokon, a gazdasági szerveződésen és az életmódon, a táplálkozáson és a viseleten, a helyi és távolsági kapcsolatok módján, sőt az emberek egymás közti kapcsolatán is egyértelműen kimutatható, hiszen nem

mindegy, hogy legtöbb idejüket a házukban vagy a földeken, az utcán, piacokon, tereken vagy más nyílt helyen töltik. Milyen nagy hatással van az emberekre az, ha vidékük gabonában, szénben, petróleumban vagy ércben gazdag! Milyen sokan ragadnak vándorbotot kezükbe a szűk esztendőkből!

Az imént igencsak szűkre szabtuk a közvetlen környezeti befolyás emberre gyakorolt hatásának vizsgálati értékeit, jóllehet azok kétségtelenül léteznek. Miképpen különíthetjük el a többi tényezőtől, és miképpen jelölhetjük úgy, hogy az a jellegzetes természeti környezet közvetlen hatásaként kezelhető legyen? Ezenkívül hogyan különíthetjük el a közvetett hatásokat az azokkal erősen összefonódó társadalmi tényezőktől?

Úgy tűnik, eredményesnek mondható a távoli vidékeken, teljesen eltérő körülmények között élő emberek megfigyelése: ennek során olyan csoportokat kell a megfigyelés tárgyává tenni, melyek a természethez közel maradtak, primitívek vagy patriarchális társadalomban élnek, melyeken még nem söpört végig az új, mindent kiegyenlítő és egybemosó kulturális hullám, és különösen nem érintette meg még őket a gyáripár fejlődésével összefüggő életmódváltozás szele. A közvetlen megfigyelés mellett ajánlatos az adott ország néprajzi múzeumainak megtekintése is, mert bennük a múlt és a jelen tárgyi emlékeit gyűjtötték össze, és egy időben tanulmányozhatók: itt juthatunk leghamarább a szintézishez elengedhetetlenül szükséges ismeretekhez arról, miként hatott a földrajzi környezet egy etnikai csoport fő történelmi fejlődési vonalára. A fejlett civilizációval rendelkező országokban ezek a múzeumok az egyedüli lehetőségek a régmúlt idők állapotainak tanulmányozására.

Ennek szellemében végeztem el 1907 nyarán kutatásaimat Dalmáciától a norvégiai Trondheimig. Ha vizsgálatunk kellően figyelmes, a földrajzi környezet hatása az emberre a jelzett irány minden pontján, minden országban nyomon követhető. Különösen szembeűnő az a különbség, melyet Dalmácia egészén és a norvégiai és Rügen vagy Rujna természeti környezete között fedezhetünk fel: a mediterrán és az északi éghajlat ellentéte, Norvégia erdős, Dalmácia kopár és karsztos jellege, a növényzet és a föld művelése teljesen eltérő, a tengerek különbözőek. Ezek a különbségek eltérő tulajdonságokat, munkaszokásokat és tárgyi kultúra kialakulását eredményeztek. A találékonyság és ötletgazdagság is különböző irányba terelődött. Egy földrajzi sajátosság szinte azonos Dalmácia és Norvégia esetében: ez a part tagoltsága, mely a kalózkodáshoz és az ebből fakadó hasonló nemzeti karakter kialakulásához vezetett, ezek pedig a hajósok vállalkozó kedve, a kalandok utáni sóvárgás. Ha Norvégia és Dalmácia földrajzi sajátosságainak némelyikét kiemeljük, az rámutat az északi és déli népek eltérő jellemére és annak kidomborítását, értelmezését könnyíti meg. Íme néhány példa a vizsgálatból.

Dalmácia. – Az északi országok legnagyobb ellentéte. Derűltség és napsütés: minden világos és szikrázó. A domborzat és a művelhető földterület élesen elhatárolódik egymástól, annál is inkább, mert a kopár föld minden egyes barázdáját számon tartják.

Napfelkelte, de különösen napnyugta idején a tenger színei a vörös különböző árnyalataiban játszanak, csillognak, szikráznak, izzanak. A nappal vakítóan fehér mészkősziklák a tenger mögött alkonyatkor piros színbe mártóznak. Viszont a ten-

gernek és partnak azon részei, amelyeket nem érintenek a nap sugarai mélyfeketék és sötétek maradnak.

A szépséget csak fokozza a sziklával szabdalt part, a meghitt öblök látványa. Meredek oldalán barlangok tátonganak, mint a Modra Špilja (Kék-barlang) Dubrovniknál, mely hasonlatos a Kapri szigetén láthatóhoz, tekintélyt parancsoló kliffekhez, a barlangokhoz, amelyeknek alsó nyílása a tenger szintjén, felső pedig magasan, a part szintjén van: a hullámozó tenger a felső nyíláson keresztül lövell ki a partra. A parti barlangok legmélyebb pontjain a víz összesűríti a levegőt, és így az ágyú dörrenésére emlékeztető hangokat hallat. A hullámok játéka sokkal változatosabb, mint mondjuk a fövenyen vagy a homokos partokon. A partok mentén a víz színe rendkívül varázslatos és sok színben játszó, a kék és a piros árnyalatai mozaikszerűen váltakoznak. A parti kliffekben és a barlangokban a tengerfenéken fekvő kövek másképp törik a fényt, ami miatt kéknek, zöldnek, vörösesnek, gyöngyházfényűnek látjuk a vizet. Nem kell hát csodálkoznunk azon, hogy a dalmát tengerpart lakóinak forma- és színérzéke fejlett.

Ezen a tenger melléken köztudott, hogy a hirtelen támadó szelek, a bóra és a sirokkó, hatással vannak az emberek közérzetére. A sirokkó kiemelkedő jelentőségű, hiszen amikor a tengerparton tombol, nemcsak a mindent átítató nedvesség tapasztalható, hanem ez minden bújkáló betegség felbukkanásának és burjánzásának ideje is eljön, és ekkor van a legtöbb értelmetlen veszekedés, ideges és elhamarkodott cselekedet. Ilyenkor az „átkozott sirokkó”-t emlegetik.

A mediterrán növényzet ritkán jut a parttól egy kilométernél mélyebbre és 200-350 méternél magasabbra: első helyen az olajfák, a mandulafák, szőlők, különböző pálmafajfák, a különösen magasra növe ciprusok, a mediterrán fenyők, az aloé változatai nőnek. Felettük a ritka növényzet övezete kezdődik, melyen már átüt a mészke: itt már a mediterrán macchia az uralkodó, az örökké zöldellő bokrok, a boróka, a nehézszagú boróka, a hanga nő.

A tenger melléki mediterrán növényzet zónája felett Zagora és Hercegovina ormai magasodnak, melyek a tengerről nézve elkeserítően hatnak. Valójában viszont nem ennyire kiábrándítóak. Felkapaszkodva rájuk szelíd karsztuvalákra és poljékra (mezőkra) érhetünk, melyek jól műveltek és sűrűn lakottak. A növényzet jelentős része közép-európai jelleget mutat.

A keskeny, 2-3 kilométernyi sávon összezsúfolódik minden egymással ellentétes domborzati forma, növény és szín. Még az Adriai-tengermellék egészén sem annyira kifejezettek ezek az éles ellentétek, mint a Makarskától Stonski Raton és Slanon keresztül Dubrovnikig terjedő szakaszon. A tenger melléken és a magas karszton zömében egyforma emberek élnek, a tenger melléken pedig 2-3 nemzedékkel ezelőtt ideköltözött boszniai és hercegovinai lakosok, mégis nagy különbségek fedezhetők fel közöttük: a tenger mellék szelídebb, szellemesebb és erkölcsileg rugalmasabb embere áll szemben a karszt szigorúbb, erőteljesebb és bátrabb lakosával.

Égészen világosan látható a megművelhető föld hiányának eredménye. Nincs mező és természetes szántó föld. Mindent, még a legkisebb parcellát is kemény munkával kellett a természettől elrabolni. Ők a mészkevet alakítják úgy, ahogy másutt az erdő irtásával hódítanak el területeket a természettől. A sziklát dinamittal, puskaporral, csákányokkal bontják, a nagy sziklát pedig eltávolítják, hogy kis, néhány tíz négyzetméteres vízszintes felületet kapjanak: azok a parcellák, melyek

a száz négyzetmétert meghaladják, már nagy földeknek számítanak. A kialakított területre vörös földet hordanak, mely termékeny karsztföld: az így kialakított parcellákat kömezsgyékkel határolják, és nemritkán körbefalazzák, hogy a lefutó víz a felhordott földet ne mossa el. Jobbára szőlőt ültetnek. Minden tőkét kénytelenek külön trágyázni. Asszonyok sorát láthatjuk, amint a hátukon, zsákokban viszik a trágyát a háztól a földekre, melyek gyakran 2-3 órányi járásra vannak. Nagyon meredek, de szőlő termesztésére kedvező, napos földparcellák is vannak, mint például Ston és Trsteno között a dubrovnikai tengeremelléken, de a meredekség miatt teljesen sziklásak: itt a tenger fölé benyúló földdarabokat alakítanak ki, és ahogyan másutt is, fallal védik a felülről jövő vízmossástól. Ennek ellenére a patakok majdnem minden évben elmosják a földet: ritka az, hogy valamelyik több éven keresztül épen marad. Állandóan alakítják, újjáépítik. Ennek során az emberek hozzászoknak a figyelmes, aprólékos, de rendkívül nehéz munkához. Semmit sem művelhetnek ekével, ehelyett kapát és irtókapát használnak, mely más alakú, mint a Balkán-félsziget egyéb részein. A vörös föld annyira termékeny, hogy burgonyát évente kétszer szednek, jóllehet ez a burgonya apróbb, keményebb és édesebb, alakja a folyami kavicshoz hasonlít. A kicsi földek és termés miatt az itteniek kevéssel is beérik. Tékozlás, pazarlás nincs, mindent kihasználnak, amit a természet nyújt nekik. Az olajfát kiemelkedően jól hasznosítják. Amikor a fát metszik, a leveleket és az ágakat a juhok táplálékául hagyják a földön, az olajsajtolás után fennmaradó *drop* (pogácsa) ugyancsak állatok elé kerül, a gyökerek, a göcsörtök, a törzs kiváló tüzelőanyag.

Minden kis méretekben zajlik, nincs látványos életvitel, és a felsorolt földrajzi sajátosságok okozta szegénység kivándorlásra ösztökéli az embereket, leginkább Amerikába. Mikor 20-30 évet eltöltenek Dél- vagy Észak-Amerikában, egészen más emberek érkeznek vissza, akik vállalkozó kedvű, lendületes, helyi kereteken túllépő személyek. Tágas és nagy villákat emelnek, melyeknek a berendezése fényűző, szöges ellentétei a kicsi kőházaknak, ahol a lakosság otthonmaradt része lakik.

A legapróbb részletekig nyomon követhető a földrajzi környezet emberre gyakorolt hatása, és ily módon az Adria partján különböző körzeteket különíthetünk el. A lakosság kis területeken is különbözik, másként differenciálódik, mint azt a szárazföldi tömb esetében megfigyelhetjük.

Rügen szigete és Norvégia. – A kopár Dalmáciától északra erdős tájak következnek, majd a Balkán-félsziget medencéi és katlanjai, később a Pannon-síkság gabonában és más növényekben dúskáló vidékére érünk. A vidék még napban fürdik, de már több a csapadék. Sokkal kiadósabb, mint a dalmát tengerpart vidékén. Kényelmesebb és tágasabb az emberek élete. Németország északi részétől kezdődően a földek kevésbé termékenyek, a kultúrnövények száma is kevesebb. Az éghajlati viszonyok hátránysabbak és a természeti feltételek is zordabbak. Nagyobb erőfeszítést igényel a délebben fekvő területeken termelt anyagi javak szintjének biztosítása: az északi éghajlat miatt nagyobb mennyiségű táplálék, ital és szilárdabb szerkezetű, drágább lakóépület szükségeltetik. Az éghajlat csak Rügen szigetétől változik meg gyökeresen.

Az ég majdnem mindig felhős: hiányzik a déli derűtség. Csak déltájban tisztább az ég, egyébként egész nap a szürkés, alkony előtti hangulat uralkodik. A terület mintha teavízbe és szürkés ködbe süllyedne, határozatlan, elmosódott körvonalú, nem láthatók a déli részek élesen metszett határvonalai. A levegő friss, majdnem hideg, de a nagy hőmérséklet-ingadozások hiányoznak. A levegő nedves. Nemcsak az égen és a

légkörben, de az emberben sem történik meg az a nagy hangulatbeli változás, mely a déli országokban mindennapos: az itteni ember nyugodtabb és hűvösebb.

A tenger sárgászöld vagy zöld, mint a sörösüveg. A tavak és a folyók feketéssárgák vagy feketészöldek. Nincs jelen a déli tengerek csillogása és melege. Mint ahogy az ég, a tenger is haragos és háborgó: a vidám és játékos élénkítő víz teljesen eltűnt.

Az éghajlat, az ég és a tenger említett tulajdonságai még inkább kifejezésre jutnak Norvégiában, a fjordokkal tagolt, magas partú országban, ahol a nagy kiterjedésű, sötét túlevelű erdőket csak helyenként szorították vissza.

A halászat befolyása. – A norvég partok mentén figyelhető meg legjobban a tenger hatása az emberek mindennapi életére és táplálkozására. Mindenki a tengerből, a hajókészítésből és a halászatból él. A fjordok mentén halászknunyhók állnak és a halászat mesterségét űzik. Az életmód a halászatnak lett alárendelve.

Ezt Bergen halpiacán tapasztalhatjuk legjobban. A hal olyan roppant mennyiségben érkezik ide, amilyent az Adriai- és Földközi-tenger *pesceriáin* (halpiacain) sohasem láthatnánk. A faládjában és csónakban lubickoló jelentős mennyiségű hal mellett két sor fából készült medence van a piacon, melynek egyik oldalán a tengervizet beeresztik, a másikon pedig kifolyik: a halak óriási tömege úszik ezekben a medencékben: a vásárlók hada tolong a medencék és a csónokok körül, hogy halat vehessen. Ami nálunk az élénk kereskedelemmel rendelkező városokban a heti egy alkalommal megtartott állatvásár, azt itt a heti két alkalommal tartott halpiac. Az eladott hal mennyisége a vidékünkön gazdát cserélő lábasjóság mennyiségének felel meg. Ami a táplálkozást illeti, az itteni hal sok tekintetben helyettesíti a mi marháinkat. A halon kívül, amivel a helyi lakosság táplálkozik a vaj és tej mellett, még jelentősebb a kivitelre szánt hal mennyisége. A hal az egyik legfontosabb kiviteli cikk. Az itteni lakosság legfontosabb ételmezője a tenger. Nemcsak a lábasjóságot, de a mezőket és szántóföldeket is helyettesíti.

A halban gazdag tenger a halászat nagymérvű fejlődéséhez is vezetett, mely nem a léhaságot ösztönzi, mint az Adriai-tenger gyér halászata, hanem az aktív részvételt.

A faeszközök kultúrája. – Dalmáciával ellentétben Norvégia erdőben gazdag ország. Amíg az előbbiben a kő a leggyakoribb építőanyag, Norvégiában a fa lép helyébe. Az életmód és a tevékenység sokban különbözik a Dalmáciában látottaktól, de rokon vonásokat mutat a Balkán-félsziget erdős részeivel, elsősorban az óvlach területekkel.

Norvégia tenger mellékén elsősorban halászatból és hajógyártásból élnek, a szárazföld belsejében, a hegyekben viszont állattartással és erdőkitermeléssel foglalkoznak. Norvégián keresztülutazva, de még inkább a bergeni Néprajzi Múzeumban figyelhető meg a famegmunkálás uralkodó volta. A templomi szószéktől a konyhai eszközökig minden fából készül: a házak, az istállók, a szerszámok, a vasaló és a konyhai eszközök, de még a sílécek is. Míves fafaragások díszítik az ajtófélfákat és a szószékeket is. A tárgyaknak hasonló, ha nem ugyanolyan a formájuk, mint a mi óvlach vidékeinken. Hasonlóak a vászon és szőnyeg szövésére szolgáló szövőszékformák, a sajtárok, és a vászonövek is azonosságot mutatnak, bizonyos díszítésminták eltéréseket leszámítva.

Hasonló vonatkozásban érdekes a Kristiansand melletti Bygdø Néprajzi Múzeuma. A legrégebbi norvég házak boronafalúak és fatetővel készültek, és ilyenek az éléskamra gyanánt használt loftok is. Ugyanazt láthatjuk tehát, amit régen Sümadijában lát-

hattunk volna. A tetőszelemen közepén nyílás van, amely a mi régi kéményünkre, a füstlyukra (*badžo*) emlékeztet. A tűz a tér közepén ég, és ez köré heveredve alszanak. Ez az egysejtes ház. Ez volt a kezdetleges házforma a vidékünkön is: minimális, az élethez elengedhetetlen tér. A mi boronafalú, zsendelyes házunk (*brvnara-šindrača*) és a norvég ház között csupán annyi különbség van, hogy a norvég ház alaprajza mindig szabályos téglalap, míg a mi házaink gyakran négyzetes alaprajzúak. Rokon vonások mutatkoznak a tűzhely, a székek, az asztal formájában, jóllehet apróbb eltérések léteznek. Az ajtófélfá felett faragás díszeleg, és a déli oldalon, ott, ahol az ajtó nyílik, egy fedett és bekerített rész van, ami a vidékünkön látható *ajatnak* felelne meg.

A fa bősége révén a templomok is fából készülnek, sajátos formában: nagy fenyőfára hasonlítanak, ezek az ún. *Stavkirkék*. Tehát a templomok stílusára is hat a környezet. Ezt egyébként a délebbre fekvő fenyőerdők övezetében is láthatjuk, például a kisorosz Kárpátokban vagy Erdélyben, ahol a templomok gyakran ugyancsak fenyő formájúak.

Galícia erdős részeiben, Krakko környékéről a Táttra felé haladva minden ház fából készült, igazi boronaházak, amilyenek a mi vidékünkön is voltak, de a tetőfedés anyaga itt már a szalma.

A házfarmákat a nép saját szükségletei kielégítésére alkotta, míg a későbbiek során más épületeket, például a templomok építése során a természetből merített ihletet. Az idők folyamán a lakosságot érő kulturális hatásoknak köszönhetően módosulnak az elsődleges formák.

Ez a látvány nemcsak a múzeumban fogadott. A Kristiansand és a Trondheim közötti falvak mindegyikében boronafalú házakat, fával borított tetőket és faanyagú loftokat és Stavkirke jellegű templomokat láttam. A legizgalmasabb a Glomma-völgyében fekvő Lilleelvedal falucska volt, ahol minden épület fából készült.

A norvég és dalmát kalózkodás és hajóépítés. – Amint azt már említettük, a tagolt part nagy befolyással bírt bizonyos nemzeti jellegek, elsősorban a kalózkodás és a belőle fakadó tulajdonságok kialakulására. A fjordokkal szabdaltnorvég parton és az Adriai-tenger dinári szakaszán gyakorlatilag egy időben, egymástól elszigetelve fejlődött ki az európai kalózkodás hírhedt intézménye.

Mindkét part előtt szigetcsoportok fekszenek, de ezek száma Norvégiában, ha lehet, még nagyobb: a szigetek között szűk csatornák vannak, és a hátszázatot képező parton fjordok és öblök nyújtanak biztonságot. Ennek következtében számos védett hely van: a dalmát vagy norvég partok mentén csónakkal közlekedve könnyen összeütközhetünk egy másik csónakkal ott, ahol a part megtörik: a csónak teljesen eltűnhet a szigetcskék és csatornák útvesztőjében. Mindkét part kiválóan alkalmas kelepce állítására, és teli van rejtekhelyekkel, ahonnan rajtaütésszerű támadás és gyors menekülés szervezhető.

Híres volt a dalmát kalózkodás hada, mely a Stonski Rat és a Neretva torkolatánál tevékenykedett, mely tengersizakaszok előtt számos sziget és csatorna, átjáró van: a Kotori-öbölben még a hajdan volt illír kalózkodók is elhíresültek. A velenceiek több évszázadon keresztül próbálkoztak a Neretva-torkolat környéki kalózkodók rablókedvének letörésével, a török hódításokat követően viszont a kalózkodás újból erőre kapott, különösen Senj és Omiš táján. A muzulmánok is híres kalózkodókká váltak a Neretva torkolatánál. A kalózkodók a későbbiek során ügyes kezű dalmát hajóépítők lettek.

A norvég partok mentén kialakult kalózkodás a középkor első évszázadaitól kezdve még ismertebb volt. A vikingek, az északi tengerek legbátrabb és legügyesebb

hajósai a nagy hajós vállalkozások előhírnökei voltak. Vitorlásaikkal Izland szigetéig jutottak, ahova a mai gőzhajók csak 10-12 napi hajózás után futnak be, Grönland és talán Kanada partjait is elérték. A kalózkodás intézménye sokáig fennmaradt, mert talán a Föld kalózkodásra legalkalmasabb partjával rendelkeztek. A kalózkodók egyben a legügyesebb hajókészítők is voltak, központjaikból hajókészítő és kereskedelmi helyek alakultak ki.

A tagolt partszakasz hatására a két faj tengerparti lakossága a két egymástól távol eső ponton hasonló szellemi és erkölcsi sajátosságokat alakított ki.

Dánia. – Az azonos fajhoz tartozó dánok a norvégokkal közösségben és közvetlen közelségben élve teljesen eltérő sajátosságokat mutatnak, melynek legfőbb okait az eltérő földrajzi helyzetben és környezeti hatásokban kell keresnünk.

Dánia központi helyet foglal el északon a Skandinávia és Németország közötti tengeri úton. Jütland és a szigetek is gyakorlatilag nagyobb kiemelkedés nélküliek. Jütland legmagasabb csúcsa a 170 méter magas Mennyei-hegy. A domborzatban uralkodó formáit a hosszú lejtők képezik, melyek a tájnak lágy, nyújtott jelleget kölcsönöznek. Kedves, könnyen leküzdhető táj, mely a tengeri éghajlat hatása alatt áll. Jütland és a szigetek is ilyenek. A Limford-fjord is sekély és lágy, mivel az elárasztott mélyföldből alakult ki. Központi helyzeténél fogva nemcsak Svédországgal és Norvégiával alakított ki szoros kapcsolatokat, hanem Nyugat-Európával és Angliával is.

Noha Jütland talaja gyenge minőségű homokból és sárga agyagból tevődik össze, azt intenzíven trágyázzák, a teljes területet kihasználják, bevetik, sehol egy kopár szikla: legelők, mezők, sok heretábla, még több szarvasmarha. Az erdők ritkák és kicsik, szén kevés található, ezért tőzeget bányásznak és fekete gúlákba halmozzák a száradás idejére. A gyorsvízű patakok és folyók hiányában szárazmalmok és szélmalomok tömege dolgozik. A vidék jellegzetességei a malmok. A városokban és környékükön parkok, zöld felületek találhatóak, sok a gyümölcs, egész epermezők piroslanak.

A történelem előtti időkben is a dán területektől délre levő brandenburgi, pomeráni és mecklenburgi területeken őshonos lakosságtól eltérő népesség élt a félszigeten.

A kő- és bronzkori kőkőkönmöggingekben a szomszédos területekétől lényegesen fejlettebb kultúra nyomai maradtak meg. A Hercegi Palotában kialakított Dán Nemzeti Múzeum szemléltető térképein látható a terület korabeli településhálózata, mely nagy sűrűséget mutat. A kőkőkönmöggingekből kikerülő tárgyak finoman kidolgozottak és ízlésesek, majdnem művészi színvonalúak.

A fő okokat az azonos éghajlati hatásokban és a földrajzi körülményekben kell keresnünk, mely nyomát hagyta a mai lakosság arculatán is. A népesség élénk, mozgékony, határozott művészi hajlammal megáldott, ők az észak görögjei. Ez nyomon követhető egész életvitelükön, gyáriparuk fejlettségén, porcelániparukon, képek reprodukálásában mutatkozó tehetségükön, nyomdaipari rátermettségükön csakúgy, mint építészetük és ornamentikájuk eredetiségén és stílusán.

De a tenger, a talaj és a kultúra minden hatása mellett sem mutattak fel annyi eredetiséget, fantáziát, alkotói szabadságot és ízlést, mint a napsütötte és meleg Olaszország lakosai.

*

A felsorolt, az emberre közvetetten és közvetlenül ható, a földrajzi környezetből adódó sajátosságok mellett ott állnak a domborzat azon jellegzetességei, melyek a *népcsoportok mozgását és a köztük kialakuló kapcsolatokat* határozzák meg: ezek a kapcsolódás és elterjedés, vagy az ezzel szembenálló elszigetelődés és elszakadás tulajdonságaival bíró jelenségek. A jelenségek kihatással vannak egy nép helykiválasztására, ahol majd legnagyobb hatását fejtí ki, vagy államát alapítja meg. A domborzati jellegzetességek egy nép területi igényét, azok irányát és végső határait is definiálják, egyúttal meghatározzák a jövőbeli emigráció vagy kolonizáció fő irányát is. Nagy hatással vannak a civilizáció terjedésének útvonalára, legyen az kívülről jövő vagy belülről induló. Ezek a sajátosságok más néven földrajzi keretnek is nevezhetők, melyek minden irányból szorítják és formába öntik az emberek csoportjait, nagy vonalakban meghatározzák politikai és társadalmi fejlődésük főbb jellemzőit. Ez által gyakran az érzések, gondolatok, munkaszokások, egyszóval a nemzeti érzés és a hagyomány is módosulhat. A földrajzi sajátosságok tehát hatással vannak a történelem folyamatára és egy emberi csoport regionális történelmére is. Ezek a legkézzelfoghatóbb hatások, és példákkal is bőven alátámaszthatóak.

Az embert befolyásoló földrajzi hatások minden fajtája változásnak van kitéve. A természeti hatások, az emberi tevékenység folytán a tényleges fizikai környezet is módosul, habár egy meghatározott történelmi periódus alatt jobbra csak felszínesen. A legnyilvánvalóbb változásokat a közvetett hatások alá sorolt tényezők szenvedik. Tudvalevő, hogy az erdőket gyakran teljesen kiirtották, bizonyos növények és vegetációs csoportok pedig eredeti helyüktől távol kerültek, és olyan helyeken fejlődnek tovább, ahol azelőtt még hírmondójuk sem volt. Az eső hatására a laza szerkezetű föld a sziklákról lemosódott, a mocsaras területeket pedig kiszárították. A változások néhány példáját Šumadija esetében is bemutattuk, amelyek az elmúlt két évszázad alatt játszódtak le. Azonban módunkban lesz majd újabb példákkal is előhozakodni.

A legnagyobb változások a kapcsolódás és elterjedés, valamint az elszigetelődés és elszakadás földrajzi keretein belül történtek. Ha a természeti környezet elemei változatlanul megmaradnának, és ugyanolyan lendülettel fejtenék ki hatásukat, viszont egy adott terület világpolitikai helyzete megváltozna, az ott élő lakosság munkája és fáradozása már nem hozná meg az eddig megszokott eredményeket. Mint már említettük, ez történt a mediterráneum térségével a nagy tengeri utak felfedezése és a gőzhajó feltalálása után. Ezzel ellentétes folyamat játszódtott le a Balkán-félszigeten a XIX. sz. folyamán. A hosszirányú völgyekben és a rájuk merőleges hágók zömében számos út és vasút épült, a folyami hajózás új útvonalai pedig állandósultak a Száván és a Dunán. Az új államok létrejöttével módosultak az etnikai csoportok közti kapcsolatok, ami az új csoportosulások társadalmi és nemzetközi kapcsolataiban is új szabályok elfogadását vonta maga után. A civilizáció központjainak Balkán-félszigetről történő kikerülése ugyancsak hatott a földrajzi tényezők szerepére, melyek megkönnyítették a kapcsolódást, vagy felgyorsították a szóródást és az elválást.

Az utóbbi példák is a földrajzi sajátosságok módosult szerepére utaltak és társadalmi alakulatok jelentőségére mutattak rá. Kiegészíthető a gondolat még azzal is, hogy a földrajzi tényezők erősítették és gyengítették is a kapcsolódás és elterjedés, valamint az elszigetelődés és elszakadás földrajzi dimenzióit. A társadalmi hatások a balkáni országok erejének és a lakosság minőségének függvényeként jelentek meg.

Függvénye volt még az országokban fejlődő szellemi áramlatoknak és egy erős, a szellemi áramlatokat befolyásolni képes személyiség jelenlétének is. Íme egy példa.

Mint azt már bebizonyítottuk, a két völgy: a Morava–vardári, valamint a Morava–maricai két valós földrajzi egységet alkot, melyek a Balkán-félsziget nagyobb részén kifejtették központosító hatásukat. Megfelelő keretet szolgáltathattak volna egy erős balkáni állam kialakulásához, amelyik a völgyek előnyeit kihasználva életben maradhatott volna. A Balkán-félszigetet ugyanakkor kis népek szállták meg, melyek etnikai tekintetben különbözők voltak. A kezdetben teljesen homogén szláv lakosság, mely egy erős nemzet kialakítására volt hivatott, megoszlott a finnugor eredetű bolgárok betörése után: így alakult ki a két történelmi nemzet, a szerb és a bolgár. A szerbek és a bolgárok egyaránt harcoltak a bizánciak és a görögök ellen a két völgy birtoklásáért, de ugyanúgy harcoltak egymással szemben is az elsőségért. Azzal a pusztá ténnyel, hogy egy területi egységet két nép lakott, meggyengültek a kapcsolódás és elterjedés földrajzi tulajdonságai, és a két nép elszigetelő és elválasztó tevékenységet folytatott.

Nyolcadik fejezet

A TÖRTÉNELMI ESEMÉNYEK ÉS A DOMBORZATI VISZONYOK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Általános következmények. – Nagy hódítások, etnikai változások, a középkori államok kialakulása. – Balkáni és keleti kérdés; az új államok kialakulása

A földrajzi tényezők mellett a történelmi és társadalmi tényezők három csoportja is formálta a Balkán-félsziget etnográfiai és emberföldrajzi (antropogeográfiai) sajátosságait. Ez a három csoportja a történelmi események, a civilizációs zónák elhelyezkedése és az etnikai csoportok és népek vándorlása.

Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy a felsorolt három tényező is többé-kevésbé a földrajzi hatások függvényeként értelmezendő, különösen a harmadikként feltüntetett, vándorlás és mozgás által meghatározott jelenségek: például a félsziget eurázsiai jellege, a félsziget nyitottsága északi irányba, pontosabban a kontinens középső és keleti síkságai felé, valamint a félsziget viszonylagos közelsége Olaszországhoz, amittől az Adriai-tenger választja el, a félsziget belsejében futó észak–déli irányú főutak stb.

Ezek a földrajzi sajátosságok kétségtelenül befolyásolták a civilizációk fejlődését csakúgy, mint a Balkán-félsziget történelmi eseményeinek menetét és a népvándorlások és mozgások eredményeit. Először említsünk meg néhány általános következményt, melyek a felsorolt földrajzi sajátosságokkal kapcsolatban állnak.

Általános következmények

A Balkán-félsziget főbb tengeri, folyami és szárazföldi útvonalai már az őskorban a civilizációk terjedését szolgálták. A civilizációk a Duna mentén, annak torkolatvidékétől Közép-Európa irányába nyomultak: benépesítették a Földközi-tenger vidékét, szigetről szigetre haladva, eljutottak az Appennini-félszigetre és onnan tovább, emellett a Balkán-félsziget hossz- és keresztirányú utait is használták. Meglepő a Morava–vardári-völgy őskori lelőhelyeinek nagy száma, melyek ez ideig nem képezték kellő alaposságú kutatás tárgyát.

A hellén civilizáció, elsősorban a tengeri, kevésbé a folyami és szárazföldi utakat használva, a Balkán-félsziget tengermelléki részein és a Földközi-tenger egészén elterjedt. Alig van hely, ahol a félsziget belsejébe, a Központi-hegységen túl hatolt volna.

A rómaiak a völgyeket és a szorosokat használva jutottak a félsziget belsejébe, ők építették az első hossz- és keresztirányú utakat. A Száva és a Duna mentén haladó utakon szivárgott be a római civilizáció az egész félszigetre, és legmélyebb nyomát annak északnyugati részén hagyta. Mivel leghőbb vágyuk az érlelőhelyek birtoklása volt, a római utak a lelőhelyekig vezetnek, és munkájuk, civilizációjuk nyomai is láthatók ott.

A bizánciak nagymértékben kiaknázták a szárazföldi, elsősorban a hosszirányú utak nyújtotta lehetőségeket. A bizánci civilizáció, mely a középkor közép-balkáni és dél-balkáni országaiban terjedt el, a félsziget északi részeiben, a hosszirányú utak mentén a török uralom ideje alatt is fennmaradt, jóllehet megváltozott formában: halványabb nyomaira a Dunán túl, Buda és Bécs városában is rábukkanhatunk.

A római és a bizánci civilizáció a hosszirányú mélyedések mentén vert gyökeret: itt, a völgyekben haladó utak mentén alakultak ki azok a városok, melyek zömében ma is állnak, némelyek pedig eltűntek. Itt játszódtak le a Balkán-félsziget sorsát befolyásoló történelmi események is. Minden hódító birodalom a hosszirányú utak birtoklására helyezte a legfőbb hangsúlyt.

Érdeemes megfigyelní, ahogy az Európa szívében elterülő tágas Pannon-síkság a nagy népvándorlás ideje alatt, és azt megelőzően is a népek menedékhévé válik, és hogy a nyitott északi határokon keresztül sokan innen indultak a Balkán-félszigetre. Ilyen jellegű a kelták előrenyomulása, akik a Kárpát-medencéből és az Alpok lábától Hellászba hatoltak, bátor és kezdeményező törzsük, a scordiscus pedig a medence szélén, a moravai Szerbiában maradt. Hasonló jellegű az avarok és szlávok, a hunok és a germán törzsek betörése egészen a magyarok megjelenéséig, akik a Pannon-síkság déli peremén megálltak, és csak időnként hatoltak be a Balkán-félsziget északi, nyitott határain át a félsziget mélyebb részeibe.

A hossz- és keresztirányú utak jelentősége a fő kulturális központhoz viszonyított helyzetükkel együtt változott. Az első utak jelentősége akkor nőtt meg, mikor Bizánc hatalma teljében volt. A hangsúly később áthelyeződött egy másik, keresztirányú útra, a Via Egnatiára. A középkor második felében, Konstantinápoly elestével az olasz városállamok, kiváltképp Velence és a mi Dubrovnikunk fontos kereskedelmi és kulturális központokká váltak. Dubrovnik különösen jelentős kereskedelmi központtá lépett elő és az itáliai és a Balkán-félszigetről származó áruk közvetítésében vállalt szerepet: Olaszország felé földművelésből és állattartásból származó termékeket és érceket szállítottak, míg onnan az olasz áru érkezett. Miután a keresztirányú utak nehézségeit leküzdötték, a dubrovnikai kereskedők a hosszirányú utakon eljutottak egészen Nišig, és a félsziget jelentősebb városaiban telepeket és kézműves műhelyeket létesítettek. Emiatt az Adriai-tengertől a Balkán-félsziget belseje felé tartó keresztirányú utak jelentősége megnőtt, és addig nem tapasztalt mértékben felértékelődött. A hosszirányú utak mindamelllett nem veszítették el jelentőségüket.

A Balkán-félsziget és Nyugat-Európa között más, rövid ideig élénk forgalmat biztosító utak is voltak, melyek a kereszties háborúk, az Égei övezet és Konstantinápoly frank és latin fennhatóság alá tartozásának idején éltek virágkorukat. Az utak elsősorban a tenger melléken, a Morava–vardári-völgyön és a Via Egnatián át vezettek.

A török uralom utolsó évszázadától napjainkig a félszigeten jelentős változások mentek végbe. A korábbi civilizációk eltűntek, vagy csak nyomokban maradtak fenn. A balkáni államok felszabadulása után az új európai civilizáció egyre inkább érezte hatását: de amíg a nyugati civilizáció csak a tenger mellék városait hódoltatta be, a közép-európai műveltség a hosszirányú utak mentén az előző civilizációkkal ellentétes irányban, északról délre terjeszkedve mélyen behatolt a félszigetre. A kereskedelem és a terjeszkedés szempontjából keresztirányú utak jelentősége elenyésző ebben az időben.

A két korszak közé ékelődik egy harmadik is. A kereskedelem időnként még a hosszirányú utaktól is eltávolodott, mert a legnagyobb piacok a félsziget belsejében alakultak ki. Közép-Európa és Isztambul árúja lovakon és tevéken jutott el a félsziget belsejébe, az ottani nagy vásárokra. A vasutak megépítésekor a kereskedelem ilyen formája elvesztette jelentőségét.

A kizárólag keresztrányú utakat használó civilizációk hatása nem juthatott el a félsziget egész területére. Hatáskörük az Adriai-tengermellék szűk sávjára korlátozódott. Ez történt a velencei kultúrával is. A római civilizáció elterjedésében is tapasztalhatók a domborzat szabta korlátok, jóllehet az a félsziget nagy részét magáénak tudhatta. A római kultúra valós nyomai a tengermelléken és a Száva meg a Duna mentén lelhetők fel, a félsziget belsejében inkább a katonai szervezet dominált a valódi értelemben vett kultúra helyett.

A legnagyobb inváziók a félsziget északi, nyitott határán át és a déli, eurázsiai hídon jutottak a Balkán-félszigetre, elsősorban a hosszirányú völgyekben előrehaladva. Ezek az egyedüli, a félszigetet benépesítő, és annak etnikai képét tartósan befolyásoló hódítások. Az Adriai-tenger másik partjáról érkező hódítások és megszállások, melyek a keresztrányú utak mentén haladtak előre, a félsziget lakosságának összetételében csak jelentéktelen nyomokat hagytak.

Nagy hódítások, etnikai változások, a középkori államok kialakulása

A rómaiak nyitották meg az egymás után következő nagy hódítók sorát. Az Adriai-tengeren átjutva a Dinári-hegység tengermelléki övezetét hódoltatták be, de a félsziget nagyobb részének elfoglalását csak a Száva és a Duna völgyének leigázása után kezdhették el, a tőlük déli irányba induló völgyek és a hosszirányú utak mentén. Nagy tömegben telepedtek le a tengermelléki városokban, valamint a Duna és a Száva mellett. Az Adriai-tengertől a Neretva völgyén keresztül a hercegovinai Stolacig jutottak, a Morača völgyén át Dukljáig, a montenegrói Podgorica közeléig. A Duna mentéről a Morava völgyén keresztül Viminatium, Horeum Margi érintésével Naissusig, Ramesianáig (Bela Palanka) és Scupiig (Szkopje) jutottak el. A Balkán-félsziget belső területén az Adriai-tengertől a Morava völgyéig ekkor többé-kevésbé latinizálódott illír törzsek laktak. Az adriai-tengeri Ljezhatól Naissuson és Ramesianán keresztül a Duna menti Ratiariáig a latin volt a hivatalos nyelv.¹⁰ Ettől a vonaltól délre a görög nyelv volt használatos, a trák és macedón törzsek valamilyen fokon hellenizálódtak. Úgy tűnik, a félsziget északi fele latinná, a déli göröggé vált volna, ha a primitív népek újabb hullámai nem árasztják el a félszigetet. Az újabb népmozgások elől a rómaiak két területre, a dalmát tengerpart városaiba és a mai Románia területére húzódtak vissza. A római eredetű dalmát városok lakossága a középkor folyamán a roman, dalmát, latin néven maradtak fenn. A latin egyik dialektusát (ódalmát) beszélő utolsó család az elmúlt évtizedekben halt ki Krk szigetén. A szárazföldi tömb félig latinizálódott lakosainak egy része helyben maradt, a többiek valószínűleg a félsziget középső és déli részeire (Macedóniába és a Pindosz-hegységbe) húzódtak vissza.

A letelepedett veteránok által épített, a félsziget belsejében levő utak, erődök, a városok és telepek falai a római uralomról tanúskodnak. Gyakorlatilag nincs a

¹⁰ K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, Denkschriften K. K. Akad. Wiss. Wien, 1912.

félsziget északnyugati részében és egész a bolgár határig olyan bánya, amelyben ne akadnánk a rómaiak keze nyomára. Él az elképzelés, ami szerint a rómaiak terjesztették el a szőlőkultúrát a Fruška gorában és Smederevo környékén. A földrajzi névadásban is felfedezhető a rómaiak és az ellatinosodott helyi lakosok szelleme: a Durmitor, a Visitor, a Korona, a Kunora, Szkopje (Scopi), Lipljan (Ulpiana) helynevek tőlük származnak. A szerbhorvát nyelv számos latin eredetű szót tartalmaz, mely ugyancsak innen eredeztethető. Valószínű, hogy a félig latinná vált lakosság, mely a szerbhorvátokkal vegyült, hatott az utóbbiak fizikai és pszichikai sajátosságaira, főképp az ellatinosodott illírek dinári szerbekre gyakorolt hatása jelentős. A római nép teljesen eltűnt a félszigetről. A későbbi velencei és Anjou hódítások még kevesebb nyomot hagytak a félszigeten, mint a rómaiak. A részben velencei eredetű lakosság csak Isztria nyugati részén, Triesztben maradt fenn, néhány család pedig a szigeteken és Dalmáciában.

A legjelentősebb etnikai változások a középkor kezdetén játszódtak le. A szlávok VI. sz. végi költözésével kezdődtek, a finnugor eredetű bolgárok 659. és 660. évi betörésével folytatódtak, és a törökök XIV. sz.-i hódításaival fejeződtek be. A szlávok és bolgárok az északi, könnyen leküzdhető és szélesen nyitott határ mentén hatoltak be, míg a törökök az eurázsiai tengerszorosok természeti adottságait kihasználva özönlöttek be. A hosszirányú és más, észak–dél irányú utakat használva a félsziget jelentős részét benépesítették.

A szlávok, a mai délszlávok, a félszigeten fokozatos és lassú beszívárgással vagy erőteljes behatolással nyertek teret, beolvasztva vagy egyre távolabb szorítva az őshonos, keleten a trák, nyugaton és a központi részekeken pedig az illír és vélhetően a kelta lakosságot. A Peloponnészoszi-félszigetig hatoltak; a mai Albánia jelentős része is szlávok lakta vidék volt. A félsziget szárazföldi, központi része a VII. sz.-től Sclavenia, Sclavonia, Sclavenica néven ismert. Tisztán görög lakosság csak az égei-tengeri szigeteken és partokon, valamint Trákiában és Konstantinápoly környékén maradt fenn. A Balkán-félsziget etnikai képe tehát alapjaiban változott meg.

Vajmi keveset tudunk a Kárpáton túli tágas és gyakorta mocsaras tájakról, Galícia, Podólia, Volhínia és Polesje vidékéről a Balkán-félszigetre érkezett szláv lakosságról. Voltak-e akkor jelentős etnikai különbségek az Al-dunai-síkságon, a Balkán-hegységtől északra letelepedő, illetve a Marica folyó völgyében, a déli vagy macedón részekeken, esetleg a Központi és Dinári körzetben hont találó szlávok között? Legvalószínűbb, hogy Vatroslav Jagić elképzelése helytálló, miszerint csak törzsi sajátosságaik és dialektusuk különbözött némiképp. A félszigetre érve egy merőben más domborzat és éghajlat fogadta őket, mely tájanként változott, ezért ők is idomultak a körülményekhez.

Az új földrajzi környezethez alkalmazkodva módosult életmódjuk, munkájuk jellege, és kétségtelenül differenciálódtak az egyes csoportok. A különbségek még inkább kiütöztek, miután a szlávok az őshonos lakosságot is magukba olvasztották: nyugaton az illíreket, keleten a trákokat, középen pedig a macedónokat. A szerbhorvát és a bolgár nyelv közti különbségek okait kereső nyelvészek ezt gyakran az autochton lakosság beolvadásában találták meg. Az asszimiláció a középkor folyamán is folytatódott és napjainkban is tart Nyugat-Macedónia egyes részein. Megjegyzendő, hogy az aromunok, a részben ellatinosodott lakosság leszármazottai a középkor folyamán

a bizánci civilizáció jelentős részét magukévá tették; ezáltal néhány igazán sajátos vonással gazdagodtak, amelyeket a szláv néppel való keveredés során azoknak átadtak. A szlávok és az aromunok a félsziget egyes részein, például Romániában, annyira összekeveredtek, hogy külön szláv vagy román csoportok alakultak ki, amelyekben az egyik népelem túlsúlyban volt. Hasonló jelenségek játszódtak le az albán és szláv lakosság körében a Pindosz–dinári körzetben.

Mivel több adat áll rendelkezésünkre jobban nyomon követhetjük a finnugor eredetű bolgárok etnikai változását és annak következményét, vagyis az Isker folyó és a Fekete-tenger között húzódó Al-dunai-síkságon élő bolgárok szlávokká válását, A bolgár ázsiai, a finnekkel, hunokkal és avarokkal rokon nép volt. A hunok szállás-területével azonos vidékről indultak, és a Volga mentén telepedtek le, ahol államuk a Nagy- vagy Fekete-Bolgárország néven vált ismertté. Innen a mai Bulgária területére törtek be és a Moesiában található szláv lakosságot igázták le. Uralkodóik, a bolgár kánok, igazi keleti kényurak voltak és szigorú etikett választotta el őket a széles néptömegektől. Rabszolgákat és fegyelmezett katonaságot tartottak. Kulturális szempontból rendkívül nyitottak voltak, hiszen már 864 táján olyannyira elsajátították a szláv nyelvet, hogy a keresztény hitre térés idején előjáróik már szlávul beszéltek. Ez a szláv–bolgár amalgám bizonyos értelemben módosult a XI. sz. folyamán, a besenyő és kun betörések miatt. Ily módon tovább nőtt az Al-Dunai-síkságon és a Duna mentén letelepült szláv–bolgár, valamint a nyugaton és a félsziget központi részén lakó déli szláv népesség közti különbség, amit az Al-Dunai-síkság domborzati sajátosságai eleve meghatároztak.

Az Al-Dunai-síkság egységes, domborzati formákkal nem tagolt területe a Balkán-félsziget államalapításra legmegfelelőbb része. Bizánctól a Balkán-hegység koszorúja védi. Északi és északnyugati irányban nyitott, ahol a finnugor eredetű bolgárok támaszt és menedéket találtak a rokon törzseknél. A turáni bolgárok szerény katonai szervezetet biztosítottak az al-dunai szlávoknak, akik – akárcsak a félsziget más részein élő szlávok – kohéziót nélkülöző néptömegek voltak ebben az időben. Ennek folytán az Al-Dunai-síkságon alakult ki az első állam a szlávok és bolgárok megjelenése utáni időben: ez az állam az Aszparuh kán vezetése alatt létrejött szláv–bolgár állam volt a VII. sz. végén. A bolgár állam középkori történelme így jellemezhető: először a Marica völgyébe vezető balkáni szorosokat foglalják el, ezt a Marica felső és középső folyásának megszállása követi, végezetül a soha meg nem valósult álom elérése, hogy Konstantinápolyt is elfoglalják. Hatalma teljében a bolgár állam a Rodope csúcsán és a Kárpát-Balkán-hegység gerincén is túljutott, rövid ideig a Morava–vardári-völgyet is uralta és még távolabbra is behatolt a félsziget mélyébe.

A Rodope-hegység és a Kárpát-Balkán-hegység ívétől nyugatra fekvő részeken lakó délszláv tömeg, melyből a mongol katonai szervezet magja is hiányzott, sokáig törzsi szervezetben élt; a domborzati viszonyok az ilyen jellegű tagoltságnak kedveztek. Az egyedüli erős és fejlődőképes állam megalakulásának kedvező természeti egységet, a Morava–Vardar völgyét a bizánci katonai erők tartották kézben, Szalonikibe, Stobiba, Ulpianába, Naissusba és más városokba vonva össze erejük zömét. Ennek eredményeképpen a nagy völgyeken és hosszirányú utakon kívül eső területen alakult meg az első szerb állam, Raška (a nyugati források Rascíája). A Dinári-hegység legmagasabb fennsíkjai ezek, a Kopaoniktól és Rogoznától a Durmitorig és Komovóig, melyet termékeny, de mély völgyeikkel a Raška, az Ibar, a Tara, a Piva és a Lim folyók

szabdalják részekre; egészét tekintve a terület a Duna, az Adriai- és a Fehér-tenger közti vízválasztó vidéke. Hegyi erőd és egyben kereszteződése a Morava, a Vardar és az Adriai-tenger felé vezető utaknak, amelyek a római időkben is ismertek voltak. Itt élt a szerbségnek az a része, mely talán a legtöbb illírt, és valószínűleg keltát asszimilálta; ez a dinári szerbek magja, amely határozott jellemét a későbbi történelmi események során annyiszor bizonyította. Ők alapozzák meg a *Raška hegyvidéki államát* (a nyugati források Rascíja), melynek székhelye a mai Pazarište környékén lévő Ras, ami néhány kilométerre fekszik Novi Pazartól. A szerb törzs másik része ezzel egy időben egy kisebb államot, a *tengermelléki Zetát* hozta létre a Zeta, a Morača folyó és a Drin alsó folyása körül, Shkodra székhellyel. Noha a hegyvidéki Raška nem tartozik a szegény vidékek közé, területén hiányoznak a fejlődéshez és a nagyobb népsűrűség igényeinek kielégítéséhez szükséges feltételek. Hasonló jelenség tapasztalható Zeta esetében is, melynek tengerpartja mocsaras, a halandóság pedig elképesztő méreteket öltött: a ritka lakosság számbeli fennmaradását ma is a hegyekből leszivárgó albán és montenegrói lakosok biztosítják. Raška és Zeta területén nem alakulhatott ki magasabb civilizációs értékekkel rendelkező erős állam. A Raškán átvezető természetes útvonalak mellett a XII. sz.-ban egyesült Raška és Zeta saját életfeltételeinek biztosítása érdekében Niš környékén megszállja a Morava völgyét, valamint Kosovo és Metohija területét. A megerősödött szerb állam hódítási célja attól kezdve a Vardar völgye lett, amin keresztül a magas fennsíkokról jutott volna a kedvezőbb vidékre, elfoglalva Szkopje és mindkét Polog (Tetovo) városát. Ez a XIII. és a XIV. sz. folyamán sikerült. Ezek után Albánia felett szerzett hatalmat, a Mat folyótól délre. A XIV. sz. idején, amikor elérte legnagyobb kiterjedését, elfoglalta Epiruszt, Thesszáliát és Trákia nyugati felét is.

A délszláv törzsek harmadik csoportja a Balkán-félsziget északnyugati, valamint a Pannon-síkság nyugati részén, és az Alpok keleti völgyeinek némelyikében telepedett le. A horvát törzsek a Dinári-hegység és a karszt területeit szállták meg a Cetina folyótól Dalmáciában az isztriai Raša folyóig, északon pedig a Pannon-síkság nyugati részét, ahol a szlovénnel keveredtek. Úgy tűnik, némely részük a Klagenfurti (Celoveci)-medencébe is behatolt Koruškában. Megalapították a legnagyobb horvát törzsről elnevezett államukat, melynek székhelye Közép- és Észak-Dalmáciában volt (a Kaštel melletti Bihać, Biograd na moru [Tengerfehérvár] és Nin központokkal); ellenőrzésük alatt tartották a keresztirányú utakat, melyek a tengermellékről a Pannon-síkság felé vezettek. Az állam szorongatottsága állandósult: egyik oldalról a germán népek, elsősorban az Alpok térségéből dél felé terjeszkedő frankok veszélyeztették őket; más oldalról viszont városokban élő romanizált lakosság (jelentéktelen görög elemmel) jelentett fenyegetést. A velenceiek szintén folyamatos fenyegetést jelentettek, hiszen a tengermellék meghódítása állandó célként lebegett előttük. Délről az Adriai-tengeren a bizánciak betöréseitől kellett tartaniuk, azok ugyanis nem mondtak le régi dalmáciai birtokaikról. A horvát történelem későbbi időszakában a magyarok jelennek meg, akik a Pannon-síkság legfőbb népévé válnak. A felsorolt hatások ezenfelül a szakadatlan egyházi küzdelmekkel párosultak, melyek az epés és rossz szándékú zsinatokon jutottak kifejezésre. Úgy tűnik, a csatározások a szláv népi irányzat és az idegen szellemiség között folytak egész addig, amíg ez utóbbi nem győzedelmeskedett. A horvát állam mindezek mellett a fejlődéshez gyenge alapot nyújtó karsztos vidéken alakult meg. Egészen korán, már 1102-ben csatlakozott a

Magyar Királysághoz, amelyhez ettől kezdve szoros kapcsolatok fűzik, akárcsak a későbbiek során pedig Ausztriához.

A Dinári-hegység északnyugati peremén, az Alpok térségében, a Mel völgyében, a Pasterca-gleccser és a Pustertal szomszédságában megtelepült szlovén törzsek a délszláv tömbtől messze rövid időn belül német hatás alá kerültek, és csak ideig-óráig sikerült egy külön államisággal rendelkező egységet kialakítaniuk. A horvátok és a szlovének katolikus hitre tértek. Közép-Európához kötődve határozott életerő sugárzott belőlük, megtartották és gyümölcsöztették alkotó tehetségüket, melynek a XIX. sz.-ban adták leginkább tanújelét.

A szerb és bolgár államok a Bizánchoz tartozó területeken alakultak ki. Bizánc nem tett határozott lépéseket az új államok megalakulásának meggátolására, hiszen a birodalom más részein folyó események kötötték le figyelmét, valamint az új államalakulatok központjai a Haemustól és Scardustól északra voltak, míg a tulajdonképpeni Bizánci Birodalom, melyet közvetlenül igazgattak, a Balkán-hegységtől és a Šar-hegységtől délre helyezkedett el: ebbe a Marica-völgy, a Fekete-tenger, az Égei övezet és Macedónia, valamint Albánia tengermelléki része tartozott. Konstantinápolyal és az ázsiai területekkel együtt ezen a területen gyökeresedett meg legjobban a bizánci műveltség és civilizáció.

A civilizáció központja, Konstantinápoly ez idő tájt a világ ezen részének politikai székhelye volt. Középkori történelme Európa keleti felének történelme is egyúttal. A kontinens leggazdagabb és legműveltebb városa. „Akkor, amikor Európa még barbár, amikor a német erdők tisztásain még alig mutatkoznak saras utcájú városkák, amikor az egész francia világ a feudális harcokkal volt elfoglalva, mely kastélytól kastélyig folyt, Bizáncnak művészei és festői voltak, bölcs tanítókat és híres szónokokat hallgatott, cirkuszokban és színházakban lelkesedett, az okos jólétet, a luxust, a divatot, a toalettet és gáláns életet élvezte”¹¹. Konstantinápoly ebben az időben a félsziget nagy részének vallási központja is volt.

A szerbek és bolgárok Bizánc révén vették fel a kereszténységet és a bizánci civilizáció első morzsáit. Az előkelő rétegek anyagi és szellemi gazdagságát erőteljesen behálózták a bizánci elemek és nézetek. Ez alól az irodalom sem lehetett kivétel. Bizánci hatásra a szerbek körében egy eredeti, sajátos műveltség alakult ki, mely az építészetben, irodalomban és törvényhozásban csúcsozott ki. A szerb uralkodók a XII. sz.-tól a XIV. sz. közepéig fogadalmi kolostorok és templomok sorát emelték: a studenicai, a gračanicai, a dečani, a psači, a nagoričani, a matejiči, a banjskai, a sopečani, a gradaci kolostorok a korabeli nyugati építményekkel is felveszik a versenyt.¹² Dušan XIV. sz. elején összeállított *Nagy Törvénykönyve* a szakértők egybehangzó véleménye szerint a kor egyik legeredetibb jogi előírásokat összefoglaló műve. A szerb állam földrajzi helyzete, tengeri kijárata, a keresztirányú utak feletti ellenőrzés lehetővé tette, hogy a nyugati hatások felé is nyitott maradjon.¹³ A szerb–elrómaiásodott Dubrovnik töltötte be a közvetítő szerepet a szerb állam és a Nyugat

¹¹ A. Rambaud. *Etudes sur l'histoire byzantine*. Paris, 1912, in. 8.

¹² Gabriel Millet. *L'ancien art serbe*. Revue d'art ancien et moderne de deux Mondes. Paris, 1917.

¹³ K. Jireček (*Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, I–III Denkschriften Kais. Akad. der Wiss.* Wien, 1912–1914)

között. Később az Adriai-tenger partján letelepedett szerbhorvát csoportok az olasz reneszánsz hatása alá kerültek; ez a Firenzétől és Velencétől távolabb eső, szlávokkal benépesült területekről nem mondható el. Dalmáciában, különösen Dubrovnikban jelentős szerbhorvát irodalmi élet alakult ki; a matematika és fizika tudományát is művelték. Sajnos, a szerbek nem tudták gyümölcsöztetni alkotói tehetségüket, mert azt a török előrenyomulása a XIV. és XV. sz.-ban derékba törte.

A nagy esemény – a török hódítás –, mely a Balkán-félsziget eurázsiai fekvésével szoros összefüggésben áll, alapjaiban változtatta meg a balkáni népek sorsát. Nemcsak a töretlen ívű fejlődés szakadt meg, hanem a félsziget etnográfiai jellege is új elemmel, a törökkel bővült. A keresztények egy csoportja is kitért hitéből, és felvette az iszlám vallást. Európa más területeiről a civilizációs hatások egyre gyengébben jutottak el a félszigetre, a keleti-török hatások pedig – a városokban kiváltképp – erőteljessé váltak. A XVI–XIX. sz.-ban a félsziget inkább ázsiai, mintsem európai jelleget öltött. Az utolsó görög menekültekkel, akik Konstantinápoly 1453-as eleste után Nyugat-Európa irányába távoztak, a Balkán-félsziget civilizáló hatása is megszűnt.

A török hadsereg a XIV. sz.-ban átjut a tengerszorosokon, és leginkább a Marica–Morava és Vardar–Morava hosszirányú kommunikációs útvonalakhoz ragaszkodva hatol be a félsziget belsejébe és terjeszkedik el ott. Az ottomán lakosság főbb csoportjai csak a Marica és Vardar folyók völgyében, Kelet-Bulgáriában és Trákiában telepedtek le, mivel a Morava völgyében és a félsziget nyugati részén fekvő Dinári-hegységben a városok kivételével sehova sem tudtak behatolni.

A hosszirányú utakon a félsziget belsejébe nyomuló török seregek terjeszkedésének útjában a szerb állam és a szerb nép állt, akik az utak legnagyobb részét ellenőrzésük alatt tartották. A török előrenyomulásnak három nagy csatában álltak ellent ma is stratégiai jelentőségűnek számító helyeken: a Marica völgyében, Jedrentől nyugatra (maricai csata) a Toplica völgyében (a pločniki csata Ništől nyugatra), és Kosovo mezején (Rigómezőn) azért, hogy megvédjék a Morava völgyét és a dinári földeket. A rigómezei csata (1389) után a területileg megcsonkult szerb állam észak felé húzódik és továbbra is a fennhatósága alatt tartja a Morava völgyét egészen 1459-ig. A XV. sz. végén a törökök az északi szerb országrészt is elfoglalják, és kijutnak a Szávához és a Dunához. A török–magyar háborúk jelentős színhelye volt Belgrád (Nándorfehérvár), amely mint egy szfinx, a Pannon-síkság déli része felé tekintve és uralva a tájat nyújtózkodott a hosszú hegyháton. Belgrád eleste után nem volt a törökök megállítására alkalmas hely a Bécsig szétfutó Pannon-síkságon; ezért a törökök az olyan kisebb csaták megvívása után, mint a mohácsi, akadálytalanul haladhattak észak felé. Csak Bécs falainál torpantak meg a XVII. sz. végén, és fokozatosan szorultak vissza a Duna és Száva jobb partjára. Belgrád ekkor a török császárság északi erőssége lett. Ilyen feltételek mellett a Pannon-síkság továbbra is a török rajtaütések veszélyének volt kitéve.

Hogy Közép-Európát és egyúttal magát is megvédje, Ausztria Katonai Határőrvidéket alakít ki, egy élő falat, ahol dél-magyarországi és horvátországi szerbek és horvátok teljesítenek szolgálatot. A Katonai Határőrvidék a török észak felé nyomulását volt hivatott meggátolni. A Katonai Határőrvidék nagy vonzerőt gyakorolt a félszigeten élő szerbekre, ami a későbbi fejezetekben tárgyalandó migráció egyik oka volt.

Mai államunknak van egy szeglete, melybe a törökök időnként behatoltak, de bekebelezni sohasem tudták. Ez a „polgári Horvátország”: Zágráb, Körös és Varasd vármegyék területe és Szlovénia egy része. Hegyláncok (Kalnik, Zagrebačka Gora, Uskočke Planine) védték, melyek bástyaszerűen emelkednek északkelet–dél nyugati irányban, a szomszédos hegyekre merőlegesen. Két átjáró van rajtuk, az egyik a Száva völgyében Krško mellett, a másik a Dráva mentén Varasdnál. Itt szervezte meg a horvát nemesség és Ausztria az ellenállást, és verték vissza a hódítókat, de a siker valószínű oka ott keresendő, hogy a török hadak fő csapásiránya másfelé haladt.

A balkáni és a keleti kérdés. – Az új államok kialakulása

A Balkán-félsziget a török uralom ideje alatt civilizációs központ hiányában politikai jelentőségre tesz szert: a „keleti kérdés” fő szereplőjévé válik. Noha a keleti kérdés kezdetei sokkal távolabbi időbe, a keresztes háborúk idejére nyúlnak vissza, jelentősége és fontossága a XVII. sz.-ban növekedett meg. A kérdés földrajzi jelentősége a félsziget eurázsiai jellegéből, a kapcsolódás és elterjedés földrajzi dimenziójából és a balkáni népek területi elrendeződéséből fakad.

Az Oszmán Birodalom hanyatlását földrajzi helyzeténél fogva először a közép-európai Ausztria–Magyarország szerette volna kamatoztatni oly módon, hogy a félsziget központi és nyugati része felett befolyásra tegyen szert. A félsziget északi határa teljes nyitottsága lévén, az északról induló hódítás útjába esett volna, mely a moravai–vardári útvonalakon és a Száva és Duna mellékfolyóin hatolt volna délre. A Balkán-félsziget országai ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolhattak a közép-európai országokra csakúgy, mint annak előtte Itáliára tették. Az északi részek jó termőtalaja, az Égei övezet enyhe éghajlata, az Égei- és Földközi-tenger felé nyitott Szaloniki-öböl szerteágazó lehetőségei, végezetül a beláthatatlan lehetőségekkel kecsegtető Elő-Ázsia, amit a Balkán-félsziget birtokosa élvezhetett volna, csábította a központi országokat. Úgy látszik, a keletre törés eszméjét az új közép-európai kultúra és annak kapitalista szervezete is ösztönözte és megerősítette materialista és műszaki karakterével.

A másik oldalon a hatalmas, minden tengeri kommunikációt nélkülöző Oroszország állt, Isztambul és a tengerszorosok birtoklásának gondolatával. A legtávolabbi múltba vesző idők óta az orosz földművesek áruja és a mediterrán és nyugati kézműves áru találkozásának színhelye Isztambul volt. Magától értetődik, hogy Oroszország közlekedési és gazdasági érdekei a tengerszorosokhoz fűződtek.

Az Oszmán Birodalom XVII. sz.-tól bekövetkezett hanyatlása következtében a balkáni népek – szabadulni kívánva a török iga alól – fellázadtak. Az utolsóként behódoló szerb nép elsőként kelt fel és tizenegy éves küzdelem után (1804–1815) megteremthette a nemzeti állam magját a Morava völgyében. Az új állam nem a régi Raška területén támadt fel, hanem az Oszmán Birodalom peremén, Šumadija erdős vidékén, ahol a vándorlások következtében Raška régi lakosságának leszármazottai telepedtek le, ugyanazok, akik a régi szerb államot megteremtették. A sikerhez nagyban hozzájárult az a tény is, hogy Šumadija területén a városokat kivéve nem volt oszmán-török vagy muzulmán vallású lakosság: a jobbágyrendszer is lazább volt, és nagyszámú szabad paraszt élt a vidéken. A sűrű erdők igazi erdei erődítménnyé alakították a területet. A felkelés előtti években meghatározott fokú autonómiát élvezett, mely Isztambultól távol a Duna és Száva túlsópartján élő, határőrszolgálatot

teljesítő magyarországi nemzettársaik autonómiájához volt hasonlatos. Az újból megalakult állam leghőbb vágya, akárcsak az elődöké, a Morava–Vardar völgyének uralma, ezzel együtt egy erős, fejlődésre alkalmas ország megteremtése volt a földrajzi egység keretein belül. A morvai Szerbia a sikeres területszerzések (1833, 1878, 1913) után állandóan déli irányba, a Vardar völgye felé terjeszkedett. Ezalatt a kicsi, független Crna Gora (Montenegró) is területeket szerzett a török elleni harcok eredményeképpen; 1878-ban az Adriai-tenger egy sávját kebelezte be Bar és Ulcinj helységekkel együtt.

A Szerbia után 1829-ben felszabaduló másik ország Görögország, mely Isztambultól szintén messze, a peremvidéken helyezkedett el. Európa nyugati részével szabad kapcsolatokat ápoló tengeri ország volt. Harcában nemcsak Franciaország, Anglia, Oroszország rokonszenve, de hathatós támogatásuk is segítette, mint a klasszikus hellén civilizáció és a bizánci kereszténység bölcsőjét. Anglia flottája miatt a török helyőrségek tengeri utánpótlási vonala megszűnt, a szárazföldön keresztül pedig hosszú, gabonában és takarmányban szegény vidéken, az Égei-tenger part menti sávjában kellett volna eljutni a forradalom tüzfészkeihez, így a nagyszámú utánpótlás küldésének terve is meghiúsult. Ezáltal Görögország elszigetelődött, csak az éppen ott állomásozó seregekkel kellett felvennie a harcot. Az 1878. és 1913. évi területgyarapodás után Görögország elfoglalta Szalonikit és Kavalát, ezzel igazi *égei állammá* vált.

Oroszország abbéli szándékában, hogy elfoglalja Isztambult, de egyúttal a pánszláv eszme által is vezérelve végül a mai Bulgária területét szabadítja fel, mely hamarosan a Balkán-félsziget legnagyobb kiterjedésű államává, az Al-Dunai-síkság és a Marica folyó völgyének birtokosává válik. Az 1912–13-as balkáni háborúk végeztével Bulgária Macedónia keleti részét és néhány égei-tengeri kikötőt is bekebelez.

Miután az Oszmán Birodalom végérvényesen elvesztette balkáni pozícióit, jogosan merült fel a Vardar völgye feletti uralom kérdése. Ez a balkáni államok, elsősorban Szerbia és Bulgária között dúló belső háborúhoz vezetett. A völgy szerb szempontból kiemelkedő jelentőségét már említettük. Kevésbé jelentős érdekek fűződnek Bulgária és a félsziget keleti része irányából a völgy birtoklásához, mivel a legmagasabb hegyek – a Rila, a Rodope, az Osogovo – választják el egymástól a két területet. Emellett a Vardar völgye periférikus helyet foglal el Bulgária számára, nem válik vonzóvá gazdasági és kereskedelmi szempontból, mivel azok útirányai inkább a Fekete-tenger vagy az égei Trákia kikötői felé haladnak. Bulgária és a Vardar völgye nem képeznek természeti egységet, ezért csak hathatós segítség, különleges körülmények folytán alkothatnának egységes államot, melyek nem tarthatnának sokáig. De Bulgária kiemelt földrajzi helyzeténél fogva kiváltságokat élvezett a közelmúltig. Tekintélyes orosz körök bizalmát élvezte. Anglia Bulgáriát egy szükséges gátnak tekinti, ami megakadályozza az oroszok balkáni, Isztambul irányába mutató terjeszkedését. Közép-Európa számára Bulgária egy olyan eszköz volt, amellel Szerbiát gyengíteni lehetett. Szerbia földrajzi helyzete rendkívül nehéz volt. Miután a kezében érezhette a Morava–vardári-völgyet, Szerbia egyszerre Közép-Európa útjába került, hiszen az Szaloniki és Kis-Ázsia irányába szándékozott terjeszkedni. Szerbia szerepe hasonlatossá vált a török hódítások idején megfigyelthez, ugyanis az ausztró–germán hódítás útjában állt; az utóbbi években állandó hadkészültségben volt, mert az Osztrák–Magyar Monarchia fenyegetései ellen határozottan kellett fellépnie. A helyzetet

bonyolultabbá tette az Osztrák-Magyar Monarchia déli részében és az Adriai-tenger Trieszttől Shkodráig terjedő sávjában lakó szerb és más szláv eredetű lakosság helyzete, melyek etnikai tekintetben egységet képeznek Szerbiával.

Ezek voltak azok a földrajzi és etnográfiai tényezők, amelyek hatással voltak a keleti kérdésre. Számos háború kirobbanásának okát kereshetjük benne: ezek miatt tört ki az osztrák–török, az orosz–török, a balkáni háború, és ez volt a kiváltó oka a nagy háborúnak is.

Kilencedik fejezet

KULTURÁLIS ÖVEZETEK

A civilizációk terjedésének módja. – A módosult bizánci vagy óbalkán civilizáció.
– Török és keleti hatások. – A nyugati és közép-európai civilizáció hatása. – A
patriarchális rendszer. – A kulturális kiegyenlítődés folyamata

Egyetlen történelmi jelenség sem alkalmazkodott annyira a Balkán-félsziget földrajzi adottságaihoz, mint a régi civilizációk területi eloszlása. A rendkívüli történelmi események hatására lejátszódó, a földrajzi egységek határaitól független civilizációs haladás és hátrálás eseteitől eltekintve egy adott civilizáció jobbára a természetes határok szabta keretek között maradt. Idővel az egész félszigetet elárasztó kultúrák elterjedése is geomorfológiai hatás alá került, és hatásuk korlátozódott. A legnagyobb politikai és kulturális perturbáció, zűrzavar után is a civilizációk terjedése vagy hatóterületük szűkülése, egy bizonyos értelmű összegzés következett be, így az eltérő civilizációk hatásai a geomorfológiai lehetőségek szabta határok között állapodtak és gyökeresedtek meg. Még az ék vagy övezet formájában terjedő kulturális hatások is, melyek csak helyenként figyelhetők meg, a domborzat és úthálózat függvényei.¹⁴

Ily módon számos kulturális övezet alakult ki a kapcsolódás és elterjedés földrajzi sajátosságaival szoros összefüggésben. Igaz, gyakran találkozhatunk, a földrétegekhez hasonlóan, egymás felett elhelyezkedő civilizációk nyomaival, és még gyakrabban figyelhetjük meg az egymásba fonódó kulturális jelenségeket. Ennek ellenére kiemelhetők olyan övezetek, melyeken egy adott civilizáció hosszabb ideig hatott és több nyomot hagyott maga után. A legújabb kulturális hatások, két-három előző rétegre ráarakódva is alkalmazkodtak a földrajzi környezethez, vagyis egy természeti övezetre, egységre korlátozódtak.

Nem minden, a félsziget területére érkező civilizáció hagyott egyformán világos nyomokat a balkáni lakosság életén. A délszlávok és törökök térhódítása előtti őshonos civilizációk alig befolyásolták a mai lakosság magját képező populáció alakulását. A hellén civilizációt nem őrizték meg sem a görögök, sem a régi illír és trák lakosság utódai, de az albánok és az aromunok sem. Ezzel szemben a római civilizáció nyomai világosan nyomon követhetők a félsziget nagy részén, de leginkább a tengermelléken, a későbbi mediterrán és olasz kultúra melegágyát teremtve meg. Az aromunok és albánok nyelve is módosult a latin hatás alatt, és úgy tűnik, a latin vér keveredett az óbalkánival. A kelták északról érkezve az Égei-tengerig jutottak és civilizációjuk nyomait ott hagyhatták a vidéken, de ezeket nehéz elemzés tárgyává tenni.

A kulturális hatásokban és fejlődésben tapasztalható diszkontinuitás a nyugat- és közép-európai fejlődéstől eltérő Balkán-félszigeti jellegzetesség.

¹⁴ Az ékszerű kulturális behatolásra jó példa a katolicizmus elterjedése a tengermelléken és Shkodra környékén a Drin folyó mentén, vagy a katolicizmus elterjedése a Neretva torkolatától

A délszlávok letelepedése után jelentkező kultúrák nagymértékben megváltoztak, főképp a török behatolást követően: ez történt a Balkán-félsziget egészére ható bizánci kultúrával is, mely a félsziget mai lakóinak életére is hatással volt. A velencei civilizáció az Adriai-tengermelléken maradt fenn, de a római és a bizánci hagyományok és a nemzeti szellem alakító hatását szenvedte el. A Balkán-félszigetről végezetül elmondható, hogy a délszlávok patriarchális rendszere és a török hódítók kultúrája kiemelkedő hatást gyakorolt rá, míg a nyugati civilizáció befolyása jelentéktelenebb volt.

A bizánci és velencei kultúra elterjedésének határa megváltozott a török hódoltság idején indult vándorlások következtében. A változást a dinári lakosság tengermellékre költözése és a délszláv népesség vándorlása okozta a néhai Osztrák–Magyar Monarchia délszlávok lakta területén. Így jutott a félszigetre jellemző műveltség a Szávától és Dunától északra, illetve Dalmáciába.

A civilizációk megjelenésének sorrendje döntő hatással volt a félsziget társadalmi fejlődésére, és a lakosság lelki sajátosságai kialakulásának egyik okát kereshetjük benne.

Ebben a fejezetben a különböző civilizációk elterjedésének határait és főbb jellemzőit határozzuk meg, meghagyva a következő fejezetek anyagának a jelenségek részletes hatásának bemutatását.

A módosult bizánci civilizáció

A Balkán-félsziget a bizánci civilizáció legszebb virágait veszítette el: legelőször az szellemi és irodalmi képzés, később a felsőbb rétegek ízlését és luxusigényét alakító anyagi jólét tűnt el. Ma ezen a területen a bizánci vallás és a bizánci közép- és alsóbb osztályok megváltozott vagy módosult hatása tapasztalható. Noha a bizánci civilizáció a kezdetben is számos keleti elemmel egészült ki, a török időben még több keleti hatás érte. Velencei hatások is megfigyelhetők. A bizánci és török uralom ideje alatt a módosult kultúra terjedt el a Balkán-félsziget legnagyobb részén, még azokon a területeken is, amelyek azóta már kívül esnek a kulturális hatások határain. A bizánci civilizáció így vált balkánivá.

Ez a civilizáció tehát nem mondható keletinek, a Balkán-félsziget pedig nem azonosítható a Közel-Kelettel, mint ahogy azt gyakran teszik. A félreértés azokon a téves benyomásokon alapul, melyet az iszlám hatása, a törökök letelepedése a félszigeten, és a több évszázadon keresztül Kis-Ázsiával és Afrikával fenntartott kereskedelmi kapcsolatok váltottak ki. A felsorolt hatások a félsziget régi vagy bizánci civilizációjának változását hozták, de ennek ellenére továbbra is a félsziget jelentős részének civilizációja maradt.

A görögök a bizánci, a régi balkáni műveltség képviselői voltak és maradtak; őket az aromunok vagy más néven kucovlachok követik, akik ugyancsak megmerítkeztek a régi civilizációban. A török előkelőségek is magukévá tették a kultúra egyes jegyeit, ha ebben a Koránnal felvértezett vallásuk, valamint a zárt életformájuk nem gátolta őket. A szerbek és bolgárok a félszigetre településükkel egy időben hatása alá kerültek, de csak a kereszténység felvételekor kapott lendületet köreikben. A bizánci civilizáció a középkori szerb és bolgár területeken terjedt el. Történészek és régészek kutatási eredményeik alapján Bizánc jelentős befolyását állapították meg az építészet, a közigazgatás, a vallási szervezetek felépítése, a törvényhozás és az irodalom, valamint az anyagi kultúra leghétköznapibb megjelenési formáiban. A bolgár állam teljes

egészeben a bizánci hatások alatt állt, míg a szerb állam a nyugati kapcsolatok és a belső hatások együtthatása folytán némiképp eltérő, eredeti vonásokat mutatott.

Az Isztambulból induló anyagi és szellemi áramlatok a török uralom idején is eljutottak a félszigetre. A régi, terjedést gátló államhatárok megszűntek, ehelyett az áramlást elősegítő elemek maradtak fenn és erősödtek meg. A görög vagy bizánci egyház az Oszmán Birodalomhoz hasonlóan a félsziget egészén úrrá lett, hordozóivá az egyre nagyobb számú egyházkerületek és a papság váltak. A görögök és a hellenizálódott aromunok a félsziget, különösen annak központi övezetének első számú kereskedőivé váltak. A városokban és a főutak mentén a görögök és cincárok iparosként, kereskedőként, vendéglősként és fűszerkereskedőként telepedtek meg; mi több, a szerb kivándorlókkal együtt a Száván és Dunán is átkeltek és a Szerémség, a Bánság és Bácska városkáiba és falvaiba is eljutottak, ahol a legutóbbi időig akkor is „görögnek” nevezték az összes fűszerkereskedőt, ha az nem volt görög nemzetiségű. A bizánci kultúra különösen a városok és a nagy hosszirányú utak, az isztambuli–belgrádi és a szaloniki–belgrádi utak sajátja volt. Összefonódott a török közigazgatással és életmóddal. A bizánci kultúra a török közigazgatás felszámolásával párhuzamosan szorul ki és tűnik el a félszigetről.

Ez a régi bizánci kultúra mai övezetére értendő. Legnagyobb hatása a Balkán-hegységtől és a Šar-hegységtől délre, Trákiában, Macedóniában és Görögországban érezhető, míg Epiruszban és Albániában kevésbé érezhető hatása. Noha északi határát a Balkán- és a Šar-hegység alkotja, a Morava völgyén keresztül Nišig, sőt a Szávaig és a Dunáig terjedt, és amint már említettük, a folyókon átjutva Budapestig és Bécsig hatolt. A Ništől északra, a Morava völgyében és azon túl kialakuló szeglet az utóbbi évtizedekben teljesen eltűnt. A régi balkáni kultúra nyomaira lelhetünk a Fekete-tenger partjain, és a Balkán-hegységtől északra is.

A bizánci kultúra a Balkán-félsziget déli részén sem egybefüggő, megszakítások nélküli terület. A hosszirányú utak vonzáskörzetén kívül eső vidékek mindegyikén a patriarchális rendszer oázisai maradtak fenn. Nyugat-Macedóniában a legjobban megőrzött szigetekcské a Prespa-tó, Morihovo, Poreč, Kičevo, Debar és a Radika vidéke. Kelet-Macedóniában is megtalálhatjuk az Osogovo masszívuma, Maleš és Pijanac körzetében. A Balkán-hegységtől délre fekvő, a Marica völgyében emelkedő Sredna Gora is sok tekintetben a patriarchális rendszer fellegvára. Végül a patriarchális rendszer Görögország nyugati részében, a Peloponnészoszi-félszigeten és Kréta szigetén is megőrződött. Mégis eltérnek a Dinári-hegység vidékén kialakult patriarchális rendszer intézményétől, mert a bizánci civilizáció gyenge hatása alatt álltak.

Kevésbé kerültek a bizánci civilizáció befolyása alá a kelet-bulgáriai, tráki falvak török lakosai csakúgy, mint a Vardar bal partján, a macedóniai Kajlar és Ostrova között lakók.

A bizánci kultúra patriarchális rendszere, valamint az Égei-tenger mentén érkező mediterrán és velencei, valamint a török hatások keveredésének eredményeképpen Macedónia kulturális térképe sakktáblára emlékeztető tarkaságot mutat; a kultúrák elterjedésének határai szembeötlőbbek, ha etnográfiai határokkal esnek egybe. A különbség sehol sem annyira kézzelfogható, mint a Korçei-katlanból a Prespai-katlanba haladtunkkor.¹⁵

¹⁵ J.Cvijić, *Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva*. Naselja I. st. XXVII 1902.

A két katlan között az Ivan-hegy és a Prevtis-hegyhát magasodik, és jóllehet azonos kulturális övezet belső határait képezik, határozottabb vízvázalóknak bizonyultak a Šar- és Balkán-hegységénél. Határt képeznek egyik oldalról a sovány, kopár Epirusz és Dél-Albánia között, valamint másik oldalról a termékeny és tágas macedóniai katlanok között. Ott görögök, cincárok és toszkok laknak (csak három szláv lakosú falu található Korçëi-katlanban), akik állattartással foglalkoznak vagy igazi nomádok, a másik oldalon szláv földművesek élnek. Az előbbieket energikus, középtermetű, széles hátú, otromba emberek; a kistermetű, finoman kimunkált, mozgékony görögök joggal nevezik őket barbároknak. Eltűnik az albán és epiroszi fusztanella, a lábujjaknál hímzett és gyapjúbojttal végződő bocskor, eltűnik a díszesség, megjelenik az abaposztóból és darócból esetlenül összevarrt szláv vászonruha, amely ugyanakkor meleg és tartós. Az asszonyaik frissek, egészségesek, széles csípőjűek, falvaik gyerekzsivajtól hangosak. Ez a szláv lakosság nagyon mértékletes: a Balkán-félsziget legtakarékosabb népe; ismeretes sovány étük; alkatilag figyelemre méltó jelenség, hogy mindemellett egész nap dolgoznak, és sok munkát végeznek el. Házuk és falvaik is eltérőek az Epirusz-vidékiektől. Az Epirusz vidéki falvak jobbára a hegyek oldalában vannak, emezek a síkságon és a szakadékok mentén; az epirosziak nagy kétemeletes, kőlapokkal fedett kőházakban laknak, emitt a földszintes, vályog vagy paticsfalú, meszeletlen házak állnak, így falvaikat távolról sötét kupacnak vélnék; az alaprajz négyzetes, a tetőt zsúp vagy cserép fedi.

A már felsoroltak mellett a társadalmi és etnográfiai sajátosságokban is megfigyelhetők a régi balkáni kultúra nyomai. A patriarchális rendszer ellentétét képezik a gazdasági és lelki élet terén. Számos nehézség és belső harc kiváltó okait kereshetjük bennük: gyakran mérgeztették el a balkáni népek közti viszonyt.

A bizánci kultúra elterjedési övezetében több várost láthatunk és jelentőségük is nagyobb, mint a félsziget északi részén. A bazár és a piac, valamint a házak megjelenése nagyban különbözik a félsziget más részein megfigyelhetőktől, amint azt a következő fejezetek egyikében bővebben kifejtjük. Néhány jellegzetesen régi foglalkozás dívik: a karavánokkal összefüggő, középkorban megszokott, de a mai napig alkalmazott áruszállítási mód; ugyancsak jellegzetes a női ruha díszítésének és kidolgozásának módja, mely arannyal és ezüsttel hímzett, így az ikonokra hasonlít; a városi nők viseletdarabjainak elnevezése görög és bizánci eredetű. Hasonló eredetűek az ötvösmunkák is a Központi körzet városaiban. A konyha, az ételek elkészítése és tálalása is jellegzetes. Az ételnevek jelentős része görög vagy aromun. Az óbalkán ember a kényelmes és kiművelt életet szereti, és ezt az ízlést a szlávoknál a görögök és aromunok terjesztették el. De minden bizánci hatást átszöttek a keleti elemek, így ma elmélyültebb tanulmányozás nélkül lehetetlen a korábbi keleti elemeket a későbbi török hatástól különválasztani.

A piaci szellemet és általában a lakosság felfogását, a boldogulási lehetőségeket és az erkölcsi normákat a hellenizálódott aromunoktól és a görögöktől kölcsönözték. Úgy tűnik, a polgárok életét és szokásaikat meghatározott törvények szabályozták, melyek az oktató célzattal íródott irodalmi munkák elvére emlékeztetnek. A zárt kézműves társulások, a céhek bizánci és helyenként nyugati mintára alakultak, és az élet minden területét szabályozták. A lakosság minden eleme, a szlávok, aromunok, görögök, a pravoszláv toszkok is bigott bizánci hittel jellemezhetők. Házuk falait

vallásos tárgyú szöttesek és szőnyegek borítják; ez azonban nem gátolja őket abban, hogy felebarátjukat, de elsősorban a parasztjaikat kíméletlenül kihasználják. A felelősség, kötelesség és együttérzés tudata általában gyengén fejlett. A meggazdagodás felé vezető úton nem válogatnak az eszközökben. Innen ered önzésük, mely minden, közösségért folytatandó tevékenységet csírájában megöl.

Mint hogy a Bizánci Császárság a nemzetiség helyett a valláson alapult, így a bizánci kultúra övezetében a pravoszláv vallás sokáig a nemzetiség felett állt. Mi több, a lakosság nagy részéből hiányzott a nemzeti érzelem. A bizánci civilizáció övezetében gyakorolt pravoszláv vallás eltér Szent Száva pravoszláv eszméitől és a patriarchális rendszerrel jellemezhető vidékek vallási normáitól. Érdekes, hogy nemcsak a városlakók, de a parasztok is hajlamosak hitviták folytatására; gyakran vezetett elkeseredett harchoz ez a készségük. Úgy tűnik, a szlávok és görögök közt a XIX. sz. közepén dúló hitviták különösen jó talajra hullottak a bizánci ízlés képében.

A török-keleti hatások

A Balkán-félsziget délkeleti részének eurázsiai jellege folytán a keleti hatások, főképp Bizánc közvetítésével már jóval a török betörés előtt érezhetőek voltak. Egyébiránt a Kikládokon vagy Kis-Ázsiában élő görögök vajon kevésbé számítanak Elő-Ázsia, mint a Balkán-félsziget lakóinak? Vajon mint tengermelléki nép nem voltak évszázadokig szorosan Ázsiához és Észak-Afrikához kötve? Az *eurázsiai sajátosságokról és a régi civilizációkról* szóló részekben már említettük azoknak az anyagi javaknak a „kölcsonvétele”, melyek a legkorábbi időktől területünkre jutottak (gabonafajták, gyümölcsök, virágok, öntözési rendszer stb.). A bizánci kultúra maga is a keleti hatások alatt állt, amit azután a balkáni népekre hagyományozott. A keleti hatások létét állapíthatjuk meg a középkori szerb, bolgár és görög irodalomban és balkáni folklórban, kiváltképp a mesékben, dalokban, közmondásokban és szólásokban, valamint a díszítőművészetben.

A török-keleti hatás leginkább a török uralom idején terjedt el a Balkán-félszigeten. A hatások – természetesen – jobban jellemezték a félsziget délkeleti és központi részén letelepülő török lakosságot, ezért az eltörökösödött szláv és muzulmán albán lakosság körében is gyökeret vertek. A legnagyobb hatást a boszniai és hercegovinai muzulmán szerbekre és a Rodope-hegységben élő pomákokra tették. A mohamedán vallásra tért lakosok nagyban hozzájárultak a török-keleti hatások terjesztéséhez, nemcsak azzal, hogy maguk is részévé váltak, de az azonos nyelvet beszélő keresztény lakosok közti népszerűsítéssel is. Milyen nagy hatással voltak a török törvények és rendeletek az egész lakosságra, de elsősorban a városlakókra! A hosszú török uralkodás alatt a befolyás a Balkán-félsziget minden népét érintette, emellett a migráció következtében Ausztria–Magyarországra is eljutottak az oda települő délszlávok révén, jóllehet ez a vidék nem volt török fennhatóság alatt. A török hatások a szerb, bolgár és albán nyelv török jövevényszavaiban, a fegyverfajtákban és a lószerszámokban, a török viselet átvett darabjaiban, a településszerkezet és háztípusok változataiban ugyanúgy nyomon követhetők, mint a léhaságban és lustaságban, a keleti, ún. *javašlukban*, az árusok jellegzetes testtartásában, amikor guggolnak vagy törökülésben ülnek, a keleti előítéletekben, a jóság és becsület egyes vonásaiban („duševni turci” [lelkiismeretes törökök], a közismert bazári becsület)

ugyanúgy, mint a kegyetlenkedésre való hajlamban, mely – úgy tűnik – Elő-Ázsia egyes népcsoportjainak sajátossága.

Az évszázados török uralomnak még más eredménye is mutatkozott. Ez a balkáni népek *rája* jellegét mélyítette el, kialakította az alávaló, elnyomott osztály sajátosságait, ami a különleges erkölcsi normák egész sorát eredményezte. A balkáni népek legtöbbször találkozzunk keleti vagy török erkölcsi típusokkal, a basákat és bégeket utánzó rétegével. Egyébként számos török fogalom és módszer maradt fenn, leginkább a városokban.

Mint ahogy a bizánci kultúra, a török-keleti hatások is a félsziget délkeleti és keleti felében, továbbá az eurázsiai sajátosságokkal jellemzett területen terjedtek el, emellett a Marica–Morava és Vardar–Morava hosszirányú utak mentén egészen Nišig, pontosan ott, ahol a szerb lakosság a legtisztább rája jelleget öltötte. A török-keleti hatások Ništől északra és a Dinári körzetben főleg Bosznia és Hercegovina muzulmán lakosságának körében érződnek, egyébként pedig gyengék. Jelentéktelenek az Osztrák–Magyar Monarchia régi szláv lakosságának körében, de a dinári–balkáni telepeseknél már érezhető a befolyás. Legkevésbé a szlovének és a polgári Horvátország (a Körös, a Varasd és a Zágráb megye) területén élők körében tapasztalhatjuk a hatást.

A nyugati és közép-európai kultúra hatása

A korábbi oldalakon a római civilizáció nyomait is számba vettük a Balkán-félsziget területén. Újabb érintkezésre a Nyugat és a félsziget között a keresztes háborúk ideje alatt, majd az Anjou-ház albániai uralkodása és a frank és latin királyságok égei-tengeri és konstantinápolyi fennállása idején került sor. Jelentősebb volt az olasz városállamok, elsősorban Velence és Genova hatása, ami az Adriai-tengertől a Fekete-tengerig hatott. A Nyugat a XIX. sz. folyamán újból kifejtette hatását a területen. A felsorolt hatások a nyugati és mediterrán név alatt csoportosíthatók, szemben a közép-európaiakkal, amelyek csak később kezdtek a félsziget irányába hatni, de jelentőségük egyre növekedett.

A két kultúra behatolásának útvonala és földrajzi elterjedése is különbözik.

A nyugati civilizáció az Adriai- és Jón-tenger irányából érkezett a Balkán-félszigetre, a szárazföld belsejébe pedig a tengerpartokról induló keresztirányú utakon hatolt be. Kiemelkedően fontos szerepet játszott ebben az Appenini- és Balkán-félsziget közötti legrövidebb és legkönnyebb vízi út, az Otrantói-szoros. Caesar itt kelt át a tengeren a Pompeius elleni hadjárat során. Főképp az Otrantói-szoros adottságait használták ki az energikus normann vezérek, mint Robert Guiscard és fia, Bohemund a Bizánci Birodalom elleni hadjárataik alkalmával, mikor először Oricumot és Valonát, később Korfu-szigetét és Durrëst támadták.¹⁶

Az Otrantói-szoros két tengert, az Adriait és a Jón-tengert választja el egymástól. Az előbbi a Jón-tenger mély öble, mely a szorossal bezárul és nincs olyan szabad tengeri kijárási róla, mint mondjuk a Jón- vagy Égei-tengerről. Ezért a régebbi, de akár a XVIII. sz. folyamán készült térképeken is öbölként szerepelt, méghozzá

¹⁶ Dr. B. Denzer. *Topographie der Feldzüge Robert Guiscards gegen das bysantische Reich*. Festschrift des geogr. Seminars der Univesitat Breslau, s. 82–151. Breslau 1901.

Golfo di Venezia (Velencei-öböl) néven, miután a velenceiek voltak korlátlan urai; az Otrantói-szoros pedig ugyanezeneken, de főképp az olasz térképeken a *Bocca del Golfo di Venezia*¹⁷ néven található meg. Az Adriai-tenger zártsága miatt annak Balkán-félszigeti partjain sem bonyolíthattak le távolba futó és független kereskedelmi kapcsolatokat, és leginkább Itáliára támaszkodhattak.

Noha a római, majd később némiképp a velencei kultúra is mélyen a félsziget belsejébe hatolt, későbbiek során a domborzati feltételekhez igazodott; ennek tudható be, hogy a kulturális hatás ma a keskeny tengeri, leginkább az adriai-tengeri sávra korlátozódik. Ha a hajdan nyugati hatások alatt álló tengeremléki városoktól kicsit eltávolodunk, megszűnik a nyugati hatás, és nyomban a patriarchális rendszer vidékére érkezünk.

A mediterrán kultúra hatása kisebb vagy nagyobb mértékben az egész balkáni tengerpart mentén, Triesztől Konstantinápolyig kifejezésre jutott. Lényegében ez a Földközi-tenger európai partjain általánosan tapasztalható kultúra, amit a Balkán-félsziget partjain lakó népek némiképp módosítottak. Határozottabb velencei és görög hatás figyelhető meg Konstantinápolyban (kiváltképp Perotim lakosai között), mint ahogy a Márvány- és Égei-tenger partjainál is. Az albán tengeremléken a mediterrán kultúra az olasz, görög, keleti és patriarchális hatások keveréke. Az Adriai-tenger városai, háztípusai és életmódja a velencei pecsétet viselik, mely szerbhorvát alapra nyomódott; a velencei uralkodás emléke a romokban, a Szent Márk címerét viselő építmények mellett a lakosok szellemiségében és szokásaiban maradt fenn.

Azonban a félsziget szárazföldi része ma sem mentes a nyugati hatásoktól. A római kultúra nyomot hagyott az őshonos lakosságon, az illír és trák törzseken, melyek félig ellatinosodtak. Ez a lakosság közvetítő szerepet játszott a rómaiak és a szerbhorvátok között, akik később beolvasztották őket. A Dinári-hegység egyik jelentős szerb csoportja, melyet eronak fogunk nevezni, bizonyos pszichikai sajátosságaik révén a nyugati latin népekhez hasonlít. A latin eredetű szavak vélhetően a régi, félig latinizálódott balkáni lakosság útján jutottak a szerbhorvát nyelvbe. A későbbi latin befolyás mélyebb nyomokat hagyott.

A tengeremléki szerb állam, Zeta, a latin civilizáció hatáskörének, az Adriai-tengernek jelentős részét uralta, és sokféle hatás indult Zetából a félsziget szárazföldi része felé. Raška is rendelkezett tengerparti részekkel. Mennyi, de mennyi latin hatást hoztak a raškai udvarba és a Balkán-félszigetre a szerb állam dubrovniki és kotori származású magas rangú tisztségviselői és kereskedői, akik gyakran véglegesen letelepedtek a városokban és a bányásztelepüléseken! Végül a velenceiekkel tartott kapcsolat és a velencei kereskedelem következett. A XIII. és XV. sz. között épült szerb templomokra és kolostorokra gyakorolt jelentős nyugati építészeti hatás közismert. A szerb hősénekek gyakran említik a velencei fegyvereket és a drága posztót. Nyelvünkben is számos olasz kifejezés tanúskodik a korabeli átvételről (piac, bisaga – kettős általvető tarisznya a hátajszárán, pogácsa stb.). A Dinári-hegység övezete, valamint a Morava völgye – elsősorban lábasjóság eladásával – Dubrovnik

¹⁷ A Mercator-féle 1554-es Európa-térképen többek között a Golfo di Venetia szerepel; csak a főszövegben olvasható nevek vannak Giacomo Castaldi 1566. évi, P. Forlani 1569. évi, Francesco Camoccio 1571. évi vagy Bertelli, Francois de la Ilocio, Jean le Clerc, Coronelli és más XVI–XVIII. sz.-i térképészek munkáiban. A Drin öblét hagyományosan Golfo dello Drino, Lodrin, Lydrin néven találjuk meg.

közvetítésével élénk kereskedelmi kapcsolatot tartott fenn Itália piacaival a XVIII. sz. végéig. A finom olasz durumliszt és a tésztafélék (pasta) a XIX. sz. elején már eljutottak Metohija területére. A teljesen törökös jellegű szarajevói bazársoron mai is látható két olasz típusú régi raktár. Az itáliai hatás Kelet-Bulgáriában is felfedezhető, ahova valószínűleg genovai kereskedők révén jutott. Meglepődve tapasztaltam ezt a szubbalkáni völgyben, Karlovo és Karlofer helységeken járva, az itáliai típusú boltok és házak láttán. A kulturális hatások az XVII. sz. végi ausztriai előretörés során megszűntek, később pedig csak elemi szinten őrződtek meg.

A nyugati hatás leghatározottabb bizonyítéka a katolikus hit és a latin ábécé használata. Itt azonban egy distinkciót kell tennünk. A katolikus hit és a nyugati kultúra kizárólag a tenger melléssel tartotta folyamatosan a kapcsolatot. Boszniában, de különösen a félszigeten kívül helyezkedő délszláv területeken Közép-Európa kulturális hatása érvényesült.

Közép-Európa befolyása a Balkán-félszigetre a XVIII. sz. előtt nem meghatározó. Az egyes területeket érintő középkori magyar fennhatóság nem hagyott mély nyomokat. Ugyanakkor az osztrák-török háború után Ausztria-Magyarország területére irányuló nagy délszláv bevándorlás után a Balkán-félsziget északi részeinek kereskedelme Ausztria felé fordult. A kapcsolatok száma a mai napig folyamatosan nő. Egy bizonyos idő óta a német hatás is érződik.

A Nagy-Alföld magyar lakossága nem járult hozzá a közép-európai kultúra Balkán-félszigeti terjesztéséhez. A Balkán-félszigeten gyakorlatilag senki sem beszél magyarul. A magyar Alföld tágas térségét általában olyan területnek tekintik, melyen minél előbb át kell jutni Közép-Európa irányába haladtunkban. Emellett az Osztrák-Magyar Monarchia a saját délszláv lakossága és Szerbia közti közeledést meggátolandó, a Balkán-félszigettel való kapcsolattartást két vasútvonalra, a Belgrád-Bécs és a Belgrád-Fiume vonalra korlátozta. Ily módon egy, a népek közti közeledésre és közreműködésre, a kulturális javak terjesztésére kiválóan alkalmas medence inkább az akadály szerepét tölti be.

Közép-Európa kultúrája ennek ellenére a hosszirányú utak és völgyek mentén eljutott Szerbiába, Boszniába, sőt a távoli Bulgáriába is, de Szalonikibe és Isztambulba is. Eljutott a vasútvonalak és jobb utak mentén fekvő kisvárosokba és falvakba is. Itt a bizánci civilizációval és a patriarchális rendszer intézményeivel ütközött. Hatása az anyagi kultúra terén tapintható ki, az utóbbi időben pedig a városi lakosság szokásaiban és ízlésében is kimutatható. Kevés hatása volt az emberek szellemére, felfogására, különösen a szabad országokban. A szerbek közül sokan folytattak tanulmányokat Nyugat-Európában, különösen Franciaországban, mások a nyugati eszméket tették magukévá. A népi szellemiségen és hagyományokon alapuló intézmények inkább a nyugati intézményekhez válnak hasonlatossá. A szabad országokban, kiváltképp Szerbiában a különböző kulturális hatások és a nemzeti eszme elegyítésének, egy új és eredeti civilizáció létrehozásának igénye mutatkozott meg.

Egészen más volt Bosznia, de különösen Horvátország és Szlavónia esete, ahol a nagyvárosok idegen közigazgatása sokat ártott a nemzeti hagyományok megőrzésének.

A patriarchális rendszer

A Balkán-félsziget Šar-hegységtől és Balkán-hegységtől északra eső területén, a keskeny tengermelléki sáv kivételével a patriarchális rendszer dominál. A területektől délre a Sredna Gora, a Rodope- és Pindosz-hegységben, valamint Albánia nagy részében találkozhatunk még a jelenséggel.

A Balkán-félsziget patriarchális rendszerét nem a kulturális állapot alacsony fokának kell tekinteni; a lakosság gyakran magas erkölcsi értékeiről, az élet eredeti értelmezéséről, társadalmi és gazdasági szervezetéről, intézményeiről, művészi hajlamáról – mely elsősorban költészetében és díszítőhajlamában mutatkozik meg, és kétségtelenül értékes – tesz tanúbizonyságot.

A délszlávok patriarchális rendszerének gyökerei a Kárpátokon túli őshazából erednek. A Balkán-félszigeten tovább fejlődik a patriarchátus, majd a középkorban gyengülni kezd. A törzsek és zadrugák rendszere Bizánc és a középkori délszláv államok hatására gyengült meg vagy szűnt meg. A török uralom idején a régi kultúrák hatásával át nem hatott övezetekben élő délszlávok visszatértek a patriarchális rendszerhez. Ezzel az eseménnyel egy bizonyos etnográfiai fiatalodás következett be: a régi szokások és intézmények újjászülettek vagy megerősödtek. Az új patriarchális rendszer különbözik a régitől, különösen a szerbek esetében. A középkor évszázados tapasztalatai, melyeket a szerb nép birtokolt, tudatában mélyebb vagy sekélyebb nyomot hagytak. A magára maradt patriarchális nép, mely etnográfiailag a legerősebb és leginkább megőrzött maradt, tapasztalataiból eszméket, érzéseket és erkölcsi normákat formált, melyek folklóráját és cselekedeteit is meghatározzák. Teljesebben és szabadabban alakulhatott azon délszláv népeknél, melyek germán vagy magyar hatások alatt álltak, mert zsupáikban, kenézségeikben, törzseikben önállóan fejlődhetnek.

A patriarchális rendszer legszembetűnőbb jellegzetessége a sajátos társadalmi és gazdasági szervezet. Törzsek (az albánoknál a *fisek*) a mai Montenegróban, a régi Raška egyes részein és Észak-Albániában élő szerbeknél és albánoknál léteznek. Ezzel szemben a Balkán-félsziget egész nyugati és központi részén, az Adriai-tengertől az Isker folyóig a szerbek, a horvátok és az albánok nemrégiben még zadrugákban éltek. Dél felé, az Égei övezet görög lakosságához közeledve eltűnik ez a szervezeti forma. Nem találkozunk vele a bolgároknál és a törököknél sem. A zadruka az Osztrák–Magyar Monarchia délszlávok lakta területén is elterjedt, a dalmát Zagorában, Likában, Horvátországban és a Szerémségben. Az intézmény a dinári területek menekültjeinél is megerősödött a török uralkodás ideje alatt.

A törzsek és zadrugák társadalmi szervezete szoros kapcsolatban van a lakosság tárgyi kultúrájával és a pszichikai sajátosságaival. A patriarchális rendszer elterjedési területén élnek a Balkán-félsziget fizikailag legerősebb és etnográfiailag legfrissebb törzsei és népei. Az övezet magját a montenegrói hegyek és a velük szomszédos hercegovinai vidék, valamint Észak-Albánia alkotja. Itt őrződött meg a szerbek és albánok körében a törzs, testvériség, rokonság fogalma, a törzsi vagy fis szervezet, valamint a vérbosszú intézménye. A legnagyobb természetes szaporulattal rendelkező, leginkább terjeszkedő törzsekről van szó, melyek folyamatosan bocsátanak ki csoportokat a szomszédos övezetekbe, elárasztva azokat lakosaikkal. Jobbára állattartással foglalkoznak. Erőtől duzzadó, többnyire magas, szikár, rugalmas, hízásra nem hajlamos,

nyílt tekintetű, sólyomszemű emberek ezek, a félsziget legszebb képviselői. Satnya vagy korcs egyedek nem találhatók közöttük. Határozott, nyílt erkölcsi szabályaikkal, a közösség iránt érzett áldozatkészségükkel tűnnek ki, a legnagyobb áldozathozatalra is készek. A test és szellem ilyen határozott jegyeiből erednek a pregnáns etnográfiai és antropológiai sajátosságok. Ez a patriarchális mag a bizánci–cincár kultúra törzseinek és népeinek leghatározottabb ellentéte. Figyelemreméltó e tekintetben az Albánia északi részén élő gegek és a déli toszkok közti különbség. Ez utóbbiak – az Epiruszban velük közösen élő görögökhöz és cincárokhoz hasonlóan – jóval alacsonyabb termetűek, sötét bőrűek, nem élnek törzsekben, ravaszak, gyakran a bizánci–cincár erkölcsi normákat felcsillantóak.

A bizánci–cincár és a patriarchális rendszer elterjedési területe közti övezetben a szállítás egy meghatározott formája alakult ki a középkorban, és azóta változatlanul fennmaradt. Ez a *kiridžija* (fuvaros) által lebonyolított szállítás. A terhet cipelő állat leginkább öszvér vagy kisebb ló, a legritkábban teve.¹⁸ Rajtuk az ismert nagy, fából készült málhanyereg (*samar*) látható, mindkét oldalukra árut és terményeket pakolnak. A fuvarosok (a kiridžija vagy kirajdžija) olyan ügyesen pakolják fel az árut, hogy az útközben ne veszítse el egyensúlyát, ezért a hosszú és rossz utakon nem esik benne kár: ebből is kiderül, hogy régi foglalkozásról beszélhetünk. A karavánok lassan, egyik *hantól* (vendégfogadótól) a másikig haladnak. Régmúlt idők óta ismertek az éjszakai szállások (*konakok*), a fuvarosok semmi pénzért nem tennének meg nagyobb utat a megszokottnál, nehogy a nyílt mezőn érje őket az este. Igyekeznek naplemente előtt a vendégfogadóhoz érni, ahonnan csak kivételes esetekben és később indulnak tovább. Az éjszakai szállásként szolgáló vendégfogadók egyes vidékeken igazi várak: magas kőfalakkal körülkerített épületek, ahova napnyugta után nehezen juthatnak be a zárt kapukon keresztül.

Ősszel a karavánutak forgalma élénkké válik, főleg a macedón vasútvonalak és az albán partok közti keresztirányú utak: különböző nemzetiségű, vagyoni állapotú, vallású utazókkal és a kivitelre meg behozatalra szánt áru tömkelegével találkozhatunk.

A városokban űzött mesterségek oksági összefüggést mutatnak a bemutatott áruforgalommal. Számos városban hetente tartanak ló-, öszvér- és számárvásárt, a *džambas* (lókupec) külön foglalkozásnak számít, sok patkolókovács, málhakészítő stb. mester él itt.

A szállítás ilyen formája Trákia, Dél- és Kelet-Macedónia, Epirusz és Albánia vidékeire jellemző. A felsorolt területektől északra, a patriarchális kultúra övezetében is jelen van a szállítás említett módja, csak hogy az öszvér teljesen eltűnik, és a ló az egyedüli teherhordó állat.¹⁹

Helyenként már itt is láthatók (például a Shkodrai-síkságon, Korçë környékén, leginkább a síkságokon és katlanokban) a kétkerekű kordék, hatalmas vasalatlan

¹⁸ Nagyobb, árut szállító tevekaravánokat 1901 tavaszán láttam Szaloniki, Dojran, Petric és Strumica között.

¹⁹ Az öszvér Nišig, a Šara és Karadag hegyekig jutott el, ami a mediterrán éghajlat és a bizánci–cincár kultúra elterjedési területével esik egybe. Hasonlót tapasztalhatunk a bivalyok esetében is. Ez alól Dalmácia kivétel, ugyanis ott az öszvér teljesen elterjedt és általános, de nem végez akkora szállítómunkát, mint az Égei övezet országaiban.

kerekkel, melyeket kicsi ökrök húznak. A kordék a falvak közti vagy a falu és a mező közti közlekedést szolgálják, nem pedig a teherszállítást. Egyre többet láthatunk belőlük Észak-Macedóniában és Ószerbiában. Ugyanakkor az említett övezeteken és Macedónia déli részein átfutó fontosabb utakon igazi, erős, vasalt kerekű szekerek is láthatók, amelyek a fuvarosok tulajdonában vannak.²⁰ Így több árut szállítanak, mint az öszvérek vagy lovak hátán, de a fuvarosok haladása még vontatottabb és lassúbb, kiváltképp, ha bivalyok húzzák a szekeret.

A vasútvonalak és utak megépülte előtt ez volt az a szállítási forma, amely az egész Balkán-félsziget területén elterjedt, akárcsak a bizánci–cincár kultúra és a patriarchális rendszer. Minden fontosabb útvonal jellegzetes vonása volt, többek között a Morava völgyét is jellemezte, ahol a török időkben tevekaravánok²¹ és öszvérek szállították az árut. Jelentőségük tehát a mai hatóságukon túlmutatott.²²

*

A patriarchális övezetekben különböző eredetű kulturális hatások működnek egy időben: egyes elemek előbb, mások később jutottak ide, de annyira elvegyültek és összeolvadtak, hogy a legkisebb mértékben sem befolyásolják a patriarchális civilizáció rendjét. A hatásokat a patriarchális rendszerben élő lakosság az illírektől, trákoktól, keltáktól vette át, de ugyanez történt a középkori szerb és bizánci befolyás elemeivel is. Ugyancsak ismeretes, hogy a népnyelv török és olasz jövevényszavakat épített be használatába stb. Míg a későbbi hatásokat könnyebb felismerni, az illír és trák kultúra elemeit nehéz, gyakorlatilag lehetetlen kiemelni.

A Balkán-félsziget egyes övezeteiben közvetlen és közvetett módszerekkel lehetőség nyílik az elrómaiásodott lakosság elszlávosodásának folyamatát végigkísérni és az őslakosok kultúrájának nyomait megtalálni. Ide azok a hegyi masszívumok tartoznak, melyek menedékkül szolgáltak az említett, a szlávok beköltözését megelőzően a vidéken élt balkáni népnek: a Dinári-hegység, kiváltképp a dalmáciai Zagora, Montenegró (a nikšići Hercegovina, a hegyek és a régi Montenegró) és a Stari Vlah a legszélesebb értelemben, Zlatibortól a Romanijáig; a Pindosz-hegységben ilyen a Mijaci- és Brsjaci-körzet, aztán az egész Pindosz-hegység az Ohrid melletti Bjelica helységtől az epiruszi Ljaskovacig; keleten a Rodope-, a Pirini-hegység és a Sredna Gora, valamint a Középső-Balkán bizonyos részei, leginkább a Klisura városkája körüli részek.

Említsük meg néhány mondatban a szlávok előtti népek hatását a dinári rendszer említett vidékein. Az igazi, romanizált népesség lakhelye ez, a maurovlachoké – akik tulajdonképpen az igazi vlachok, szemben a vlachokként emlegetett szerbekkel –, valamint a romanizált őslakosok és szerbek kohéziójából alakult szerb törzseké, mint a Ćić, Macura, Mataruga stb. A római eredetű földrajzi és helynevek maradtak fenn

²⁰ A számukra és állataik számára szükséges dolgokat a kocsikra rakják, ezért a vendégfogadóktól függetlenül, csak rossz idő esetén térnek be oda. Egyébként az utak mentén éjszakáznak. Négyszög alakot formálnak a járművekből. Közepén tüzet raknak, az körül fekszenek, guggolnak és ülnek, így töltik el az egész éjszakát: közben pedig folyamatosan dohányoznak és feketekávéat isznak.

²¹ Bargdant azelőtt Deve-Bargdanna neveztek.

²² Ilyen jelentőségű vendégmunka tapasztalható az ővlachoknál és eroknál.

a Kapela-hegytől, Vajmont falutól a Livno mezején át egészen a Durmitor, Pirlitor és Visitor hegyekig. Kétségtelen, hogy a szerbek az őslakosoktól átvették a pásztorélet módját és formáját (a *katun* kifejezést), valamint néhány dolgot a ház berendezéséből és a viseletből, de ezt jobbra lehetetlen bizonyítani. Már az első megfigyelők is felhívták figyelmünket a római tóga és a montenegrói *struka* (nadrágon kívül viselt ing) közti hasonlóságra, és úgy tartották, hogy azt a szerb törzsek a romanizált lakosságtól vették át. Véltetően hasonló átvétellel kell számolnunk az *eri pelengirek* esetében is; nem kizárt, hogy az állatábrázolásokkal díszített acél *prekladák* (a tűzhe-lyeken támaszkő gyanánt szolgáló fémtárgy, amire a fahasábokat teszik) is, melyekkel Montenegróban és Hercegovinában találkozhatunk, kelta–illír eredetűek.

Ez ingoványos talajra vezetne bennünket, és hiszem, hogy némely újabb megá-lapítás tarthatatlan. Ilyen például az alacsony dinári ház illír eredetére vonatkozó állítás.²³ Ez a Mediterrán övezet olyan részein is megtalálható ház, ahol nem éltek illírek. Valószínűbb, hogy a háztípus a Mediterrán övezet egészén, azon részeiben alakult ki, ahol sok kő volt és az éghajlat megkövetelte az építkezés ilyen módját. Emlékezzünk csak az előző fejezetek egyikében bemutatott hasonlatosságra a norvég és a mi boronafalú házuk között! Átvételről nem beszélhetünk, hanem az erdők övezetében, majdnem azonos körülmények között hasonló épületeket emelnek építőik. Ugyanez történt az alacsony mediterrán ház esetében is. Amint azt a későbbiek során látni fogjuk, a patriarchális Dinári övezetekre hatást gyakorolt az alpesi háztípus is. Ez egy alacsony falú, de magas tetőjű ház, a padlástérben szoba található, a tető fedésére szolgáló zsindegy íves keresztmetszetű, amiből egy kezdetleges füstelvezetőt alakítottak ki. A háztípus Horvátország magasabb részeire, kiváltképp Plaško kör-nyékére, Lika és Korbava területére korlátozódik, ahonnan aztán Boszniába hatol. A földrajzi elterjedés is az alpesi ház befolyását bizonyítja.

A Montenegróban és Hercegovina magasabban fekvő tájain viselt, *velenica* és *talagan* néven is ismert köpönyeget szintén illír eredetűnek tartják. Ezzel szemben a Balkán-félsziget összes pásztorán felfedezhetjük (ez a hősénekek *bugar-kabanicája*), és a félszigeten kívül is elterjedt.

A kulturális kiegyenlítődés folyamata. – A fenti elemzés alapján megálla-píthatjuk, hogy a Balkán-félsziget lakossága –az általánosan elfogadott és többször leírt közhellyel szemben – nem kizárólag a bizánci és római kulturális hatások zónái között oszlik meg.

Legelőször a Balkán-félsziget jelentős területén a patriarchális rendszer dominált. Ami az ebből eredő hatások mellett felszínre tör és követhető a dalmát és kvarnerói tenger melléig, az a török uralom eredményeképp könyvelhető el, kiemelve ezekből bizonyos török–keleti szokásokat és életmódot. Szent Száva egyháza és annak népre gyakorolt hatása aligha nevezhető bizáncinak. A katolikus hit az észak-albániai la-kosságra kis hatást gyakorolt. Ezzel szemben a nyugat-boszniai és a dalmát, zagorai vallásos ember megformálásában határozottabb szerepet játszott.

²³ Dr. A. Haberlandt. *Kulturwiss. Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien*. Wien, 1917. Lásd Erdeljanović bírálata: *Etnološka razmatranja povodom Haberlandtovih ispitivanja*. Glasnik Geogr. Dr. Sveska 6., p. 120.

A patriarchális rendszerben élő lakosság városba költözése és migrációja folytán csökkent a bizánci és latin befolyás alatt álló területek mérete. A balkáni államok felszabadulása után a bizánci és latin civilizáció alap gondolata a régi balkáni kultúrákkal ellentétes, ennek során fokozatosan eltűnik a városokból azok képviselőivel, a görögökkel és cincárokkal együtt. Nyugaton is megváltozott a kulturális helyzet a XVIII. sz.-i állapotokhoz viszonyítva. A latin civilizáció övezete itt csupán a tengermellék első hegygerincig terjedő keskeny sávjára korlátozódik, ami mögött a patriarchális dalmát Zagora kezdődik. Tudvalevő, hogy a latin civilizáció a bizánci kultúrával folytatott hosszú küzdelem után vált uralkodóvá, jóllehet ez utóbbi nyomait számos emlék őrzi. A török előrenyomulást követően Dalmáciában fontos etnikai és etnobiológiai események sora zajlott le, amelyek Dalmácia korábbi arculatát nagyban megváltoztatták: a régit, az előzőleg ott élő dalmát népességétől eltérő erkölcsi és szellemi beállítottságú új, patriarchális lakosság váltja fel.

A hajdani kultúrák, azok szellemének és eredményeinek háttérbe szorítása tehát régóta tart, egyre inkább a patriarchális beállítottság és szellem válik uralkodóvá. Ezzel az egységesítés folyamata történik meg, különösen a szerbhorvát országokban. A hajdan volt kultúra lenyomata az egyik oldalon a pravoszláv hit és a cirill betűs írásmód, a másik oldalon pedig a katolikus hit és a latin betűs írásmód marad; a két vallás azonban nem viseltetik akkora ellenállással egymás iránt, mint azt azelőtt tette; a két írásmód pedig egyre inkább általánosan használt lesz, és nem korlátozódik egy meghatározott vallást gyakorlók körére.

Tizedik fejezet

LAKHELYVÁLTOZTATÁSSAL (METANASZTÁZISSAL) JÁRÓ FOLYAMATOK

A török kori vándorlások jelentősége. – A lakhelyváltoztatás (metanasztázis) jellegzetessége és a kifejezés jelentése. – A költözés módja. – A lakhelyváltoztatás főbb útvonalai. – Dinári és Központi körzetek. – Dinári áramlások. – Kosovói áramlások. – Vardári–moravai áramlások. – A Dunán és a Száván túljutó vándorlások. – A lakosság egzotikus oázisai. – Metanasztázikus és ametasztázikus körzetek. – Al-Dunai-síkság és a Marica folyó torkolata. – Belső migráció. – A Balkán-hegység lakóinak migrációja. – Külső vándorlás. – Epiruszi–albán körzetek. A malisor-áramlat. – Dukagjini áramlat. – Shkumbini áramlat. – A toszkok áramlata. – Égei körzet. – A görögök és aromunok kereskedelmi jellegű vándorlásai. – A menekültek vándorlása. – A nikšići mohamedánok bolyongása. – Ellentétes irányú vándorlások

Ismert tény, hogy a szláv törzsek Balkán-félszigetre özönlése a középkorban szállásterületük elhelyezkedésének és a későbbi nemzetek formálódásának kiindulópontját jelentette ugyanúgy, ahogy a nagy barbár betörés tette azt Nyugat- és Közép-Európában. A középkor folyamán – elsősorban a szerb és bolgár állam területegyarodásának eredményeként – további migrációkra került sor a félszigeten. Más jellege és etnikai jelentősége volt a nagy és a számtalan kisebb vándorlásnak, melyek a törökök XIV. sz.-i hódításainak kezdetétől a balkáni államok felszabadulásáig, és azt követően is tartottak.

A török hódítás kezdetekor legelőször a síkságokon és katlanokban élő lakosság egy része húzódott a hegyekbe: ez a jelenség többször megismétlődött, de sohasem öltött tömeges méreteket. Ezzel egy időben, de még inkább a későbbi időszakban ellentétes irányú vándorlás is bekövetkezett. Szabály szerint a magasabban fekvő területekről az alacsonyabbak felé. A legfontosabbak iránya délről észak, északnyugat és északkelet felé mutat a Balkán-félsziget határain belül és gyakran azon kívül.

A vándorlás hatalmas méreteket öltött. Egyes vidékek a török hódítások előtt sűrűn lakottak, később pedig igen kisszámú lakosság élt itt; gyakran láthatunk falvakra és épületekre, templomokra és városokra emlékeztető romokat, amelyek helyén bozót, néha erdő nőtt. Más vidékeket előtte járhatatlan erdők és lápok borítottak, ma pedig sűrűn lakottak a telepések keze által végzett irtások eredményeképpen. Számos helyen a telepés lakosság képezi a népesség zömét, amely számon tartja eredetét, származási helyét. Az őslakosok jobbára elköltöztek vagy beolvadtak az újonnan érkezők tömegébe.

Šumadija falvainak zömében a parasztok különböző helyekről származnak, egyesek Sjenica környékéről és a Pešter síkjáról, mások a montenegrói hegyekből, Hercegovinából, Kosovo és Metohija vidékéről vagy a Vardár völgyéből költöztek ide.

Ugyanezt tapasztalhatjuk Szerbia Moravai, Valjevói és Drina menti körzetében is. A lakosok 80%-a telepes, akik az elmúlt három évszázad alatt költöztek a területre. Még elevebbek az emlékek az óvlach, montenegrói és hercegovinai vidékeken, ahol hét-nyolc nemzedékig visszamenőleg számon tartják eredetüket, és a legkorábbi ős szülőfaluját is emlékekben őrzik.

Ezzel a dalmát tengerpart övezetében, a közvetlenül a tenger mellé épült városokban – például a Kaštelek, hogy a Kotori-öbölt vagy a dubrovniki partot ne is említsük – is találkozunk. A hét Kaštel területén, ahol mindenki katolikus, a hercegovinai Popovo Polje vidékéről származók is vannak, akik 200-250 évvel ezelőtt költöztek a tenger mellé, de ennek ellenére tudnak ottmaradt rokonságukról, akik pravoszlávok maradtak. Mások a boszniai Duvno vidékéről valók, és már régen a katolikus hitre tértek, ennek ellenére Riščanoknak nevezik őket; megint mások Montenegró vidékéről származnak stb.

A helyzet Szlavóniában is hasonló: a kaj nyelvjárást beszélő őslakosok már nem élnek itt. A szlavóniai paraszt boszniai, dalmáciai, hercegovinai telepes, a pravoszlávok között pedig szerbiai eredetűek is vannak.

A történelmi források a szerbek török uralom alatti vándorlásairól értékes adatokat őriztek meg számunkra. Az adatok a nagy népvándorlásokra vonatkoznak, melyek a Balkán-félszigeten kívülre, a néhai Osztrák–Magyar Monarchia délszláv területeire irányultak. Kevés feljegyzés szól a Balkán-félszigeten lejátszódó mozgásokról. Ezek nem adnak kellően pontos képet a török uralom ideje alatt vagy az azt követően lezajlott költözés méreteiről. Emellett az emlékek alapján feljegyzett vándorlások helyszíni vizsgálata állapíthatja csak meg a jelen állapotokat: hányan élnek a telepések leszármazottai közül, mely falvakban, milyen lakosság mellé telepedtek le, milyen változásokat hozott az új környezet, milyen változásokat váltottak ki a telepések etnikai és társadalmi szinten a már ott élők körében. Ennek érdekében minden vidékünkön faluról falura, házról házra járva, a helyszínen kellett tanulmányoznom a lakosságot, a begyűjtött adatokat pedig hitelessé tenni. 1896-tól kezdve kérdezőbiztosok csapata dolgozott a témán.²⁴

A vizsgálatok eredményeként megállapítható, hogy a XIV. sz. végétől, a török uralom kezdetétől napjainkig a Vardar völgyében lévő Velež-szurdoktól a Zagrebačka Gora lankáig a lakosság teljes egészében megváltoztatta lakhelyét. A mozgásban részt vevő és vándorló tömeg zömét a dinári lakosság alkotta, melynek legjelentősebb részét a Raška, a középkori szerb állam területéről származók tették ki. A népességet vándorlásra ösztönző tényezők hullámai egymást érték négy évszázadon keresztül Szerbiában, de majdnem ennyi ideig hatottak Dalmácia területén is; átcaptak a Dunán, Száván, Unán, Kupán, sőt a Dráván is, benépesítették Bánságot, Bácskát, Baranyát, Szerémséget és Szlavóniát, Horvátországot, Stájerországot, Kranjskát; az Adriai-tenger számos szigetére is eljutottak, Isztriába, Trieszt környékére, gyengébb hullámai egészen Goriziáig elértek. Eljutottak Itáliába, legfőképp a Velencei körzetbe és Abruzzo vidékére, továbbá Erdélybe és Dél-Oroszországba.

A költözések folytán lényegesen megváltozott a népcsoportok szállásrendje a Balkán-félszigeten. Számos körzetben váltotta fel a régi lakosságot új, más szoká-

²⁴ 1902-től a Szerb Tudományos Akadémia tizenegy könyvet jelentetett meg, *Naselja* (Települések) címmel, melyek az egyes körzetek kutatási eredményeit tették közzé.

sokkal, sajátosságokkal rendelkező, más nyelven, gyakran más dialektusban beszélő népesség. Lakosság közti keveredés következett be, mely a migrációk során tovább zajlott, etnikai és etnobiológiai folyamatok játszódtak le, melyek nagymértékben megváltoztatták egyes körzetek etnikai típusát; gyakran eltűnt a régi területi és történeti típus, helyébe egy új etnikai amalgám lépett.

Hogy a vázolt vándorlásokat a korábbiaktól megkülönböztethessük, jelentőségüket és sajátosságaikat megállapítsuk, külön fogalmat, a metanasztázikus mozgások terminusát vezetjük be, a görög *μετανάστασις* szóból eredeztetve, ami lakhelyváltatást jelent.

Ha térképre vetítjük, és ott tanulmányozzuk az említett mozgások útvonalát, a költözési vagy metanasztázikus mozgások áramlási irányait láthatjuk, amelyeken a kivándorlók a szülőföldről, az anyaországból kiindulva a letelepedés, a kolonizáció helyére érkeztek, ahol új lakókörnyezetüket kialakították. A metanasztázikus mozgás ábrázolása tehát az évszázados áramlás irányának leképezése. A költözők sok esetben hosszabb vagy rövidebb időt egy közbeeső, átmeneti vagy etap területen töltöttek, mielőtt a kolonizáció helyére érkeztek volna: például a montenegrói hegyekből alászálló csoportok gyakran időztek Sjenica, a Pešter és az óvlach vidékek területén azt megelőzően, hogy a Szerbia Moravai körzetébe ereszkedtek volna; itt Šumadija magasabban fekvő részeit szállták meg, hogy azután egyes csoportjaik az alacsonyabb részekbe és a Morava völgyébe ereszkedjenek. Vándorlásaik során a hossz- és keresztirányú utakat használták, de úgy tűnik, inkább az utóbbiaknak volt nagyobb jelentősége; telepések számos csoportja használta ezeket, és lassan metanasztázikus utakká váltak, ahol a költözés főbb útvonalai vezetnek. A helyben lakó parasztok ismerik a metanasztázikus völgyeket és szorosokat, ahol a dinári és központi vidékek vándorlási hullámai haladtak Szerbia irányába.

A Balkán-félszigeten, ritkábban a félsziget határain kívül lejátszódó vándorlások csak néha zajlottak a célterületről szóló beszámolók meghallgatása nélkül. Mielőtt nagyobb vándorló csoportok kerekedtek volna fel, felderítőik kikémlték és kiválasztották a legmegfelelőbbnek mutatkozó vidéket. A felderítők leginkább olyan irányba indultak el, ahol már rokon vagy a törzs korábban elköltözött tagja élt, náluk érdeklődtek a körülményekről és lehetőségekről, mielőtt a csoport hátramaradt része elindult. Néha előfordult, hogy a letelepedés helyét szerzetesek és papok határozták meg, mert a félszigeten és azon kívül pravoszláv területeken jártukban, alamizsnagyűjtés közben megismerték a vidéket és adottságait. A rendkívüli események által kiváltott vándorlástól eltekintve a folyamat fokozatosan zajlott, a szülőföldről századokon keresztül újabb csoportok érkeztek zömében ugyanarra a kiszemelt területre vagy közvetlen közelébe. Az elsőnek érkező, gyakran előkelő családok, a metanasztázikus útvonal sarokkövének számító szorosok vagy állomások közelében telepedtek meg, fogadták a jövevényeket, törzsbeli társaikat, és ha kellett, útba igazították azokat. Ezek a jó hírű *kućák* (házak), melyek ismertek, hangzatos nevűek voltak, több nemzedéken keresztül szállásolták el az újonnan érkezőket és gondoskodtak a vidék és a vándorlók biztonságáról. Az utóbbi évtizedekben a félszigeten tett utazásaim során többször találkoztam a sjenicai és Novi Pazar-i, de montenegrói vándorlók hosszú menetével is, akik Szerbia felé tartottak. Ezek mindig a kevés földű vagy földnélküli családok voltak. Régi szokás szerint a zadruga egyik

tagja az ősi tűzhelynél maradt, ráhagyták a nehéz és mozdíthatatlan eszközöket és tárgyakat, amit nem tudtak magukkal vinni. Minden mást a menet élén haladó lovakra raktak. Karavánjaik mellett kevés juh, néhány borjú és tehén botorkált, ökröt viszont sohasem láttam.

A Dinári és Központi körzetek

A Balkán-félsziget Nyugati és Központi körzeteiben a vándorlás négy fő irányát különböztethetjük meg.

A legerősebbek a vándorlás dinári áramlatai voltak. A legjelentősebbek a középkori Raška és Zeta vidékéről indulók, ezen belül is a legaktívabb Hercegovina, Montenegró hegyvidéke és a montenegrói Hercegovina, valamint Sjenica, Pešter és Novi Pazar környéke voltak.

A dinári lakosság innen haladt a keresztirányú utakat, szorosokat, a metanasztázikus sarokköveket használva: Mokra Gora, Kōkin Brod, Javor, Raška, majd a Drina völgyét érintve a Drina menti és valjevói vidéket, de főképp Šumadija tájait népesítették be; a dinári kivándorlók pedig Račanál, Bajina Baštanál, Zvorniknál és Šepkónál keltek át a Drinán. Šumadija vidékét különösen vonzónak találták; egész területét tölgy- és bükkerdők borítják, ahol csak most kezdtek irtásokkal földet szerezni a természetből; a Török Birodalom peremén helyezkedett el, Isztambultól távol, szívós, de kisszámú lakossággal. Törökké vált, szerb nyelven beszélő kis létszámú muzulmán lakosság kizárólag a városokban lakott; a jobbágyrendszer nem volt elterjedve, és sok szabad jogállású paraszt élt itt. A XVIII. sz. vége előtt a Belgrádi pasalik meghatározott fokú autonómiát élvezett. Már a török időben is nagyszámú, Dinári övezetből érkezők népesítették be a Drina és a Morava folyók között levő tisztásokat és az irtások területét. Amikor Šumadija a XIX. sz. elején felszabadult, a szárazföldi tömb majdnem minden migrációs áramát maga felé vonzotta. A vándorlás kezdeti szakaszában a dinári eredetű lakosság csak kivételes esetben szállta meg a Morava völgyét, mert azt berkek, mocsarak borították, és nem nyerte meg a hegylakók tetszését. A dinári telepések ezért a Morava völgyén keresztüljutva néhány kelet-szerbiai hegyi katlanban telepedtek meg a Morava és a Timok folyók közti területen. A Šumadija magasabban fekvő részein maradók már hozzászoktak a körülményekhez, és főleg a második nemzedék képviselői ereszkedtek le a Morava völgyébe, ahol irtással próbálkoztak; ők azonban nem járultak hozzá a moravai lakosok típusának alakulásához, ezt másik áramlat tette teljessé. Az utóbbi évtizedekben az államhatalom is tevékenyen részt vállalt a telepítések szervezésében: montenegrói lakosokat telepített az 1878. évi szerződések után arnótok (albánok) által elhagyott Toplica, Pusta Reka, Jablanica völgyeibe és Leskovac környékére.

A dinári vándorlás másik fontos ága a régi Raška, Hercegovina, Montenegró tágabban értelmezett területéről észak felé haladó, Boszniát benépesítő áramlat. A bevándorlók tömege a Piva, a Drina folyó mentén közlekedett Ščepan-Gradig és attól lejjebb, Glasinac irányába és a boszniai Drina mentén, Tuzla környékére és a Száva völgyébe, Brčko városához érkeztek. A hercegovinai telepések egyik állandó célállomása volt a Szarajevói-mező, ahol a lakosság legnagyobb hányadát ők teszik ki, illetve Bosznia központi része, a boszniai Krajina vidéke, ahova a nyugat-boszniai karsztmezők vándormozgalmai is irányultak.

Említésre méltó, hogy Szerbia 1459. évi eleste után a Belgrád és Smederevo (Szendrő) környéki lakosság Boszniába menekült. Erről a régebbi utazók, köztük Kuripešić (1530-ban) is említést tesz. Valószínű, hogy ez a kitelepedési hullám rövid ideig tartott.

Montenegróból, Hercegovinából és Boszniából évszázadokon keresztül migrációs hullámok indultak Dalmácia irányába. Némely vándorlási áramlat bizonyítható is. A vándorlási útvonalak szorosokon és metanasztázikus sarokkövek mentén haladt el: Drvart, Prologot, Alsó-Neretvát, a Krivošiján lévő Riđant és Drvnót érintve jutottak a Kotori-öböl feletti Krstac stb. területére. A Kotori-öböl lakosságának túlnyomó többsége, majdnem mindenki montenegrói és hercegovinai telepesektől eredezteti magát; a Dubrovnik környékén élők jelentős része bosznia-hercegovinai, Dubrovnik városának lakói pedig zömében hercegovinai eredetűek. Makarska és Omiš, Split és Šibenik lakossága is bosznia-hercegovinai eredetű, és az észak-dalmáciai Ravni Kotar és Bukovica helységek lakossága is szinte teljes egészében onnan származik.

A nyugat-boszniai Glamoč és Unac, valamint a dalmáciai Cetina folyó felső folyása vidékéről indult meg az első, Horvátország irányába mutató migrációs hullám, amely Žumberaknál állt meg. Más csoportok a Déli- vagy Fehér-Karnjsko vidékén állapodtak meg, kiváltképp Metlika és Vinica helységek körül, de fennmaradtak Bojanci és Marindol környékén is. Kisebb mértékű vándorlások sorának célpontjául szolgált Ptuj, Maribor és Ljubljana. Jól ismert²⁵ az a három uszkok család (az Aleksić, a Dojčin és a Vukmir család), amelyek 1555-ben a Maribori-katlanban falut alapított. Ezt a falut ma szlovénül Skokinak, németül Skoggennek (uszkokok) nevezik. A jobbára katolikus bosnyákok és hercegovinaiak Baranyában Pécs, Bácskában Szabadka fölé hatoltak; innen ered a bunyevácok és sokácok zöme a vidéken.

Végezetül a dinári vándorlási hullámok egy gyengébb áramlata Mitrovica és Kosovo irányába haladt, a másik a Rožaj feletti Žljeb felé, míg a harmadik a peći Bistrica völgyén át jutott el Kosovo és Metohijába; ma Metohijában a lakosság többségét ezek a telepések képezik, de sokan élnek Kosovon is, kiváltképp a Lab környékén.

Ezen a vidéken formálódott az egyik legrégebbi, a **kosovo-metohijai áramlat**.

Ez az áramlat a Shkodra és Kopaonik közti, a Zetából, Metohijából, Prizren környékéről és Kosovoról induló összes migrációs hullámot magába foglalja. Az áramlat a Morava-völgyig kizárólag a keresztirányú utakon, elsősorban a zetai útvonalon haladt. Szerbia moravai vidékére a számtalan ibari és Dél-moravai völgy közti szorosokon – a Lab és Toplica völgyeit összekapcsoló kopaoniki Pilatovica- és Blažen-, a Prepolac- és Mrdac-szoroson –, valamint a Lisica és a többi folyó völgyén keresztül jutott el.

Mielőtt az albánok 1878-ban tömegesen a Lab folyóhoz vándoroltak, ennek és a Toplica folyónak a felső folyása mentén haladt a kosovo-metohijai vándorlás fő iránya. Idővel szétágazott. Egyik része észak felé fordult és erős metanasztázikus folyamat alkotva találkozott a kopaoniki áramlatokkal, melyek a moravai Szerbia néhány völgyét népesítették be, főleg a kopaoniki Župa, Temnić, Levač környékét

²⁵ H.J. Bidermann. *Die Serbenansiedelungen in Steiermark und im Warasdiner Grenz-Generalate*. Mitt. des historischen Vereins für Steiermark. XXXI Heft. Graz, 1883.

és némiképp a Morava völgyét. A Moraván átkelve a telepések a Resava völgyében, Kelet-Szerbia Zajčarig terjedő katlanjaiban (Zvižd, Homolje, Mlava, Crna Reka, Sokobanjai-katlan) állapotok meg; helyenként a Timok folyón is átkeltek és benyomultak a šopok lakóhelyére, körzetébe. A katlanok oldalain és mélyén létesítettek lakhelyet maguknak.

Azok a kosovói kivándorlók, akik a Prepolac, Mrdar, Lisica és Gnjilanei körzetből a Kopaonik környékén jutottak Szerbia területére, de nem a fő ághoz csatlakoztak, a Morava končulji szurdokán átkelve a Morava déli mellékfolyóinak völgyeiben telepedtek le: a Toplica, Jablanica, Pusta Reka, Veretnica folyók mentén csakúgy, mint a Morava Leskovac és Bujanovac közé eső részén. A Dél-Moraván túl Niš és Zaplanje környékén is megállapodtak.

A Metohijai-katlan nyugati részéből útra kelők, kiváltképp a Podgora vidékiek, más útvonalon haladtak: a Mokra Gorán keresztül Kolašinba, az Ibar felső folyásához érkeztek, mely a fő útvonalaktól távol eső, csendes vidék, és a déli dialektust beszélő, erőteljes dinári népesség lakja. Itt a metohijai podgoracok (Podgora vidékiek) hosszabb vagy rövidebb időt töltöttek el, és gyakran a helybeliekkel együtt folytatták útjukat Szerbia irányába. Az Ibaron Mitrovica közelében tornyosuló Balabani-szurdok környékét lakó mohamedánok egybefüggő tömbje miatt nem az Ibar völgyében haladtak, hanem a Rogozna-hegyet megmászva ereszkedtek le Lepojević környékén az Ibar völgyébe vagy Raška vidékére Novi Pazar alatt. Szerbia földjére az Ibar és a Raška torkolatánál, a később emelt Raška városka környékén léptek. Itt csatlakoztak hozzájuk a dinári migrációs áramlatok, melyek Bihor, Berane és Femić Krš vidékéről indultak.

Megemlítendő még, hogy a Kosovo és Metohija területéről legkorábban indult telepések eljutottak Šumadija és a Drina valjevói vidékére is.

A Morava-völgyben a kosovói áramlat a **vardári-moravai, vagy más néven a déli áramlattal** egészült ki, amit a Demir-Kapija vidékétől északra lakók (a Demir-Kapija vidékétől délre élők csak elenyésző mértékben vettek részt az észak felé induló vándorlásban) és a nyugat-macedóniai Prilep, Bitola, Ohrid és Debar környékéről származók alkottak. A csoportban albániai, a Nemanjić-dinasztia uralkodása idején, jobbra a XIV. sz.-ban letelepedett szerbek is részt vettek. A Shkodra és Durrës környékiek Macedóniában, Ószerbiában (Sredska, Tetovo, Poreč, Bitola katlanjaiban, a Pčinje felső folyásán) és Szerbiában, például a Drina mentén (kiemelkedik a Krupanj melletti Pecka) telepedtek le. Az albániai szerbek többi csoportja, a Mat völgyéből valók, a Mocar, Čermenika, Bulčiz stb. vidékiek pedig leginkább Nyugat-Macedóniában (Debar, Mijak körzet, Mavrovo stb.) letek új hazára. A Pčinje felső folyásának környékén is találkozhatunk velük, ezek Elbasan (Basanovci) környékiek voltak. Ez a déli hullám a régi dél-moravai lakosság nagy részét is mozgásra készítette.

A hullám főként a Morava-Vardar völgyét használta vándorlása idején, de az korábbi lakhelyváltoztatásokkal ellentétben – néhány kivételtől eltekintve –, csak lassan terjedt. Nagy népességmozgásról nem beszélhetünk: csak egyes családok vagy családok csoportja vett vándorbotot kezébe. Ők lépésről lépésre haladtak észak felé, egészen Belgrádig – ahol ma is a Palilula városrész lakosságának többségét alkotják –, valamint Smederevo, Grocka, Gradište helységekig a Duna partján. A Morava völgyétől ritkán távolodtak el. A moravai-wardári áramlási irány miatt a déli ere-

detű lakosság nagyban befolyásolta a Morava völgye népességének etnikai képét a városokban és kisvárosokban egyaránt.

A Dunán és Száván átcsapó migrációs hullámok. – Két áramlat, a kosovói és a vardári a moravai Szerbia lakosságával (főképp az Ibar és Nyugat-Morava, Smederevo, Požarevac, Homolje, valamint a Timok vidékének régi lakosságával) együtt új, erőteljes migrációs áramlatot képezett, mely a Száván és Dunán átjutva megállapodott a Kárpát-medence és Erdély régi szláv lakosai között, akik a középkori, több hullámban indult nagy szerb vándorlások során még tovább erősödtek. A történeti források nyolc jelentősebb vándorlást tartanak számon a XIV. sz. végétől a XVIII. sz.-ig. A XVII. sz. végi legjelentősebb vándorlásban körülbelül 37000 család vett részt Kosovo és Metohija területéről. Több hullámban jutottak át az Ibar völgyén és Szerbia Moravai körzetén, és a régen letelepedett lakosság egy részét az újonnan letelepült, dinári eredetű népességgel együtt ragadták magukkal. A vándorlók fokozatosan telepedtek le Bácska, Bánság, Szerémség és Szlavónia egyes részein. A Kárpát-medence keleti tájain a vándorlók a Marost is leküzdötték, és Arad, Világos, Battonya, Pécska, továbbá Lugos, Karánsebes, Buziás, és Almás környékén állapodtak meg. A szerb letelepülők egy igen régi csoportja, mely minden bizonnyal a szerbiai Crna Reka környékéről származik, a mai napig a Temesvártól keletre lévő Crna Gora (Feketehegy) vidékén maradt fenn. Észak-Magyarországon a nagy vándorlásban részt vevők nemcsak Budapesten és a Csepel-szigeten telepedtek le, hanem Budapesttől északra, Szentendrén, valamint Győrött, Vácott, Komáromban is. A szerb telepések első előljárója, akit az osztrák császár helyezett hivatalába (1691. április 11-én) egy bitolai származású komáromi szerb férfi volt (Monastirlija). A XVI. sz. végétől a XIX. sz. közepéig terjedő időszakban Magyarországnak ezt a részét gyakran nevezték Rasciának (Rácországnak), hogy ezzel lakosságának eredetét megörökítsék.²⁶

Az említett vegyes eredetű vándorlási áramlatok mellett a török Balkán-félszigetre özönlése, de még inkább északra törése idején egy tisztán dinári áramlat is kifejlődött, mely nem Szerbián keresztül vándorolt, hanem közvetlenül Szlavóniába, Horvátországba, Stájerországba, Krajna* vidékére, Baranyába és Bácskába érkezett. Az áramlatot legfőképp Bosznia központi és déli részeinek lakói, bosnyákok és hercegovinaiak, raškaiak és montenegróiak alkották. A pravoszláv népesség mellett katolikusok is az áramlat részesei voltak; ez a katolikus lakosság egészen más tulajdonságokkal rendelkezik Szlavóniában, mint Bácskában vagy Baranyában, mivel különböző időben és eltérő vidékekről költözött mostani lakhelyére; a pravoszláv lakosság ennél egységesebb. Etnográfiai szempontból a baranyai sokácok (akik egészen Pécsig megtalálhatók), valamint bácskai, Duna menti rokonaik különösen érdekesek, mert bennük a balkáni telepések jellemzői mellett a Duna menti erdős, mocsaras vidékek zártsága miatt a régi Kárpát-medencei szláv lakosok vére is csörgedezhet. A hercegovinai, dalmáciai (leginkább Mostar környéki) és nyugat-boszniai katolikus telepések egy jelentős csoportja, amely a Buna folyó környékéről származik, Bácska északi részén, Szabadka, Baja, Zombor környékén telepedett le, ők a bunyevácok.

A két vándorlási hullám betelepülői nem különültek el élesen egymástól; Nyugat-Szlavóniában is találhatunk szerbiai telepest, ugyanúgy, ahogy Szerémség, Bácska és

²⁶ Czoerning. *Etnographie der Oesterreichischen Monarchie*. Wien 1857. II. kötet, p 151.

* A mai Szlovénia. (A ford. megjegyzése)

Bánság síkságain is találkozhatunk dinári eredetű boszniai, hercegovinai, dalmáciai és likai népeiséggel.

Fontos megjegyezni, hogy 1750 és 1752 között nagyszámú bánsági szerb család költözött Dél-Oroszországba, különösen a Herszoni és Jekaterinoszlávi kormányzó-ság területére, és olybá tűnik, hogy oda más vidékekről származó szerb családok is érkeztek. A területek neve attól kezdve Új-Szerbia vagy Szláv-Szerbia lett. Gerasim Zelić ottjártakor, 1782-ben sok szerbvel találkozott, akik Dalmáciából, Bánságból, Magyarországról, Szerbiából, Bosznia és Hercegovina területéről származtak. A kivándorlók kis része tért vissza Kelet-Szerbiába, míg a többiek eloroszosodtak.

A Szerbia határain belüli migrációs áramlások sorában meg kell említeni a Timok és Pek folyók szerb lakosságának Alsó-Morava-vidékre költözését, illetve a šopok vagy torlakok Dél-moravai körzetbe és a Morava mellékfolyóinak vidékére, és északra, Smederevo és Belgrád környékére költözését. Ugyancsak a belső migráció csoportjába sorolhatók az utóbbi évtizedek migrációs tendenciái. Ezek Bánságból és Bácskából indultak Szerémség irányába, és leginkább a szerb lakosságot ragadták magukkal.

A lakosság egzotikus oázisai. – A lakoságnak azokat a csoportjait fogjuk így nevezni, amelyek a szülőföldjüktől távolra, teljesen eltérő környezetbe kerültek.

Egyesek ezek közül nem őrizték meg nemzeti jegyeiket és beolvadtak az új közeg népeiségebe. Ez történt például a török elleni háborúk népes szerb uszkokjaival, akik Ptuj és Maribor környékére, Stájerországba költöztek. Hasonlóképpen jártak a Fehér-Krajna környéki szerbek; románokká váltak az Almás környéki bánsági szerbek, különösen a buziásiak stb. Mások, noha megváltozva, de eleinte megőrizték alapvető vonásaikat, amik idővel mégis menthetetlenül elvesznek. Ilyenek a Temesvártól keletre levő Montenegró szerbjei, vagy a bánsági krasovánok, a trákiai Bajramić környéki szerbek (ez utóbbiak zömét 1912 után átköltöztették Szkopje környékére). Rendkívül érdekes a Katuni körzetből való montenegróiak vlach lakosú helységekkel övezett települése a kelet-szerbiai Miroč-hegységben, vagy a Fehér-Krajna vidéki szerbek Marindolba és Bojanciba kerülése. Ők még a vallásukat is őrzik. A felsorolt csoportok mindegyikének ismerjük a letelepülési idejét, származási helyét, és az út irányát, amelyen a kolonizált területre érkeztek. A soron következő oldalakon felsoroljuk jellegzetes vonásaikat. Ugyanakkor a Felső-Drina mentén, Szerbiában egy i-ző nyelvjárásban beszélő csoport is van, ami érdekfeszítő etnográfiai és nyelvészeti problémát jelent, ezért ezzel bővebben foglalkozunk.

Az Užice környéki Pilice falutól Bajina Bašta felett egészen a Drina menti Brasináig találkozhatunk képviselőikkel, valamint még további két valjevói faluban. Ma már nincs egyetlen tisztán i-ző dialektusban beszélő falu sem, de számos, sok tagot számláló család él, melyek közül egyesek száznál is több házban laknak. A déli dialektust beszélő parasztkok között élnek, akik számbelileg többen vannak, és bizonyíthatóan később költöztek a vidékre Piva, Drobnjak, Hercegovina és a régi Raška vidékéről. Az i-ző dialektust a Drina felső folyásánál, a Sakar és Mali Zvornik környékén élő muzulmánok is beszélik; mégis úgy tűnik, előtte lényegesen több helyen, Azbukovica, Rađevina és Jadar környékén is többen beszélték ezt a dialektust. Jadar környékén például 40-50 évvel ezelőtt Badanj, Sipulja, Simino Brdo falvakban is olyan, i-ző nyelvjárást beszélő családok voltak, akiket személyesen ismertem; Krupanj és Rađevina falvakban még egyes családok bizonyos szavak szintjén őrizték a régi dialektust, és így volt ez Azbukovica faluban is. A közelmúltig abban a szent meggyőződésben éltem, hogy

az i-ző nyelvjárást beszélők rendkívül régen költöztek a területre, és a szomszédos Bosznia ugyancsak i-ző dialektust beszélőivel együtt egy korábbi forma őrzői: mert a szomszédos Jadar vidékén élő régi lakosság, amely már nem beszél az i-ző nyelvjárást, más hangsúllyal ejti a szavakat és eltérő etnikus jellemzői vannak, mint az újonnan ideköltöző, ije-ző nyelvjárással beszélő lakosságnak. A déli dialektusban beszélő új telepések gyakran nevezik tréfásan az i-ző dialektussal beszélőket *starodremac*-nak (szunyókálónak), némelyiküket pedig szellemileg és fizikailag elmaradottabbnak tartják, és különböző tréfás történeteket mesélnek róluk. A későbbiek során tudtam meg, hogy az i-ző nyelvjárásban beszélők között kétségtelenül nyugati eredetű is van, mint a Puljez, Lelez, Vasić családok; egyes népes családok úgy tartják, hogy Ljezhatól délre, Durrës mellől származnak, magukat pedig Skadrani néven nevezik. Ennek alapján arra lehet következtetni, hogy régi és újabb, i-ző dialektussal beszélő csoportok is élnek azon a vidéken. Az utóbbi években Ljuba Pavlović bebizonyította a nép között gyűjtött elbeszélések alapján, hogy a Drina felső folyásánál élők Boszniából és Dalmáciából, saját elbeszélésük szerint a Krka folyó, Knin és Split stb. környékéről származnak. Mi több, Ljuba Pavlović vizsgálataiból kétségtelenül kiderül, hogy a Drina mentén, a Valjevói körzetben és a Ljig folyó völgyében még jó néhány dalmáciai és kotori-öböli telepés él, akik nem beszélnek ezt az i-ző dialektust. Ők egy olyan régi és homályos migrációs hullám révén kerülhettek oda, aminek okát nem ismerjük és minden, a Dinári körzethől Dalmácia irányába induló migrációs szabálynak ellentmond. Emellett, mivel a Drina menti i-ző dialektusban beszélők jobbára Postenje, Selanac és Zajač helységek, a régi bányák vidékén laknak, akik viszont ennél távolabbi településen élnek, később költöztek oda, nem kizárt, hogy egy egzotikus, régen a környékre telepedett csoportról beszélhetünk, akik Pavlović szerint 250-300 éve érkeztek.

Metanasztázikus és ametanasztázikus körzetek. – Azokat a területeket, ahol a felsorolt vándorlási hullámok, áramlási irányok leginkább összekeverték a lakosságot, *metanasztázikus körzeteknek* fogjuk nevezni. Mint azt már említettük, a Veleži-szurdoktól (Veleška Klisura) Zágrábig országunk legnagyobb része ide tartozik. *Ametanasztázikus körzeteknek* azokat a körzeteket fogjuk nevezni, melyek ellentétben az első csoportba soroltakkal, kevés újonnan érkezővel gyarapodtak; ez utóbbiban csak helyi, belső költözködések történtek. Ilyen körzetek minden kétséget kizáróan a šop körzet, a civil vagy polgári – kaj dialektusban beszélő – Horvátország és a szlovén részek, és a mostani eredmények alapján ilyen Dél-Macedónia is. A dalmát szigetek mintha az arany középutat választották volna a két csoport között, mert egyes szigeteken régi, némelyeken pedig odaköltözött lakosság él.

A nagy metanasztázikus körzetben három olyan vidék van, mely a legtöbb bevándorlót fogadta, és ahol az őshonos lakosság szinte elveszik, kis százalékát téve ki az összlakosságnak. Ezek a körzetek: Szerbia moravai része, Dalmácia Szlavóniával és Szerémséggel, csak utána következik Bácska, Baranya és Bánság.

A nagy metanasztázikus körzetben népünk egy része szinte egyáltalán nem vett részt a mozgásban. Ezek a bosznia-hercegovinai Novi Pazar-i szandzsák Rogoznaig terjedő területén élő muzulmánok. Köztük található a legtöbb őslakos.

A metanasztázikus körzetekben az egyes migrációs áramlatok aránya különböző. A legegységesebb e tekintetben Dalmácia, mert kizárólag dinári lakossággal gazdagodott. Metanasztázikus tekintetben a legösszetettebb eset Szerbia, melynek lakosságát zömében

dinári eredetű népesség alkotja, de a Kosovo-metohijai és morava–vardári áramlások is befolyásolták összetételét a gyengébb šop és inverz (ellentétes irányú) áramlatok mellett. Dalmácia és Szerbia között félúton áll Szlavónia, melyben három dialektust: az e-ző, a je-ző és az i-ző dialektust beszélő lakosság, benépesítését dinári, bosznia-hercegovinai áramlatok, és néhány szerbiai, baranyai és bácskai migrációs csoport végezte.

Az Al-Dunai-síkság és a Marica-völgy

A Balkán-félsziget keleti részében nincsenek kellőképpen tisztázva a metanasztázikus folyamatok. Az eddigi ismereteink alapján azok kisebbek, mondhatni jelentéktelenek voltak a szerb nép vándorlásaihoz mérten.

A központi, török közigazgatás miatt az itteni lakosság erősebb felügyelet alatt állt. Északon, a Duna bal partján nem lakott bolgár népesség, amely a vándorlókat fogadhatta volna; ezek az országrészek is a török fennhatóság alatt voltak. A mai Bulgária központi és keleti részében kompakt török lakosság élt, amely Bulgária más vidékein, gyakorlatilag az ország egész területén is nagy számban lakott. A félsziget keleti részében nem volt Šumadijához hasonló erdős rész, ahol nem lakott török népesség. Így nem volt hely, ami a bolgár lakosságot magába rejtette volna. Ráadásul a Sredna Gora és a Középső-Balkán autonómiát élvező falvai és települései sem gyakorolhattak vonzerőt magas fekvésük és szűkös tartalékaik miatt. A felsorolt okokhoz kell adnunk a most következőket is: a bolgárok általában kevésbé mozgékonyak, mint a szerbek; ők voltak legjobban kitéve a török kegyetlenkedéseinek, ők igazi röghöz kötött török jobbágyokká váltak, földművesekké, akik a bégek földjét művelik. A XIX. sz.-ig a bolgárok nem lázadtak fel a török közigazgatás ellen, ami a pedig szerb migrációk egyik oka is volt.

A legjellemzőbb bolgár migráció a **belső költözés** volt. Jobb megélhetési feltételeket keresve a bolgár parasztok az egyik vilajetből a másikba, egyik faluból a másik faluba költöztek. Ennek eredményeképpen a keleti vagy balkáni részekben a lakosság nagymértékben keveredett.

A Közép-Balkán és a Sredna Gora lakosa (a balkandžija) gyakran ereszkedett az Al-Dunai-síkságra, a Fekete-tenger mellékére és a Marica völgyébe, és ez a jellegzetes mozgás, a **balkandžija vándorlása** a mai napig megfigyelhető. Jól ismertek a trnovói balkandžiják vándorlása az Al-Dunai-síkságra, főképp Ruščuk vidékére. A kelet-balkáni Kotel környékéről induló állattartók viszont Dobrudzsába vándoroltak, hasonlóan a Stara Zagora és Čirpan vidékiekhez, akik a Marica völgyébe költöztek, különösen a Jedren és Kavaklija, valamint a Jabol és Burgas közti területekre.

Mindig nagy volt a kivándorlási hajlam a kicsi, de erőteljes Koprivština városkában a Sredna Gorában, amiről majd a későbbiekben bővebben szólunk.

A XIX. sz. folyamán nagymértékű vándorlás zajlott le az Al-Dunai-síkságról és a Marica völgyéből Trákia földjére, ezért ott jelentős bolgár szigetek alakultak ki. A korábbi utazók ezek létezését nem említették.

Szerbai felszabadulása után bizonyos számú šop család Teteven környékéről a Timok völgyébe költözött, és megalapította Zaječar egyik városrészét. Településrészekbe összpontosultak Veliki Izvor, Grljan, Vratarnica falvakban is. Tekintélyes méreteket öltött a šopok kivándorlása szállásterületükről, a Šoplukról a Smederevói körzetbe, a Jasenica völgyébe. Az időszakos vendégmunka, a pečalba eredménye-

képpen itt-ott bolgárkertészek maradtak a Morava szerbiai vidékén. Ezzel szemben a Szerbia Moravai körzetéből származók találhatók egészen Ihtiman városában és a Rila-hegység Srpsko Selo (szerb falu) falváig; mi több, néhány metohijai (Jagodna falvi) szerb család Trákiába költözött, Kešan és Malgare falvakba (a Bajramić és Karadžagora csoportok).

A XIII. sz.-ban egy Erdélybe irányuló bolgár migráció is ismert. Valószínűsíthető, hogy kisebb bolgár csoportok később is átkeltek a Dunán, a XVIII. sz.-tól egészen 1878-ig (amikor Bulgáriát megszállta az orosz hadsereg) jelentősebb **külső migráció** is lejátszódott. Gyakorlatilag minden migráció az orosz–török háborúk következménye, és célállomásuk a Bánság, Románia, különösen Besszarábia, Dél-Oroszország és Dobruzsza voltak.

A Bulgária felszabadulása óta napjainkig eltelt időben jelentős metanasztázikus folyamatok indultak Besszarábiából, Trákiából, a Macedón körzetekből és Dobruzsából, melyek Bulgária felé indultak. A Balkán-félsziget keleti felében tehát hasonló költözési folyamat tapasztalható, mint a felszabadulás után Szerbiában.

Epiruszi–albán körzetek

A szlávok VI–VII. sz.-i honfoglalása után az albánok a hegyekbe és az albán tengerpart övezetébe húzódtak, főképp Shkodrától délre; elszigeteltek maradtak és nem adták jelét a népéletnek vagy az állami létnek. Ebben az időben csak elvétve keltek át a Fekete-Drinen a keleti, nagy ritkán pedig az Epirusz északi peremén a déli határokon. A szerb államiság idején még az ilyen módon behatárolt Albániába is (különösen Közép- és Dél-Albániába) jelentős számú szerb telepes érkezett. A Drin és Bojana mögötti Shkodrai övezetben a szerb lakosság képezte a népesség zömét: így válhatott Shkodra Zeta szerb állam székhelyévé. A török uralom idején azonban az albánok váratlanul terjeszkedni kezdtek. Most csak a fontosabb okokat fogom felsorolni. A balkáni népeknél a következő figyelhető meg: a kulturális hatásokon kívül esve, magára hagyva mindinkább alkotóvá és termékennyé válnak; ez történt az albánok esetében is, akik évszázadokig külső kapcsolatok nélkül maradtak. Emellett a török uralom kezdetekor az albánok jelentős része felvette a muzulmán vallást és a Porta hűséges kiszolgálója lett. Így teljes szabadságot élveztek és uralkodóvá váltak. Ezek mellé gazdasági okok is csatlakoztak: földjeik a főbb útvonalaktól távol estek, a török uralom idején még elhagyatottabbá váltak és nem biztosították a megélhetést. Kelet felé fordultak hát, és a termékeny katlanokat kezdték benépesíteni. Az albán fölény hatására a szerbek is albánná lettek, és a muzulmán vallásra tértek át, ami alól csak a Golo Brdo körzetének lakói, a Fekete-Drin mentén élők és a félsziget hegyi részeibe menekülők jelentettek kivételt.

Ez időben kezdődtek a nagy albán migrációk. Négy nagy irányzat különíthető el:

A malisor áramlat. A vegyes, szerb–albán eredetű malisor törzseket foglalja magába, amelyek Shkodra és Metohija között, a Prokletije-hegy völgyeiben laktak. Ez az áramlat két irányba haladt, az egyik a Kosovo-Metohijai-katlan felé indult, ahol a szerb lakosság gyéren lakta a területet a Morava völgye környékére és a magyar földek felé irányuló vándorlások miatt. A másik ág a Prokletije szorosain keresztül a Lim felső folyása mellé, Gusinje és Plava környékére telepedett le (leginkább a kimentek

– kelemencek), valamint az Ibar felső folyásának völgyébe Rožaj és Ribarić közé; Novi Pazar és Sjenica városától azután nyugati irányba haladt, és az iszlamizálódott szerb lakosság magába olvasztotta. Egyes katolikus malisor csoportok Mohamed hitére tértek, de a szerbekkel együtt élve a szerb nyelvet is megtanulták, amely, úgy tűnik, még a kibocsátó környezetből ismerős lehetett számukra. Az 1700 körül a Pešter fennsíkján megtelepült kimentekkel ugyanez történt.

Nagyobb jelentőséggel bírt a **dukagjini áramlat**, amely a Drin környéki, Miridit csoportbéli albán lakosságot és a Mač és Lirija körzetében élöket aktivizálta. Ezzel az áramlattal jutottak el a kibocsátó körzettől legtávolabbra – 200 kilométerre – keleti irányba, Masurica és Leskovac helységekig a Dél-Morava völgyében. A keresztirányú utakon, főképp a zetai úton haladva az albánok többséget alkottak először a Ljumai, később pedig más Šar-hegységi zsupákban, mint a Gora vagy Opolje Prizren környékén, Kosovóban és Metohijában. A vándorlók többségének két metanasztázikus csomóponton is át kellett haladnia, a Vezir-Moston és a Ljum-Moston Ljum-Kula mellett. Az új lakóterületen a katolikus miridit albánok zöme kitért hitéből. A szerb vándorlókcal együtt haladva az egyik albán csoport északnak tartott, de Valjevo környékén a törökök felkoncolták őket; csak nagyon kis hányaduknak sikerült átjutni a Száván, és Hrtkovci (Herkóca) és Nikinci (Nyékinca) falvakban letelepedni, ahol aztán a horvátok és szerbek közé olvadtak be.

Az északi irányon kívül a malisorok és miriditek az elmúlt évszázadokban dél irányába is vándoroltak, ennek következtében a Bar–Ulcinj–Shkodra–Lezhe tengermelléki vonalat népesítették be, valamint a tengermellék mögötti, a Skadarsko Blato, a Drin-szurdok és a tenger közé eső részeket: a Shkodrai-tó délnyugati partja melletti Krajina, a Bojana bal partján fekvő Anamala vidékét, a Drim és Bojana mögötti részeket. A múlt kódébe vesző idők óta teletették állataikat ezen a tengermelléki szakaszon, ahol aztán állandó lakhelyüket is kialakították. Ezek mellett egy gyengébb szerb–dinári áramlat is létezett: a Riječka körzetből és a montenegrói hegyekből indult, de résztvevői nem lépték át a Bojana vizét; ez az áramlat a bar–ulcinji tengermellék elfoglalása után erősödött meg.

A **shkumbini áramlat** Albánia középső részének lakosságát ölelte fel, amely a régi, római Via Egnatián Nyugat-Macedóniába jutott, ahol az albánok egymástól elszigetelt, különálló csoportokat alkotnak; az egyéni kezdeményezőktől eltekintve nem telepedtek le a Vardar nyáron kiszáradt völgyébe vagy a folyó bal partján. A Via Egnatián kívül az albán pásztorok Strugától és Ohridtől északra átjutottak a Fekete-Drinen és a magas hegyeken, megerősítvén az albán lakosságot Debar környékén, miközben az ott élő szerbeket asszimilálták. A Szkopje környéki a Tetovói-katlanban egészen Kumanovóig, szórványos csoportokban pedig a Vardárig is eljutottak.²⁷

²⁷ A módszer a következő: legelőbb arról csoportok jelennek meg, akik embereket és gyerekeket vezetnek el és zsarolják a hozzátartozóikat: a lakosság félelmében felhagy az állattartással, a falutól távol fekvő földek művelésével. A vándormunka lesz a megélhetés alapja: egyre több férfi indul útra és munkahelye környékén telepedik le. A meggyengült és megfélemlített falvakban először csak 2-3 albán család telepedik meg. Az albánok élénk kapcsolatokat tartanak fenn a hátramaradt rokonaikkal, családjaikkal, és az egész físzszel, amely segítségükre van, ha erre szükség mutatkozik: ily módon az albánok fokozatosan elüldözik a szláv parasztokat falvaikból.

Végezetül a **toszkok hullámát** kell említenünk, mely a dél-albániai és epiruszi pravoszláv albánokat jelentette: hosszirányú utakon Közép-Görögországba és a Peloponnészoszra jutottak el. Úgy tűnik, ez volt a legerősebb albán migrációs hullám. Ma is 250 000 albán él Görögország területén, akik ezzel a hullámmal érkeztek, és többségük még jól beszél albánul; Athén környékén is megtalálhatók.

Az Égei övezet

A mediterrán és sztyepei éghajlat befolyása alatt álló övezetek lakossága csak kis mértékben vett részt a szárazföldi tömb metanasztázikus mozgásaiban. Az égei lakosság kis létszámú csoportjai szánták rá magukat az északi részekbe költözésre. Ennél nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a szárazföldi tömbből az Égei övezetbe irányuló vándorlásnak; az imént említett toszkok mellett főképp macedóniai, elsősorban szláv, albán és aromun pásztorok és időszakai munkát végzők telepedtek le tartósan Szaloniki és Dedeagacs között.

Elvonatkoztatva a migráció jelenségétől, az Égei övezet inkább a keleti-mediterrán övezet részeként viselkedett, és csak kisebb mértékben a Balkán-félsziget alkotójaként, mivel a lakosság áramlása inkább Kis-Ázsiával és a szigetekkel hozható kapcsolatba; ugyanakkor a lakosság összetételére a belső vándorlások voltak hatással.

Az Olümposztól délre, a tulajdonképpeni Görögországban, a török megszállás ideje alatt a görögök ritkán keltek útra tömegesen vagy csoportosan. Leginkább a szigetekről Kis-Ázsiába, és onnan visszafelé mozogtak. Ebben az időben, a középkorban Görögországot elárasztó népek, a szlávok, albánok és a latin eredetű népesség kis csoportjai is asszimilálódtak.

A török uralom ideje alatt görög **kereskedelmi migráció** zajlott a Földközi-tenger és a Fekete-tenger partjai felé és azon túlra. Leginkább az elgörögösödött cincárokkal együtt keltek útra, és a régi görög telepések közösségeit erősítették meg érkezésükkel. Nincs olyan jelentősebb kikötő a Földközi- és a Fekete-tenger partján, ahol a görög kereskedők ne jelentek volna meg; emellett Franciaország és Anglia nagyobb tengerparti városaiban is láthatjuk őket. Hajósokként és apróbb cikkek árusaiként jutottak el a kikötőkbe, hogy ott gazdag kereskedővé és hajótulajdonosokká váljanak. Bizton állíthatjuk, hogy a klasszikus hellén idők és kolonizáció után ez volt a legjelentősebb térnyerésük.

Ugyancsak a csoportba sorolhatjuk a görögök és aromunok Balkán-félsziget belsejébe tartó, hosszirányú utak mentén történő vándorlását; ennek során telepedtek le a görögök és cincárok a kereskedelem üzésére alkalmas városokban és falvakban, eljutottak, sőt átkeltek a Dunán is.

A fent vázolt Balkán-félszigeti keretek között mozogtak a **török vándorlások** is, melyek a török invázió kezdetekor dél-észak irányban történtek, a két utóbbi évszázadban azonban a vándorlás iránya megfordult.

Kelet-Bulgária régi, főképp a Deli-Ormanban élő török csoportjain kívül a török lakosság a XIV. sz.-tól meginduló hódítással egy időben telepedett le a Balkán-félszigeten. A későbbi évszázadokban, uralmuk idején kompakt csoportokként hatoltak a félsziget belsejébe. A migráció célterületei a sztyepei és mediterrán éghajlatú területek keleti és délkeleti részeire, Trákiára és Bulgáriára, a Vardar kopár bal part-

jára, és a macedóniai Osztrovó és Kajlar közti területre korlátozódtak. A tömeges vándorlások mellett kis-ázsiai törökök kisebb csoportjai is folyamatosan érkeztek, betöltvén a járványok és háborúk keltette ürt honfitársaik mögött. A hadjáratok és háborúk befejeztével népes török csoportok (a háborúk részesei) maradtak a félszigeten, főképp a városokban. A bégek a birtokukban lévő falvakba, de még inkább a városokba költöztek, ahol a hivatalnokokkal és a helyőrség tagjaival együtt a török népesség számát növelték. Ily módon a törökök a félsziget majdnem egész területén letelepedtek. A városok jelentős részében többségben voltak, elsősorban az Al-Dunai-síkságon, a Marica völgyében és a Morava–vardári körzetben.

A XVII. sz. végén és a XVIII. sz. elején a már említett ellentétes, észak–dél irányú vándorlás veszi kezdetét soraikban. Amint egy tartomány felszabadult a török iga alól, vagy azt követően a katonasággal együtt útra kelnek: a migráció ilyen módja a mai napig is tart. Leginkább zúgolódás és ellenkezés nélkül távoznak, a sors (k’met) kezét vélik minden eseményben felfedezni. A magyarországi felszabadító háborúk befejeztével az ottani török lakosság zöme Bosznia és Szerbia területére húzódott vissza. Miután Szerbia felszabadult és fokozatosan gyarapodott területe, a városkákban élő mohamedán lakosság Ószerbia, Bosznia és Macedónia városkaiban telepedett le; a Belgrádból kiköltözött muzulmánok Isztambul környékén egy azonos nevű falut alapítottak. Bosznia és Hercegovina okkupációja idején az előbiekkel megegyező irányban zajlott a szerb–muzulmán lakosság migrációja is. A népesség nemcsak a félsziget központi részein telepedett meg, de Kis-Ázsiában Brusa és Jeni-Seher környékén is. A valódi törökök legnagyobb méretű migrációi Bulgária felszabadítása után következtek be, mert a legnagyobb létszámú török népesség az Al-Dunai-síkságon és a Marica völgyében lakott; innen javarészt Trákiába, Kis-Ázsiába és Macedóniába menekültek. Ugyanígy hagyták el Thesszáliát és általában Görögországot, ahol ugyancsak jelentős részük élt előtte. A vándormozgalom a balkáni háborúk (1913) ideje alatt és azt követően is tartott. A törökök egyre inkább Kis-Ázsiába szorultak vissza. Minthogy ezeket a kivándorlókat muhadzsiroknak nevezik, a visszafelé induló vándorlás a *muhadzsirok vándorlásának* is nevezhető.

A nikšići mohamedánok bolyongása. – Tanulságos és példaértékű a nikšići mohamedánok bolyongása. 1878 előtt messze földön nem akadt párja hatalomban és tekintélyben a mohamedán Nikšić városának. A mohamedán lakosság magját a Kotori-öbölí Novi helységről származó, XVII. sz. végén ideköltözött mohamedánok alkották. Hozzájuk csatlakoztak, Šobajić szerint, a Gruda és Kuča nemzetségek egyes tagjai, később pedig az önérzetében sértett szerb lakosság és a vérbosszútól rettegők csoportjai, akik aztán felvették az iszlám vallást. Állandó harcot folytattak a montenegrói és hercegovinai törzsekkel. A Nikšići-mező két évszázadon keresztül szörnyű csaták színtere volt. Ennek során a mohamedánoknál az iszlám büszkeség és uralkodói hajlam legmagasabb foka fejlődött ki. Amikor Montenegro elfoglalta Nikšićet, Hercegovinába, leginkább Mostarba, kisebb hányaduk pedig Plevlje környékére költözött. A Hercegovinába költözők visszatértek Nikšićbe, de nem tudtak megbarátkozni az újonnan előállt helyzettel. Átvándoroltak Podgoricába, majd a Durrës melletti Šijakba és Shkodrába. Megaláztatva, felzaklatva a többség innen Kosovo és Metohija területére költözött. Amikor Szerbia elfoglalta a területet, nem tűrhették az egyenlőséget, úgy tűnik, hogy az új idők szellemét nem fogadták el, hanem a győztes uralmát tartották logikusnak; ezt csak az elkövetkező nemzedékek

érthetik meg. Bármennyire is körültekintően bántak velük, sérelmezték, hogy nem a Próféta hite uralkodik, ezért egyre többen költöztek Trákia és Kis-Ázsia területére.

Ellentétes irányú vándorlások. – A török uralom ideje alatt és azt követően lejátszódó migrációk általánosan északi irányba, a Balkán-félsziget szabad területei és az Osztrák–Magyar Monarchia déli részei felé haladtak. Ezzel szemben a török uralkodás utolsó szakaszában, főképp az utolsó évtizedekben egy ellentétes, dél felé irányuló migráció figyelhető meg. Az utóbbi évszázadban számos dalmát család telepedett le Bosznia területén, ami az előző vándorlási irányokkal ellentétes.

A XVIII–XIX. sz. folyamán a Magyarország északi és középső részein szórványban élő szerb lakosság Bácska, Baranya déli részébe, Bánság és Szerémség területére költözött; az ott maradottak zöme elmagyarosodott, bár még néhány gyengébb szerb oázis fennmaradt Szentendrén, Pomázon, Ráckeven, Lóréven (Pest környékén).

Szerbia felszabadulása után bánsági, bácskai, szerémségi és horvátországi szerb családok költözése indult meg a moravai Szerbiába. Ahogy Szerbia egyre sűrűbben lakottá vált, a szántásra alkalmas föld pedig egyre drágább lett, a „túlról jövő” (*iz preka*) szegényebb családok az 1878 után elfoglalt területekre költöztek. Az ideköltözők leginkább a nagyobb városok környékén vagy a tágas völgyekben telepedtek le; számuk nem jelentős. Említésre méltók a Lika környékiek. Számos Duna és Száva menti faluban él képviselőjük, egyes helyeken pedig Szerbia mélyebben fekvő részeire is eljutottak; Raška vidékén is van Hrvati (Horváti) nevű falu. Általában egyénileg vándorolnak, csoportosan nem költöznek: napszámosként egyik faluból a másikba mennek, helyenként letelepednek vagy beházasodnak; egyes falvakban ennek ellenére egész likai vagy horvát utcák, negyedek vannak az egyéni letelepedés és a nagy szaporulat eredményeként.

Bosznia 1878. évi elfoglalása után jelentős számú, főképp katolikus dalmáciai, likai és szlavóniai család telepedett meg Boszniában.

Az 1913. évi balkán háború után a moravai Szerbia és Montenegró vidékéről egy vándorlási hullám indult Kosovo-Metohija és a Vardári körzetek irányába. Nemritkán a korábbi kivándorlókat fedezhettük fel a visszatérők között. Bulgáriából az újonnan meghódított Macedónia területére irányultak a migrációk az 1912. évet megelőző időszakban. Ez a költözési hullám elakadt a nagy háború idején.

Tizenegyedik fejezet

A LAKHELYVÁLTOZTATÁSSAL JÁRÓ MOZGÁS OKAI

Történelmi és lélektani okok. – A török hódítás okozta vándorlás. – A janicsárok tevékenysége és az elköltözés. – Az osztrák–török háborúk eredményeként bekövetkezett vándorlás. – A lázadások miatt elindult migráció. – A török szabadcsapatok kiváltotta vándorlások. – A vallási üldöztetések előli vándorlások. – A ferences egyházkerületek közti versengés, és a kivándorlás okai. – A függetlenségért vívott harc, mint a lakhelyváltozás oka

Gazdasági okok. – A folyamatos kivándorlás gazdasági tényezői. – A lakhelyváltoztatást okozó éghajlati ingadozások. – Szakaszos migráció. – A gazdasági és egyéb okok összefüggései. – A jobbágyrendszer. – Idényjellegű vagy periodikus vándorlások. – Véletlen tényezők

A lakhelyváltoztatás okait számos, egymással szorosan kapcsolódó tényező válthatja ki. Vitathatatlan tény, hogy az egyik okot a török hódításban és a hódító hadsereg előli menekülésben, valamint a keresztény lakosság lázadásaiban kell keresnünk. Történelmi okoknak is nevezhetnénk őket, mert közvetlen kiváltói történelmi események voltak. Azonban ezeket a történelmi okokat is gyakran behálózzák és meghatározzák a pszichológiai és az erkölcsi indítékok. A legfontosabb az a belső forrongás, nyugtalanság, amit a leigázott nép érez a hódítókkal szemben. Főképp akkor, ha már fejlett nemzeti öntudattal rendelkezik. Ehhez hasonló az a lélektani állapot, amit a hódító elnyomása és kegyetlensége vált ki. A török hódításokat és a háborúkat követően, a személyes és anyagi bizonytalanság következményeként kétes kimenetelű gazdasági időszakok következtek, az éhínség uralkodott számos területen, és ezek voltak a gazdasági jellegű kivándorlás legfontosabb okai. Azon kérdés eldöntésében, hogy vajon a három indíték, a történelmi, a lélektani vagy a gazdasági volt-e döntő, minden metanasztázikus eseményt külön górcső alá kellene vennünk.

Hajlamosak vagyunk minden hódító katonaság előli menekülést nagy vándorlásnak titulálni, annál is inkább, mert akkor a lakosság nagy tömege kel útra. Ugyanakkor a gazdasági vagy lélektani indítékú vándorlások esetén ritkán fordul elő az, hogy egyszerre nagyobb csoport indul új hazát keresni; gyakoribb a kisebb csoportok, leginkább családok útra kelése; mozgásuk pedig lassú. Az ilyen okok kiváltotta migrációk állandóak, évszázadokig tartanak, csendben, majdnem észrevétlenül zajlanak, és valójában ezek eredményezik egy terület etnikai képének a változását.

Csak a gazdasági és lélektani okok számbavétele után válik érthetővé számunkra a Dinári-hegység, főképp a karsztos részek lakosainak magas részvételi aránya a migrációk sorában.

A török uralom és az általa kiváltott gazdasági és erkölcsi állapotok a gazdasági és lélektani indíttatású migrációk kovásának bizonyultak.

Egyes esetekben nehéz pontosan meghatározni azt a döntő impulzust, amely az embereket szülőföldjük elhagyására készteti; ahogy a fát meg kell ráznunk, hogy érett gyümölcse a földre essen, hasonlóképpen állunk az ember kivándorlási kedvével is. Az utolsó benyomás véletlenszerű is lehet: egy kellemetlen esemény a kibocsátó vidéken, a kolonizáció vidékéről érkező kedvező hírek, melyek gyorsan terjednek, kegyes uralkodó, gazdátlan földek, jó kereseti lehetőségek stb.

A vándorlások tanulmányozása során a felsorolt okok mellé a kivándorlási hajlamot is fel kell vennünk; egyes vidékeken, főképp ott, ahol a három tényező sokáig együtt hatott, az elvándorlás utáni vágy, sóvárgás jelenléte feltételezhető.

A történelmi és lélektani okok

Mint azt már említettük, a török hódítás kezdetekor tisztán megfigyelhető a Balkán-félszigeti lakosság felköltözése a termékeny síkságok és katlanok vidékéről a szegényebb, kopárabb, magas hegyekbe. A görögök és aromunok az Égei körzet hegyeibe, a peloponnészoszi hegyekbe és az Égei-tenger szigeteire emigrálnak. A bolgár lakosság egy része a Balkán-hegységbe és a Sredna Gora hegyeibe vándorol. A folyamat azonban legjobban a szerbek esetében követhető nyomon. A tágas és termékeny Raška és a tenger menti Zeta vidékéről a Dinári-karszt területére vándorolnak, leginkább a karsztos Montenegró és Hercegovina magas hegyeire, a fennmaradáshoz szükséges eszközökben szűkölködő vidékre; a folyamat a moravai Szerbia vidékén is megfigyelhető: a sík és könnyen megközelíthető vidékekről a rejtettebb és védettebb, magasabban fekvő részekre (Rudnik, Kopaonik) költöztek.

Jelentősebb számú migráció ellentétes irányba, a termékeny és alacsonyabban fekvő síkságok irányába történt. Megemlítjük a fontosabb, háborúk és lázadások kiváltotta migrációkat; ezt a kevésbé jelentősek követik majd, amivel a kutató figyelmét szeretnénk egy meghatározott irányba terelni.

A török hódítás okozta vándorlások. – A törökök dél felől hatoltak be a félsziget területére. A szerb állam központja északra mozdult el, ezért a lakosság egy része is észak felé vándorolt. A vándorlás nehézségeit részben enyhítette az északi részek viszonylag gyéren lakott volta.

A Marica folyó mentén vívott črnomeni csata (1371) után a török elfoglalta a szerb állam Šar-hegytől délre fekvő részeit. A főváros Kruševac lett. Az áttelepülők jelentős száma, főképpen a déli körzetek előkelő rétege vagyonával, jószágával a Šar-hegységtől északra telepedett le. Vukašin király egyik fia kíséretében a Magyar Királyság területére, a Marostól északra, Aradra költözött.

Nagyobb jelentőségük volt az 1389. évi rigómezei csata után bekövetkezett vándorlásoknak. Noha a csata döntő fontosságú volt, a szerb állam még hetven évig – egészen 1459-ig – fennállt. Mennyit könnyített a déli országokból vándorlók helyzetén a szerb állam pusztaság létével! A fejedelemség fennmaradásának következményeként csak a déli, szerbek lakta területekről kellett költöznie a lakosságnak, és nem mindenhol. A székhelyet először Belgrádba, később pedig Smederevóba (Szendrő) helyezték át. A szerb állam fennmaradt, és ez reménnyel töltötte el a déli körzetek lakóit. A Szkopje és Prizren környékiek, a kosovói és metohijai lakosok egy része a moravai Szerbiába, a másik része Zeta, Hercegovina és Bosznia területére, egy töredéke pedig a Száván és

Dunán átjutva Ausztria–Magyarország délszlávok lakta részeibe vándorolt. Szerbia eleste előtt, a növekvő veszélyt érezve szerbek tömegei telepedtek le Szerémségben és Bánságban a szerb hűbérurak és nemesek birtokain. Miután a törökök bevették Smederevo várát és a moravai Szerbiát is elfoglalták, sok kivándorló Kruševac, Belgrád és Smederevo környékéről a Szerémségbe vagy a Dinári-rendszer vidékére, leginkább Bosznia területére költözött. Mások, minden jel szerint a kevesebb lelket számláló csoportokban Bánság, Bácska, Baranya és Szlavónia szerb nemesek birtokában lévő falvaiba költöztek.

Bosznia sikeres meghódítása (1463), majd Hercegovina (1482) és Zeta (1499) bekebelezése után hatalmas méretű vándorlás indult meg Horvátország, Szlavónia, Szerémség, Dalmácia és a hegyes Montenegró, a karszti erőd felé.

1557-ben ismét felújítják a peći püspökséget (Pečka Patriaršija). Ezzel a nemzeti vallási szervezet alapjait fektetik le. Soha még Szent Száva egyháza nem volt olyan erős vára a népnek, mint akkor. A templomokat és kolostorokat felújítják, a nép pedig körötte gyülekezik a szábor (gyűlés) alkalmával. Az egyházfők a nép között járnak-kelenek. A püspökség megalakulását követő néhány évben a birodalomnak ezen a területén egy viszonylagos és időszakos nyugalom következett be a metanasztázikus vándorlások hosszú folyamában.

A janicsárok tevékenysége és a vándorlás. – A keresztény lakosok szétköltözésének oka a gyermekek janicsársorba állítása volt.

A janicsár hordát, mely egyedülálló jelenség a világtörténelemben, Orkán szultán szervezte meg, majd I. Murat erősítette tovább. A Balkán-félsziget keresztény lakosai véradót és egyéb adókat voltak kénytelenek fizetni. A szultán küldöttei minden negyedik évben felkeresték a Balkán-félszigeti településeket, amikor – figyelmesen kiválogatva a legfejlettebbeket – a 6–9 éves keresztény gyerekek egyötödét elhurcolták. Őket a szultán rabjainak tekintették; családjuktól és rokonaiktól teljesen elválasztva az iszlám szellemében nevelték. A 165 janicsár horda egyikébe íratják az elhurcoltat. A janicsárok (a jeni ceri névből, ami új sereget jelent, a nevet Hadzsi Bektas, a der-visrend megalapítója adta) legalább annyira vallási, mint katonai rend. A janicsárok soraiba olyan férfiakat is befogadtak, akik nőtlenségi fogadalmat tettek. A világtól bármely szerzetesrendnél jobban elzárkóztak. Ez volt a legborzalmasabb hadsereg, amellyel egy zsarnok rendelkezhetett.

A véradó, melyet csak 1676-ban szüntetnek meg, a balkáni keresztények ostorának bizonyult. A gyermekek elhurcolása előtti időben sok szülő végső elkeseredésében gyermekeivel együtt a hegyekbe menekült, ahol sokáig bolyongtak. A véradó következményeként lépett fel a tömeges kivándorlás az erdős és hegyes vidékekre. Ausztria–Magyarországhoz közelebb eső délszláv vidékek lakói a határon átmekülve telepedtek le, gyakran a szülőföldjüktől igen messze. A gyermekek két és fél évszázadon át tartó elrablása egy négyévenként megismétlődő migrációval ért fel.

Az osztrák–török háborúk eredményeként fellépő vándorlások. – A szerb nép vándorlására nagy hatással voltak azok a háborúk, melyeket Ausztria a Porta ellen folytatott. Először a Habsburg Birodalom területén előretörő törökök ellen folyt a harc, a XVII. sz. végén pedig Ausztria a Száva és Duna jobb partján fekvő területeket kísérelte meg elfoglalni.

Az egymás ellen folytatott háborúk első időszakában, mikor a török Szerémség és Kelet-Szlavónia egy részét elfoglalta, a meghódított területekre szerbiai és boszniai szerbeket telepített, hogy földjeiket művelje, hogy szállítójuk, hírnökük és kalauzjuk legyen, és a seregébe is beválogatta őket. Ezek a szerbek átszöktek Szlavónia osztrák részébe és Horvátországba, őket nevezték *prebegeknek*, *uszkokoknak*. Az osztrák katonai előjárók a határőrezredekbe, a huszárok közé csábították őket, de aztán legtöbbször a haramiák és martalócok soraiba, gyalogságba sorozták őket; nekik is leginkább a kalauzolásukra volt szükségük. A jelenség megismétlődött a további török előretörések során is Szlavóniában és a Kárpát-medencében is. Az osztrák seregek minden egyes Felső-Szlavóniából Alsó-Szlavónia és Bosznia, tehát török fennhatóság alatt lévő terület ellen induló hadjárata után a szerb lakosság ausztriai vidékekre költözött. Ilyen volt például Herbertstein hadjárata 1596-ban Kostajnica, és 1597-ben Slatina térségében. Viszál, acsarkodás nehezítette két szerb vezetőnek és kíséretének (Dragul agának és Vujić agának) az elvándorlását Szlavónia török részéből, Pakrac és Velika környékéről osztrák földekre a XVI. sz. végén (G. Ivić szíves közlése).

Horvátország egy földrajzi jellemzője döntően befolyásolta a vándorlásokat. Ez a Uskok- vagy Žumberaki-hegy, a Zágráb-hegy (Sljeme) és a Kalnik-hegy alkotta hegyi erőd. A Szerbiát és Boszniát elfoglaló törökök északon már nem ütköztek olyan földrajzi akadályba, amely megakadályozhatta volna előrenyomulásukat Szerémség és Szlavónia irányába. A további hódítások akadályaként magasodott az északkelet-délnyugat irányú hegykoszorú, melynek hegyrajzi iránya eltérő a Balkán-félsziget északi részén vagy a Szlavónia egyéb helyein tapasztalhatótól. A horvát nemesek és az osztrák előjárók ellenállást szerveztek, aminek eredményeképpen a törökök kisebb betörésektől eltekintve nem tudtak rajta áthatolni. Megkerülni két úton lehetséges a tömböt: az egyik út a Kalniktól északnyugatra, a Dráva völgyén át vezet, ahol Varasd, a szervezett katonai központ fekszik, a másik út pedig a Száva völgyében, a Sljeme és az Uskok-hegy között visz Krško irányába, de előtte még ott található Zágráb és a későbbiek során megalapított katonai erődítmény, Karlovac (Károlyváros). A katonai cselekményekkel párhuzamosan zajlott a szlavóniai és északnyugat-boszniai lakosság migrációja a Dráva völgyén át Stájerországba, a Száva völgyén és az Uskok-hegyen keresztül pedig Fehér-Krajna vidékére.

A vándorlások szempontjából külön figyelmet érdemel Horvátországnak a Bosznia határánál, az Una és Kupa folyóknál kezdődő része: Bihać, Kladaša, Cetingrad, Glina, Petrinje, Slunj, Ogulin és Žumberak helységek, melyek központja Karlovac lett. Lényegében a szomszédos Fehér-Krajna egyes településeit, a Kupa bal partján fekvő Metlikát, Črnomelj, Vinicát is magába foglalja. Nyugaton nem terjed a Kapela és Plješevica-hegyén túl, mert a mögöttük fekvő Lika metanasztázikus tekintetben lényegesen egységesebb. Ahogyan Varasd, a stájerországi részek végvidéke, úgy a Zágráb és Krajna előtti véderővonal is elkeseredett harcok színhelye volt a törökök és osztrákok között, főképp a XVI. sz. elejétől kezdve. Állandó veszély fenyegette a török hadak részéről, akik zsákmányt remélve nagy sereggel, gyakran pedig kisebb, portyázó hadakkal hatoltak területére. Fehér-Krajna vidékére is eljutottak. A Boszniából, Hercegovinából, sőt a régi Raška területéről érkező szerbek csoportjai, akik itt reméltek nyugalmat, vagy a törökök hozták oda őket földjeik megművelése céljából jobbágnak, gyakran szöktek át az osztrák határon. Sok köztük a *ćić*, (ejtsd: tyity) a szerbek és a romanizált őslakosok keveredéséből eredő népesség tagja. A terület egészen szerb

uszkokok telepedtek le. Közülük is a leghíresebbek a kranji határ tövében, az Uskok-hegy (Uskočke Planine) délnyugati lankáin élő žumberaki uszkokok, akik legelőször 1530–1535 táján költöztek ide Glamoč, Unac és Srb vidékéről, Nyugat-Boszniából és a szomszédos Lika területéről. Második hullámuk 1538-ban a Cetina folyó felső folyása tájáról érkezett, Vrlika helység környékéről. A XVII. sz. második feléből vannak adataink arról, hogy a görögkeleti hitre tértek.²⁸ A szerbek közül sokan visszatértek a török uralma alá, mert különböző körülmények folytán az osztrákoknál még hosszú évek múltán sem jutottak letelepedésre és művelésre alkalmas földhöz. Nemcsak az osztrákok oldalán harcoltak a török ellen, de gyakran a törökök oldalán is jeleskedtek az osztrák seregekkel szemben. Kevés olyan része van a Balkán-félszigetnek, ahol az itt élők annyit szenvedtek volna a kegyetlen és véres harcok miatt.

A második időszakban, amikor az osztrákok a Duna és Száva vonalát áttörték, a balkáni keresztény népekben, így a szerbekben is felébredt a szabadság iránti vágy. 1689-ben az osztrák sereg, melyben nagyszámú szerb önkéntes is harcolt, elfoglalta Szkopje, Prizren, Kosovo és Peć környékét. A környék lakossága fegyvert ragadott és az osztrákokkal vállvetve tevékenyen részt vett a küzdelemben. Az osztrák sereg hamarosan visszahúzódott a Duna és a Száva túlsó oldalára, és a kellemetlen helyzetbe hozott kosovói és metohijai szerbek nem várták meg a törökök bosszúját. Egyesek a hegyekbe menekültek; legtöbben azonban Arsenije Čarnojević pátriárka vezetésével „átmentek” a Dunán a Habsburg Birodalom területére. Ez a már említett nagy vándorlás. A kivándorlók között rengeteg városi eredetű lakos, iparos, kereskedő volt, akik hamarosan maguk mögött hagyták Dél-Magyarország városait és Budára, Pestre, Győrbe, Komáromba jutottak.

Újabb háborúk következményeként Ausztriának sikerült Észak-Bosznia és Szerbia Nyugat-Moraváig terjedő részére kiterjeszteni hatalmát. A húszéves okkupáció idején (1718–1739) a török fennhatóság alatt maradt területekről jelentős számú emigráns érkezett Šumadijába; minthogy az osztrák fennhatóságot sem tudták elviselni, visszatértek a török által ellenőrzött területekre. Az osztrákok visszavonultak. A peći pátriárka, aki állásfoglalása miatt kompromittálódott, a lakosság egy részével kiköltözött, és csatlakozott a szerémségi, bácskai, bántási szerb telepésekhez. 1766 környékén a peći pátriárka egyházkerülete valójában nem látta el feladatát; a Török Birodalom szerb alattvalói elvesztették egyházi szervezetüket és az isztambuli pátriárka hatáskörébe kerültek.

Ettől az időszaktól erősödik meg a *hajdukok* tevékenysége, akikből legtöbb Šumadijában, Stari Vlahon és a többi dinári területen élt. Csatlakoztak az osztrák seregekhez, akik 1788-ban még egyszer behatoltak Szerbia területére. A szerb fellelők Kruševacig, valamint az Ibar és Studenica völgyéig jutottak. Az osztrák sereg visszavonulása után sokan menekülnek Szerémségbe.

A lázadásokkal kiváltott migrációk. – A szerbek XVI. sz. végétől többször fellázadtak a török közigazgatás ellen. A lázadásokat vérbe fojtották, az életben maradotoknak a hegyekben kellett menedéket keresniük. A szerbek és törökök közti viszonyra a feszültség volt jellemző, ami újabb kivándorlást eredményezett,

²⁸ Dr. Aleksa Ivić: *O prvoj srpskoj seobi u Žumberak*, Zagreb, 1920.

elsősorban Šumadija, Montenegró, Dalmácia velencei fennhatóság alatti részeibe és Ausztria–Magyarország délszláv területeire. A régi szerb királyság, Raška területén a hajdukok száma megnövekedett, és Szkopjeig is eljutottak. Hajduk csoportok Šumadija területén és a Dinári-hegyekben, Bosznia és Dalmácia határán is voltak.

1594 táján a bánági szerbek és a Peć környékiek majdnem egy időben, 1595-ben pedig egyes montenegrói és hercegovinai törzsek lázadtak fel. Jelentős volt a Grdan vajda vezette felkelés Hercegovinában (1597), aminek vérbefojtása után a hercegovinaiak nagy számban költöztek a Kotori-öböl és Dalmácia vidékeire. 1608 körül Jovan peći pátriárka széles körű összeesküvést szervez, amibe hercegovinai, montenegrói, Shkodra környéki szerbeket von be, valamint néhány észak-albániai törzset. A XVII. sz. végén lázadások törnek ki Lika, Montenegró, Hercegovina területén. Ismert a Bajo Pivljanin vezette lázadás, melyet 1685-ben vertek le. A „Települések” kérdezőbiztosai bebizonyították, hogy a lázadásokat szinte mindig elvándorlás követte.

A török szabadcsapatok (krđžalija) kiváltotta vándorlások. – A XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején az Oszmán Birodalom európai részén számos török rablóhorda, szabadcsapat (*krđžalija*) alakult. Ezen a néven híresültek el a fosztogató csapatok. A leghírhedtebbek a joánninai Ali-Pasa és a vidini Pazvan-Oglu vezetése alatt álltak. Más, kevésbé ismert csoportjuk is működött. A csapatokban különböző nemzetiségű személyek alkották, főképp albánok. Hiten és törvényen felül helyezkedve, a rablók a keresztények terhére éltek és a legkegyetlenebb sanyargatóikká váltak. Egész körzeteket pusztítottak el, perzseltek fel, különösen a Šop övezetben, valamint a Balkán-félsziget központi és Pindoszi körzetében. A lakosság elmenekült és szétszóródott közeledtükre a szélrózsa minden irányába. A Vraca és Vidin között élő šopok a Balkán-hegységbe menekültek, mások a Dunán keltek át és Vlaška vidékére, Besszarábiába valamint Bánységbe költöztek. A dél-albániai Muskopolje a gyakori fosztogatások következtében néptelenedett el, aromun lakossága pedig a félsziget központi és keleti részébe, egészen a Duna vonaláig vándorolt. 1798-ban a bulgáriai Trnovo albán kolóniáját pusztították el. Gyakorlatilag ezzel egy időben és azonos okokból költözött el a lakosság egy része a Szaloniki melletti Njegušból. Ekkor vándoroltak el a bulgáriai Stanimaka, Rakovo, Panađurište és Koprivština helységek lakosai is.

A vallási üldöztetések által kiváltott vándorlások. – Ismert tény, hogy a pápák és a magyar királyok is üldözték a bogumilokat, és igyekeztek a katolikus hitre téríteni őket. Mikor a magyar seregek behatoltak Boszniába, a bogumilok katolikusnak tették magukat, de amint a katolikus hadak elvonultak, a bogumil *ded* (apó), *gost* (vendég) és *starac* (öreg) a katolikus egyház ellen hangolták a népet. Mikor a pápa és a katolikus uralkodók belátták a fegyveres harc értelmetlenségét, a ferenceseket küldték a szakadárak megtérítésére. A bogumilok és előjáróik ezért ellenségesen viseltettek a ferences rend tagjaival szemben, akik emiatt gyakran Dalmáciába és Horvátországba voltak kénytelenek menekülni, híveikkel együtt. Alkalmassint ezek az első, a XIV. sz. elején Bosznia területéről induló vándorlások az említett területekre. A Boszniából menekült ferencesek Visovac kolostorát építették Dalmáciában, a Krka folyó mentén. Úgy tűnik, a pravoszlávok a bogumilokkal szövetkeztek a „latinok” ellen, főképp Tvrtko uralkodása alatt.

A törökök Boszniába hatolása után a bogumilok nagy része a mohamedán hitre tért. Az első időben, a ferencesek leírásai alapján, őket (ti. a ferenceseket) és híveiket üldözték a legnagyobb mértékben. A ferenceseknek többször kellett a „néppel” Dalmáciába, a Dubrovnik körzetbe és Horvátországba menekülni. Leginkább a Cetina folyótól északra eső területekre; az uraság ugyanis katonáival együtt elhagyta a városokat (Sinj, Knin, Klis, Nućak, Červina stb.) és egyesek a dalmát városokba, megint mások Horvátországba menekültek; velük együtt költözött a nép is, így a vidék teljesen elnéptelenedett. Valószínű, hogy az iszlám hitre tért bosnyákok a dalmát tengerparton is üldözték a ferenceseket, mert azok 1646-ban a török elől Makarskából Brač-szigetre menekültek „nagy számú néppel”, ahol megalapították Sveti Martin és Selca falukat. A makarskai tengerpart mentén fekvő Zaoštrog és Živogošće ferencesei háromszáz családdal Hvar-szigetre menekültek.²⁹

A ferences egyházkerületek közti versengés, mint a kivándorlás oka. – Ez játszódott le például a visovaci és a ramai ferences egyházkerület között annak érdekében, hogy minél több hívet szerezzenek egyházkerületük számára Dalmáciában. Ezért egyre több bosnyákot telepítettek le Dalmácia területén; ennek során a pravoszlávok közül gyakran a katolikus hitre térítettek sokakat. Minthogy Hercegovina a XVII. sz. közepén sűrűn lakott terület, a bégek Dalmáciába csalogatják a jobbágyokat, hogy ottani földjeiket műveljék, és a Cetina folyó mentén, Dragovićtól Zadvorjeig telepítik le őket. Ekkor a Duvno és Rama környékéről származók is itt, valamint Ogorje és Zagora környékén, a ferences Zmijino egyházkerület területén telepednek meg. Küzdelem kezdődik a visovaci vagy a ramai egyházkerület között, hogy melyikhez kerüljenek a hívek, azok ugyanis a ramai egyházkerület boszniai vidékéről származtak, de a visovaci egyházkerület dalmáciai részében telepedtek le. A vita sokáig húzódtott, egészen addig, míg a ramai szerzetesek el nem hozták „a világ csodáját” Boszniából Cetinába és Felső-Zagora területére, ami így hozzájuk kapcsolódott. De a visovaci szerzetesek – a makarskai és živogošćei hittársakkal együtt – nem hagyták annyiban a dolgot. 1688 környékén az Imotsko környéki Prologi-tó környékén élő híveket telepítik le Cetina környékén, a Zadvorjében; 1689-ben pedig 3000 hívó telepedik át Glomač, Livno, Szkopje, Duvno, Rakitno, Doljan vidékéről Zagorába. Ezzel egy időben a ramai ferencesekkel 5000 lélek érkezik, és ugyancsak a Zagora falvaiban állapodik meg. Ez a körzet a makarskai és živogošćei egyházkerülethez tartozott, de mivel már több újonnan érkező volt, mint régi hívő, az egész vidék a ramai egyházkerület részévé vált. Amikor a velenceiek a XVII. sz. végén elfoglalták a Vrgovaci körzetet, azt lakatlanul találták, és akkor a hercegovinai rendfőnökök és egy bizonyos Babić nevű vajda „Hercegovinából számos keresztény családot hozat, és egyesek Vrgovacot népesítik be, a többiek pedig Prugovac és mindkét Dicam, Nihorić, Muć és Jazdovac falvakba szóródnak szét”. „A živogošćei rendtársak ekkor Mostarsko Blato vidékéről 21 családot telepítenek Zavojanban.” A ferencesek másik csoportja Broćan lakosságát telepíti Grab és Cetina környékére, Muć és Potravlje helységeibe. Ugyanekkor 2000 lélek költözik Boszniából Potravlje, Šatrić, Muć, Batalić, Debar és Grab helységeibe, egy részük pedig a Kotar vidékére, Vaćani faluba kerül.³⁰

²⁹ Stipan Zlatović: *Franovci drž. presv. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*. Zagreb, 1888 p. 417.

³⁰ Zlatović i.m.

A függetlenségért vívott harc mint a lakhelyváltozás oka. – Az első (1804–1813) és a második (1813–1815) szerb felkelés ideje alatt és azt követően, a moravai Szerbia nemcsak befogadó területként nyelte el a migrációs áramlatok résztvevőit, de újabb migrációs hullámok kiindulópontjává vált. A felkelés első jeleire szerbek érkeztek minden körzetből, Montenegró, Hercegovina, Bosznia, Ohrid, Debar, Prizren környékéről, és túlról – a Duna bal partjáról – is.

Miután a šumadijai felkelők a belgrádi vilajeten kívül eső területeket is felszabadították, az ottani lakosság Szerbiába kezdett vándorolni. A legjelentősebb vándorlások 1809 folyamán indultak két irányból: a sjenicai, Novi Pazar-i és a tágabb értelemben vett montenegrói eredetű lakosság nagy számban telepedett meg Šumadija központi helységeiben (Gruža, Jasenica, Lepenica, Podibar stb.), a Niš és Prokuplje környékekre, de főképp a Dobrič faluból származók pedig Belgrád és Grocka tájára érkeztek. Mikor a török katonaság 1813-ban újból elfoglalta a korábban felszabadult Szerbiát, az újonnan érkezők nagy hányada Szerémségbe menekült. 1815-ben és azt követően az emigránsok többsége visszatért Szerbiába, a Szerémségben maradtak pedig a Száva partjára telepedtek le.

A šumadijai felkelők sikerei a szomszédos területeken élők is csatlakozásra ösztönözték. Az 1841-ben Niš környékén levert lázadás után közel 10000 lélek menekült Szerbiába. A boszniai és hercegovinai lázadások állandósultak. A boszniai Derventa helységből származó Jovica pap vezette lázadás elfojtása után kivándorlási hullám indult Szlavóniába.³¹ A Banja Luka-i Határőrvidék nagyszámú emigránsa, nem tudván elviselni a török uralmat, Miloš kenéz (Miloš Obrenović) uralkodása alatt, 1835–36 tájékán leginkább Lešnica, Lipnica, Loznica táján telepedett le, ahol ma is a róla elnevezett Krajišnici (határőrök) körzetben él, továbbá a Loznica és Šabac környéki falvakban. 1858-ban Hercegovinában szítanak felkelést, amely 1861-ben Luka Vukalović vajda vezetésével ismétlődik meg. 1875-ben Plevlja környékén lángol fel a harc, közismert nevén a *Babinjska Razura*. A lázadások leverése után Užicére, Valjevóba, a Drina mentére költözik a vidék lakossága. 1875 tájékán kitör a nevesinjei felkelés, mely a szerb–török háborúk egyik kiváltó oka lesz 1876-ban. Ez időben és később is (egészen 1911-ig) több felkelés tör ki Berane környékén, a Vasojević törzs birtokán; mindegyik levert felkelés után a törzs egyes részei Szerbiába vagy Montenegróba menekültek.

Szerbia területének az 1833-as, 1878-as és 1912-es gyarapodását lakhely-változtatási hullámok követték: a lakosság a török fennhatóság alatt maradt területeket elhagyta, és a felszabadított területekre költözött.

Gazdasági okok

A folyamatos kivándorlás gazdasági tényezői. – A következő gazdasági tényezők okozhatnak folyamatos kivándorlást: a gazdaságilag fejletlenebb vidékek lakói a fejlettebb körzetekbe költöznek; jelentős különbség állapítható meg a kibocsátó szülőföld, a közepes vagy gyenge megélhetést nyújtó vidék és a kolonizációs terület, a termékenyebb és szélesebb lehetőségeket nyújtó befogadó ország között.

³¹ St. Stanojević: *Istorija Srba*. P. 313. Beograd, 1912.

A félsziget keleti részében élő balkandžija (a balkáni völgyeket lakók) ma is, mint régen, az Al-Dunai-síkságra és a Marica folyó síkságaira ereszkedett le: a migráció ezen példája azonban nem jelentős, mert nem volt kifejezett a megélhetési források terén mutatkozó különbség a kibocsátó és a befogadó területek között. Görögországban, kiváltképp Thesszáliában már különbség figyelhető meg a kibocsátó hegyi körzetek és az innen a thesszáliai medencékbe vándorló népfelesleget elnyelő medencék között.

A Balkán-félsziget egyik részén sem tapasztalható akkora különbség a kibocsátó szülőföld és a befogadó, a kolonizációs területek között, mint a karsztos Dinári-hegység és a befogadó Šumadija, Észak-Bosznia, Szlavónia, Szerémség, Bánság, Bácska között. Ez az egyik fő oka a Montenegró, Raška és Hercegovina területéről induló, évszázadokon keresztül tartó folyamatos vándorlásnak. A mélyebb okok a következők:

A karsztvidéken kevés a művelhető föld, a lakosság szaporulata pedig magas. A teljesen átlagos, normális években is aránytalanság mutatkozik a megélhetési források és a lakosság száma között. Hasonló jelenséggel találkozunk a Dinári-hegység magasabb vidékein is. Hogy a karszton vagy a magasan fekvő vidéken élő lakosság egy része megélhessen, a másik résznek el kell vándorolnia. A természetes és folyamatos elvándorlás feltételei tehát adottak.

Míg az alacsonyabban fekvő karsztvidék kivándorlása folyamatos, a Dinári-hegység magasabb részein ennek a török uralomtól napjainkig nyomon követhető *fejlődési ciklusa* alakult ki. Kezdetben egy természetellenes folyamat játszódott le: a tágas és termékeny katlanok népessége elmenekült a hegyi, javarészt karsztos, terméktelen, a megélhetést alig biztosító vidékre. A kedvező éghajlati viszonyok között és az egészséges patriarchális rendszer védőszárnyai alatt a kivándorolt lakosság hamarosan megerősödött számbelileg. Régen és most is gyakori, hogy asszonyaik négy-öt alkalommal ikreket szülnek, de sok köztük az olyan is, aki tizenkét, esetenként húsz gyermeket is a világra hoz. Olyan öregek élnek köztük, akik hetven-nyolcvan éves korukban újból feleségül vesznek egy fiatal nőt, aki ezután három-négy gyermeket szül. Montenegróban, a Tara folyó bal partján élő Šaranac törzs zöme egy hetvenéves öregembertől eredezteti magát. Ilyen mértékű népességgyarapodás következtében az eddigi művelhető földterület szűkösnek bizonyult a törzsek és csoportok számára. Elkeseredett harc kezdődött a legelők birtoklásáért, és gyakran a szembenálló felek egyikének teljes kiirtásához vezetett. Szomszédos törzsek, de gyakran az egy törzsön belüli testvérségek, csoportok között folyt a viszály. A legyőzött törzs vagy csoport kénytelen volt elhagyni a területet: a korábban nem kellett messze mennie, csak a szomszédos, közeli körzetekbe. Miután a fokozott népességnövekedés és az események következtében már minden hegyet benépesítettek, az állattartóknak mégis szűknek bizonyult a hely. Ezért a XVII. sz.-tól a dinári hegylakók tömeges költözése indult meg a távoli, alacsonyan fekvő, termékeny, számos megélhetési forrást nyújtó körzetekbe, amelyekben könnyebb volt a munka és az életfenntartás.

A későbbi csendes vándorlások is meghatározott szakaszosságot mutatnak. A nagyobb méretű vándorlásokat a hegyi terület túlnépesedése előzte meg, ennek következtében a törzsi határokon belül romlottak az életfeltételek. Egyes családok a falvakat elhagyva a hegyekbe vagy a fennsíkokra költöztek; itt találhatóak a katunok, amit faluvá fejlesztettek; ezzel egy időben az állattartás és a katunok övezete is feljebb

költözik; magasabban fekvő, újabb katunok jönnek létre. A terjeszkedés felső határát a természet szabta meg, itt meg kellett állni. Ekkor következett be a kivándorlás. Mikor a kivándorlás eredményeképpen a lakosság létszáma lecsökkent az alacsonyabban fekvő területeken, előfordult, hogy a magasabb területeken élők visszahúzódtak oda. A folyamat akkor újból elkezdődik.

Az éghajlati ingadozások vándorlásra gyakorolt hatása. – Amíg a megszo-
kott, átlagos években a fent leírtak érvényesülnek, a kivándorlást ösztönző tényezők az éghajlati ingadozások következtében felerősödnek, főleg amikor kiemelkedően terméktelen évek sora következik be. Mint az közismert, az éghajlati ingadozások következtében a nedves és hideg éveket száraz és meleg évek követik.

A csapadék nélküli évek a Dinári-karszt területén a legínségesebbek. Az eső nem áztatja át a talajt olyan mértékben, mint más vidékeken, mert a vizet gyorsan elnyelik a repedések és föld alatti csatornák. A helyenként csordogáló folyók és a források is kiapadnak; a karsztos vidék forrásai csak a tenger szintjén vagy az alatt maradnak meg. Emiatt öntözésről szó sem lehet, mivel a vizet nagy magasságra kellene eljuttatni. A növényzet kiszárad, felperzselődik. Az állatok víz és legelő nélkül maradnak, a téli itatáshoz szükséges víz is eltűnik. A karsztos részek, mint Montenegró, Hercegovina nagyobb része, Nyugat-Bosznia, Dalmácia, Trieszt környéke és Isztria nagyobbik része tehát sokkal jobban szenved a szárazságtól és az ebből következő szűk esztendőktől, mint a Balkán-félsziget más részei. A száraz évek okozta éhínség miatt a lakosság zömének el kell vándorolnia.

A hideg évek eljöttét a magasan fekvő részekben abból következtetik ki, hogy a vetés beérési ideje lecsökken. Ennyi idő különben is alig elegendő a termés beéréséhez, és a hőmérséklet legenyhébb süllyedése is a szükséges minimum alá csökkenti a beérési időt, ami ínséget és éhínséget idéz elő. A Dinári-hegység magasabban fekvő területein, a Velebittől a Prokletije hegyig emlékeztetéseket azok a kemény telek, melyek kivándorlási hullámot eredményeztek. Ha nem tudnak György-napig felszántani, mert esik a hó, akkor „eldobják az ekeszarvat és költöznek” (*bace ralo pa se sele*). A hosszú telek miatt az állatok takarmánya is elfogy, ezért az állatokkal együtt menekülnek.

A felsorolt gazdasági indíttatású migrációkra gyakran az erkölcsi és lélektani hatások is befolyással vannak. Ezt jól bemutatja a következő elbeszélés: Egy öreg zsupai a Nikšići megye területéről szántott egyszer a földjén. A menyé hozta ki az ebédet számára, és könnyekkel a szemében nézte, amint az öreg ebédel. A kérdésére, vajon miért sír, azt válaszolta az asszony, hogy a csuporban lévő falatok voltak az utolsók, amit a házban talált, és a gyerekeknek és neki sem maradt már semmi enni valója. Erre az öreg kifogta az ökröket az eke elől, mindkettőt agyonütötte, nagy vigasságot rendezett családjá és az egész falu számára, majd Szerbiába költözött.

A dinári ember büszkesége és érzékenysége a kivándorlás fontos ösztönzője. Míg más vidékek lakói túrték a nélkülözést és hozzászoktak a nyomorhoz, a büszke és érzékeny dinári hegylakó ezt nem viselheti el, hogy a családjá így szenvedjen, ő pedig ne tudjon ezen segíteni! Hogy mások, akik jobb helyzetben vannak, lássák és tudják, miképpen sínylődnek vérei, és eközben sajnálják! Ha életét kockáztatva nem tud a töröktől rabolni, elszökik a nagyvilágba.

Mikor olyan szűk esztendők köszöntöttek be, hogy még a gazdagabb vidékekről sem lehetett elegendő ételmet hozni, a karsztos és hegyi vidékek lakói tömegesen ragadtak vándorbotot. 1774-ben nagy éhínség tombolt Dalmáciában, a nép felkerek-

dett, 1000 család elköltözött Boszniába, Szerémségbe és távolabbra, Magyarországra is. Gerasim Zelić néhány évvel későbbi szerémségi útja során Mitrovica, Golubinci, Surduk, Petrinci helységekben és Karlovci (Karlóca) környékén talált dalmátokat. Az éhínség miatt költözött 1890 körül Montenegró területéről Szerbiába több ezer ember. Ez időben a hercegovinaiak közül is sokan ugyanezen okokból költöztek el. Észak-Albániában, a Mač folyótól északra, a miriditek és malisorok lakta hegyekben, ahol a bő esztendők sem tudják rendesen ellátni a lakosság egészségét, kora tavasszal kiehéztett férfiakkal és asszonyokkal találkozhatunk, akik Metohija, a Drin és Bojana folyókon túli részei felé veszik útjukat. Ezért ezek a körzetek folyamatosan bocsátottak ki metanasztázikus hullámokat a felsorolt körzetekbe és a Kosovói-katlanba. A rosszabb évek pedig csak erősítették a hullámokat.

A terméktelen esztendők és az éhség olyan területeken is fellép, ahol a talaj homokos, kavicsos, salakos, mint a Tikveš vidéke Dél-Macedóniában. A Vardar bal partján 1900-ban elhagyott és szétrombolt török falvakat láttam. Az előző években tomboló éhínség miatt az itteni törökök az Égei-tengermellékre és Kis-Ázsiába költöztek.

A Dinári körzetben, Montenegró és Hercegovina területén a török hatalom túlkapasai a kivándorlást ösztönző tényezők sorában csak jelentéktelenebbek számítanak, mert az itteniek sohasem maradtak adósai a törököknek, és nem tudni, ki tört a másikkal több borsot az orra alá. Olyan értelemben azért befolyásolta a kivándorlást, hogy személyi és anyagi bizonytalanságot eredményezett és gátolta a gyarapodást. A gazdasági okok ennél fontosabbak voltak.

A mozgékonyt néha sajátos lélektani vonás is serkentheti: például Hercegovina alacsonyabb vidékén (Dubrovnik környékén) a lakosság a számára értékes kényelemre és gazdagságra vágyva könnyebben rászánja magát a költözésre.

Szakaszos migrációk. – Az őslakosok és a legrégebbi telepések az állomáshegyül szolgáló területen, mondjuk a Stari Vlah vidékén az újonnan érkezők hatására túlságosan szűknek érezték lakhelyüket, mert mindannyian inkább állattartással foglalkoztak, mint földműveléssel, az előbbihez pedig nagy területek szükségesek. Az ebből eredő konfliktusok számos anekdota tárgyát képezik. A hosszabb vagy rövidebb tartózkodás után az új telepések megint útra keltek, és magukkal ragadták a régi, megállapodott lakosság egy részét is. Šumadija magasan fekvő részeit szállták meg. Šumadija régi telepesei vagy őslakosai, és gyakran még az új telepések családjai is, az alacsonyabb területekre kényszerültek, nemritkán a völgyekbe és a mocsaras moravai völgyekbe, ahol irtással teremtettek megművelhető területet, és letelepedtek. Így alapították a legújabb šumadijai falvakat. A lépésenkénti vagy *szakaszos migráció*, a Dinári körzettől a moravai völgyekig akadálytalanul folyhatott, mert az új telepések díjmentesen, szabadon foglalhatták el a földeket (zömében irtásokat), melyek gazdátlanul heverték. Egyes körzetekben olyan szakaszos migráció is lejátszódott, amely nem lépte túl a körzet határát.

Gazdasági és egyéb okok összefüggései. – Mint azt már említettük, a törzsek közt dúló háborúk, vagy az egyik törzs diadala esetén a földek bekebelezése vándorlási hullámokat eredményezett, a legyőzött törzsnek ugyanis kevesebb legelője és művelhető földje maradt. Ha figyelmünket erre a tényre összpontosítjuk, megállapíthatjuk, hogy a korábbi becslésnél sokkal gyakrabban fordul elő ilyen eset.

Így szorította ki hosszabb küzdelem után a Drobnjak törzs a Durmitor alatti Jezero területéről a Krič vagy Kričkov törzset, amelyik régebb óta lakta a területet, és akik a Tara folyó jobb oldalára voltak kénytelenek áttelepedni, a ma Kričakak nevezett körzetbe. A Banjanok a Durmitor-hegy körüli magaslatokig jutottak, ahol ma is találkozhatunk a Banjansko Katunište helynévvel, annak ellenére, hogy a Pivljan és Drobnjak törzsek már kiszorították őket erről a területről. A Nikšičko Poljét a XV. sz. elejétől az Ugrenović és Riđan testvériségek lakták, míg a Nikšići zsupa területét Nikša vajda leszármazottai és mások népesítették be. Mivel jelentősen megnőtt a népesség száma, a Nikšičko Polje keleti részét foglalták el, amivel leginkább az Ugrenovićok területét csökkentették. Ebben az időben kezdődik az Ugrenovićok és Riđanok kivándorlása, mely a XVII. sz.-tól erősödik fel, miután a törökök letelepednek Nikšić városában. Nikšić felszadulása előtt (1878) a két testvériség már majdnem teljesen elköltözött a boszniai Glasinac, Hercegovina és Nyugat-Szerbia területére. Jelenleg a Nikšičko Polje területén újabb népesség lakik, a Katuni körzet régebbi lakói (P. Šobajić közlése). Ugyanilyen módon üldözték el a régi Mataruga és Lužani nemzetségeket Bjelopavličból, a Mugoš, a Bukumir és a Lužani törzset Prizrenből,³² a Bjelicákat pedig Ceklinből³³.

Amennyiben a hegyi körzet valamilyen fontosabb út mellett feküdt, akkor az letelepedés és népességyarapodás, valamint az elköltözés időszakai váltogatták egymást, elenyésző volt azoknak a száma, akik a körzetben maradtak. Ezt láthatjuk Golija esetében, a montenegrói Duga-szorostól északra, ahol a török uralom ideje alatt fontos hadi út vezetett Nikšić és Gacko között. Ez a legelők tágas övezete, ahol az utak közelsége miatt lakosság nem telepedett le, mert rajta keresztül haladtak a hadak és a helyi híres nikšići törökök is. Amint a törökök tevékenységében kisebb szünet következett be, uszkokok és hajdukok népesítették be; viszont amint a törökök erőre kaptak, ők szétköltöztek. Az isztambuli út mentén fekvő területek mindegyike hasonló jellegű volt.

A jobbágyrendszer. – A jobbágyrendszer következményeként a lakosság lakhelyváltogatásának két módja volt lehetséges. Az újonnan meghódított területre érkező török bégek az elnéptelenedett földek megművelésére és egyéb feladatok végzésére a már korábban leigázott vidékek lakosságát szállították. Ismeretes, hogy a törökök nagyszámú keresztény jobbágyot telepítettek Bosznia és Hercegovina elfoglalt részeiből az új szerzemények, Szlavónia, Lika, Dalmácia stb. földjére. Ezzel a lakosság messze került szülőföldjétől. A jobbágyok távoli vidékekre is kivándoroltak egy később előállt körülmény folytán. A XIX. sz. kezdetén, Szerbia felszabadulása után a szigorú feudális rendszerű területek jobbágyainak, leginkább a Vardar és a Dél-Morava völgyében élő alattvalóknak tudomására jutott, hogy Szerbiában szabad földek vannak, és szabadon lehet élni, minek következtében a Morava és mellékfolyóinak völgyébe vándoroltak. A jobbágyok ilyen jellegű vándorlása felszabadulása után Bulgáriába irányult. A kivándorlás eredményeképpen a kibocsátó területek bégek kezén levő birtokrészein visszaesett a hozam, sokat el is hagytak később.

A jobbágyok költözésének másik módja az volt, hogy az egyik béget elhagyták és egy másikhoz álltak be, jobb körülmények után kutatva más területre kerültek. A *belső migrációnak* számos hasonló esetével találkozunk, ezek azonban a legkritkább

³² J. Erdeljanović. *Postanak plemena Pipera*. Etnografski Zbornik knj. 17.

³³ Andrija Jovičević. *Riječka Nahija*. Naselja. Knjiga VII.

esetben jutottak túl a vilajet határain. Noha minden vilajetre jellemző volt az ilyen jellegű költözés, az Al-Dunai-síkságon, a Marica völgyében és a Dél-Morava és Vardar közti területeken öltött legnagyobb méreteket, ahol a feudális rendszer a legmélyebb gyökereket verte, és legszigorúbb formában érvényesült.

Időszakos és periodikus vándorlások. – Az állattartók zöme állatai után vonulva távolabbi vidékekre jut el, a Balkán-félsziget számos körzetéből indulnak jobb kereset reményében a félsziget más tájaira vagy a félsziget határain túlra; a dalmát tengerpart és szigetek lakói sok esetben szegődnek el hosszabb vagy rövidebb időre hajósok idegen kereskedelmi hajókra. Ennek során előfordul, hogy a munkavállalás helyén (vagy idegen városokban) telepednek le. Állandó költözések is vannak, melyek ebből eredtek. Számuk olyan nagy, hogy külön figyelmet és tanulmányozást érdemelnének.

Úgy tűnik, hogy az időszakos jellegű vándorlások közül az állattartók vándorlásai legrégebbi eredetűek, legyenek azok a téli időszak víz mellett, vagy a nyarak hegyekben eltöltött időszaka. A többszöri leletelés során a pásztorok hozzászoknak bizonyos hegyek látványához, és állandó lakhelyet hoznak létre azokon; így váltak az aromunok és mijakok nyári szállásai falvakká. Ehhez hasonlóan sok malisor és miridit minden télen a zsupa jellegű shkodrai és ulcinji tenger melléken teleelve ott alakított ki állandó lakhelyet. Az ilyen településalapítással járó költözéseknél gyakoribb a pásztorok téli szállásra költözése. Amint néhányan közülük megtelepszene egy vidéken, törzsük tagjait is odavonzzák. Számos ilyen esettel találkozhatunk a Dinári körzet pásztorainál, különösen a törzsi társadalomban élőkénél, akik Montenegró, Hercegovina magasabban fekvő Plav és Gusinje vidékéről Šumadija és Észak-Bosznia területére telepedtek le.

A munka- és pénzkereseti lehetőség miatt kialakuló időszakos költözések több-félék lehetnek, de legjobban két népi terminussal, a *pečalba* és *argat* (idénymunkás, napszámos) szavakkal lehet jellemezni. Régóta útra keltek jobb kereset reményében azok a mesterek, iparosok, akiknek a szaktudását más vidéken nagy becsben tartották és szükség mutatkozott tudásukra. Ismertek a Kotori-öböl kőfaragók és kővágók időszakos vándorlásai, akik a Nemanjić-dinasztia alapította épületeken dolgoztak. A hercegovinai Šumból való kőművesek és a Hvar szigetéről származó kőfaragók pedig kővágókként vettek részt az Adriai-tengerpart és szigetek számos templomának és építményének felépítésében. Most a horvátországi tengerpart és a kvarnerói tenger mellék kőfaragói dolgoznak Szerbia és Bosznia egyes vidékein. Ebbe a csoportba tartoznak a mijak és rekalijai kőművesek, a niši és vranjei tetőcserép-készítők, a horvátországi és szlavóniai tégláégetők, akik ma Szerbiában és Vajdaságban dolgoznak. Elmaradnak mögöttük az egyes vidékeken egyenként letelepülő mesterek.

A boszniai Srebrnica közelében fekvő Osat vidéke az idénymunka miatt bekövetkezett kivándorlás tipikus esete. Pénzszerzés reményében először a Drina mentén, Valjevo környékén és Užice körzetében építették az ismert boronafalú, később pedig téglaházakat. Eljutottak Šumadija és a Morava vidékére. Nem rendelkezek olyan adattal, miszerint a Moraván átjutottak volna, de ha mégis, az csak egészen kivételes esetben történhetett meg. Az osatiak évről évre egy vidékre látogattak és dolgoztak, összebarátkoztak az ottaniakkal még azelőtt, hogy odaköltöztek volna. Az Osat környékiek egyenként és fokozatosan telepedtek le a Drina folyó mentén és Valjevo környékén, ma már több száz család lakik a vidéken.

Úgy tűnik, a földművesek vendégmunkája későbbi eredetű, a jobbágyok és a gazdaságilag elmaradott vidékek lakói között terjedt el a XIX. sz. elején. A Vardar völgyéből és a Debar környékéről származó jobbágyok vándorlása ismert, úti céljuk Szerbia és Bulgária volt. Kelet-Szerbia vidékéről, Lužnica környékéről a parasztok a nyári munkák ideje alatt Romániába mennek dolgozni, leginkább az aratás idejére, hogy onnan visszatérjenek dolguk végeztével; ennek eredményeképpen Románia minden városában találhatunk kelet- és dél-szerbiai lakosokat, sokat Leskovac környékéről. A bulgáriai és szerbiai šopok, a Trnovo környékiek a korábbi években nagy számban érkeztek a Smederevo és Kragujevac környéki Jasenicára, és bizonyíthatóan emiatt van sok šop család a környéken. Az užicei argatok (napszámosok) az aratás idején a Drina menti és valjevói vidékre járnak dolgozni, sokan közülük letelepedtek, leginkább beházasodtak.

A bulgáriai Trnovo vidékének kertészei Szerbiába és a Vajdaságba tavasszal érkeztek és késő őszig maradtak, egészen addig, míg az utóbbi időben helyi munkaerő nem váltotta fel őket: ennek következtében sokan telepedtek le az említett területen. Ezek a kertészek pénzkereset céljából Ausztriába, Németországba és a franciaországi Metz városába ugyanúgy eljutottak, ahogy a Krajna vidéki Kočevlje lakosai, vagy a Nyugat-Boszniából és Imotsko környékéről származó csecsebecsétet árusítók Dalmácia városaiba.

A vitorlás hajók korszakában a dalmát tengerpart lakosainak zöme hajóépítő volt. Különböző országoknak kínálták fel szolgálatukat, a gőzhajózás korszakában pedig a hadiflották kötelékébe léptek. Ennek következtében számos mediterrán ország kikötőjében telepedtek le, legtöbben Odesszában. Hasonló módon telepedtek le a görög hajósok és hajóépítők a Földközi-tenger európai, afrikai és ázsiai partjai mentén és azon kívül.

Amennyiben összegezzük az idényjellegű vagy periodikus vándorlások eredményeit, megállapítható, hogy belőlük jelentős metanasztázikus mozgás indult ki.

A gazdasági indíttatású migráció csoportjába sorolható a kereskedelmi, ipari, bányászati és kohászati központokba történő vándorlás is. Ezek a helyek aztán városkává váltak, vagy rendezett nyilvánítták őket azzá. Ellentétes irányú folyamat is megfigyelhető: ennek során a vasutak mentén élő lakosság elvándorol, mivel a vasút mentén található föld ára jelentősen megnő.

A vándorlás véletlen okai. – Más okok, melyek ritkábban fordulnak elő és a jelentőségük is arányosan kisebb, nem sorolhatók az eddig bemutatott csoportok valamelyikébe. A Dinári és a Morava–vardári körzetekben a vérbosszú következtében egyének és családok, esetleg családok csoportja volt kénytelen elköltözni. Az egyik gyilkosságot a másik követi, ezért a gyilkos és családja a vérbosszú elkerülése végett elhagyja szülőföldjét: azok a rokonok, akik ezek után felelősségre vonhatók, ugyancsak elköltöznek. Leggyakrabban a korábbi lakhelyüktől igen távol telepedtek le, megváltoztatták védőszentjüket, néha nevüket is, hogy elkerüljék a bosszút.

A szájhagyomány gyakran megemlíti, hogy – úgy tűnik, leginkább a XVI–XVII. sz. folyamán – a lakosságot a pestis igencsak megtizedelte. A járvány sújtotta területről a lakosság a hegyekbe menekült. A megüresedett területre új telepések érkeztek. A pestisjárvány következtében egész falvak költöztek el más vidékre.

Előfordult, hogy a költözést a hiszékenység és a babona váltotta ki. Nagy zadrugák kerekedtek fel azért, mert egyes házbeliek a föld alatt morajlást, hangokat hallottak, rontó szellemeket láttak: ezeket a helyeket tisztátalannak tekintették.

A babona táptalaját főképp a karsztos övezetekben találhatjuk meg. A török időkben előfordult, hogy a falvak azért kerekedtek fel, mert a körtáncot (kolo, oro) járó fiatalok felett egy sas körözött, és a csőréből egy darab húst ejtett ki. A hús rossz előjelnek számított: szerencsétlenséget vagy mézszárlást jelentett.

Egy megfigyelő jegyezte le azt az esetet, amikor a túlságosan jó víz lett az elvándorlás kiváltó oka.³⁴

³⁴ P. Mrkonjić: *Naselja I.* s 278.

Tizenkettedik fejezet

A MIGRÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEI

A vándorlók cserélődésének okai és módja. – Alkalmazkodás az új földrajzi környezethez. – Helykiválasztás. – A leteleplő családok csoportosulásának módja. – A hely- és földrajzi nevek vándorlása. – Társadalmi és etnikai alkalmazkodás. – A költöző csoportok alkalmazkodási képessége. – Etnobiológiai folyamatok. – Az elrómaiásodott lakosság beolvadása. – Új csoportok, variánsok és típusok kialakulása. – Lakhelyváltató csoportok Szerbiában. – A lakosság cseréje és az etnikai folyamatok Dalmáciában. – A vándorlás közben bekövetkező vallásváltás. – A vándorlás általános etnikai és társadalmi következményei

Az előző fejezet tanulságai alapján elmondhatjuk, hogy a lakhelyváltató mozgás a Balkán-félsziget Nyugati és Központi körzeteiben élő jugoszlávok körében intenzívebb volt a bolgárok körében tapasztalhatónál. A szerbek jelentősebb lakhelyváltóztatásba bocsátkoztak a horvátoknál és szlovéneknél, és ez időben is korábban következett be. A szerb nép gyötrelmes vándorlása a török uralom első napjaiban kezdődött és a mai napig sem ért véget. A szemünk láttára folytatódott az utolsó háborúk ideje alatt. Ebből kifolyólag a szerb népen tanulmányozhatjuk legmélyrehatóbban az egyik helyről másikra történő áttelepülés következményeit. A fejezet célja a jelenség bemutatása.

A vándorlók cserélődésének módja és okai. – Ismert tény, hogy az utazó és mozgó, lakhelyüket változtató emberek gyorsabban és látványosabban változtatják véleményüket, felfogásukat, mint az egy helyben maradók vagy mozdulatlanok teszik. Az elégedetlen és nyugtalan szerb nép pedig folyamatosan költözött az utóbbi öt évszázad alatt. Jelentős változásoknak kellett végbemenni a különböző lakhelyváltató áramlatokban résztvevő kivándorlókon. Hogy történtek és milyen jellegűek voltak a változások?

1. Bizonyos, hogy az emberek abbéli szándékához, hogy lakóhelyüket, házukat, földjüket, ültetvényeiket elhagyják, nagy energia, akarat szükségeltetik. Bátorság kell ahhoz, hogy az ember szembesüljön az új körülményekkel, amiken változtatni vagy azokhoz igazodni kell; testközelpbe kerül egy másik életmód, egy másfajta civilizáció. A nagy embertömegben, mely bolyong és csatangol, a jobb élet utáni csillapíthatatlan vágy munkál. Valami benső készítés űzi és hajszolja őket; a kivándorló az útra indulás előtt megváltozik, megváltozik benne az a belső tulajdonság, amely teremt és dönt. Abban a pillanatban, amikor a kivándorlásra érett, ő már az evolúcióra is érett.
2. Mennyire megváltozik a kivándorló, mikor így, az evolúcióra éretten veszélyekkel teli, ismeretlen vidékeken halad keresztül, majd új természeti, gazdasági és társadalmi feltételek között találja magát! A vándorló nép

sokkal jobban megismeri és felismeri az élet nagy kérdéseit, jobban, mint a saját indíttatásra útra kelő utas. Mert a paraszt feleségével és gyerekével kel útra, barmot hajt, minden mozdíthatót magával visz. Folyamatosan kapcsolatot tart fenn az útja során elé kerülő lakossággal és annak életmódjával: az utazás gyakran nehézségek hosszú sora, ezért a vándorló világosan látja a kegyesség és szeretet jegyeit csakúgy, mint a fásultságot és gyűlöletet. A tartományokon és országokon keresztülhaladva mélyebben megismeri azokat, véleményét néhány tömör mondatban foglalja össze, melyek a tapasztalat legjavát tartalmazzák. A kolonizáció országaiban különbözőképpen fogadják, de sehol sem könnyű az élete: mindent újra kell teremtenie, ami az élethez szükséges. Szerbiában szabadon foglalhatott földet, de előtte erdőt kellett irtania ehhez; az állam emellett sok évig adómentességet biztosított számára. A kivándorlóknak sokkal nehezebb volt a néhai Ausztria és Velence területén fennmaradni. Gyakran három-négy évig is földbe vájt kunyhókban vagy ágakból összetákolts viskókban, erdőkben tengették életüket, amíg állandó letelepedésre alkalmas földet kaptak; a Žumberak környékén letelepedők tizenegy évig éltek ilyen feltételek közepette; eleinte az éhínségtől is szenvedtek, mert az élelemhez jutás nehéz volt. Pusztá földekre telepedtek, de miután megművelték, a régi tulajdonos, a nemes, a katolikus egyház jelentkezett, egyházi tizedet és robotot követelt tőlük. A betelepülők ellenálltak, hosszan tartó viszályok támadtak, a telepések és a őslakosok között gyakran még kisebb háború is dúlt. A katonai előjárók és a bécsi udvar a betelepülők oldalán álltak, mert a határ védelmére fogható katonákra volt szükségük. Mennyi időnek kellett eltelnie ahhoz, amíg a föld megmunkálásához és a házak, melléképületek építéséhez szükséges szerszámokat beszerezték! A gazdasági és vallási küzdelmek sem lanyhultak ebben az időben. A nép, amely tömegesen vándorolt kóborló és csavargó módjára, a nyomorból menekült és a szabadságot kereste, de helyette gyakran újabb háborúkba keveredett. Más jelleggel bírt a bevándorlók hada, mint a békés etnikai környezet, ahova érkezett. Mindamellett a telepések gyakran egyes környezetbe, eltérő tulajdonságokkal rendelkező lakosság közé telepedtek. Milyen sokat megtanulhat az emberekről az ilyen telepés, és milyen sokat változik ő maga is!

A változásokat három csoportra oszthatjuk: *az új természeti és földrajzi körülményekhez történő alkalmazkodás, az etnikai és társadalmi alkalmazkodás, valamint az etnobiológiai folyamatok által kiváltott alkalmazkodás* csoportjára. A felsorolt átalakulási folyamatok nem külön-külön, hanem egymással összefüggésben, egymáshoz különböző módon viszonyulva játszódnak le.

A változások egyik fajtája sem megy végbe erőteljes előzetes ellenállás leküzdése nélkül. Az új telepések gyakran a földrajzi környezetet is megváltoztatják: új elnevezéseket adnak, és másképp használják fel a természet nyújtotta, az élet fenntartásához szükséges forrásokat. Etnikailag és társadalmilag még jobban megváltoztatják a területen talált lakosságot. Ennek eredményeképpen, és a egyes házasságok folytán új etnikai és lélektani csoportok keletkeznek, melyek mindkét csoporttól, a telepésektől és az őslakosoktól is nagyban különböznek.

Alkalmazkodás az új természeti és földrajzi körülményekhez. – Mindent összevetve végül a legszívesebben ellenállók is alkalmazkodnak az új földrajzi környezethez. Az alkalmazkodásnak gyakran igen jelentős méreteket kellett öltenie.

A šumadijai telepések legnagyobb hányadát a montenegrói hegyek, kiváltképp a Durmitor és Piva környékének állattartói teszik ki, akiket létszámban a Pešter és Sjenica környékiek követnek. Az 1000-1500 méteres fennsíkokról ereszkedtek alá a 120-140 méter tengerszint feletti magasságban lévő šumadijai vidékre, vagy ennél is alacsonyabbra, a mocsaras síkságok területére, a Morava fő és nyugati ága, valamint a Kolubara vidékére. Eltérő légköri feltételekkel rendelkező tájra és éghajlati viszonyok közé érkeztek. Eredetileg kizárólag állattartók voltak, akik a megváltozott körülmények hatására kénytelenek földműveléssel, disznóhízlalással, szilvatermesztéssel stb. foglalkozni. Étrendjük, lakáskörülményeik, ruházatuk megváltozott. Az őshazájukban megszokottól eltérő kommunikációs hálózatra, kereskedelemre és külkapcsolatokra építő terület feltételeit kellett elfogadniuk.

Természetesen a hegyi pásztorok alkalmazkodása nem játszódott le egyik napról a másikra. Jól példázzák ezt azok az 1847–1869 között született állami okmányok, amelyek a montenegróiaknak a Miroč-hegységi, (Szerbia Krajinai körzete) Petrovo Selóban való letelepítéséről szólnak.

„A papok, az Állami Tanács és a Kenéz általános elhatározása, hogy fogadják őket és életüket, letelepedésüket megkönnyítsék. Mindegyiküknek húsz (cvancik) adassék naponta a fennmaradásra és egy dukát fejenként a Belgrádtól a belső vidékre vezető útra; 1000 garas adatik egy pár ökorre, 300 garas a házra és még valamennyi a legfontosabb szerszámokra. Három évig adómentesek legyenek.” Egyes montenegróiaknak termékeny földeket adományoztak a Duna menti Ključ városa mellett, de ők otthagyták, mert nem akartak a földműveléshez szokni; egyeseknek ökrei pusztultak el, mert nem tudták gondozni azokat, mások eladták és kecskét és juhokat vettek árukon. Nem akartak a Kladovo melletti Ključban élni, nekik hegyi földek kellettek, mert ők – amint mondták – állattartók. Főleg 1854 táján telepítették őket át az új telepésekkel együtt Petrovo Selo területére, a Miroč-hegységbe. Itt sem felelt meg nekik az élet, mert az állattartás mellett földműveléssel is foglalkozni kellett, ők pedig tizenöt év után, 1869-ben nem tudták az elmaradt adót kifizetni, amit ezért elengednek nekik. „Lustaságban élnek és a föld művelését nem úzik, hazánk velük nem kaphat földműveseket”, írják a hivatalos jelentések. A Krajinai körzet 1866. évi dokumentumában (ahol megint adómentességet kérnek) a következő olvasható: „A montenegróiak, akik egyébként is nehezen változtatják meg hegylakó nézetüket a dolgok és a világ iránt, házuk és telkük elvesztésével számos gondot okozhatnak az államnak és a népnek egyaránt. Egyrészt a montenegróiak harciassága miatt, fejletlen gazdasági érzékük miatt, amiben a montenegróiak önhibájukon kívül, mondhatni a szerb nép sorsában osztozva nevelkedtek, másrészt a táj vadsága miatt, ahol ma élnek, Petrovo Selo nagyobb városoktól és utaktól való távolsága miatt.... végezetül magasabb államérdekből nem lehet államunk célja az adó befizetésének elmulasztása miatt teljes községeket szétrombolni.” A későbbiek folyamán láthatjuk majd, hogy nemcsak hozzászoktak a föld műveléséhez, de az egyik legszorgalmasabb földművescsoportjává váltak a vidéknek.

Könnyebben alkalmazkodott az új földrajzi környezethez a dinári lakosság, akik eleinte a közbeeső etapvidékeken: a Stari Vlah és a Šumadija magasabb térszínein tartózkodtak, ahol a természeti adottságok szülőföldjéhez hasonlóak voltak. A föld-

rajzi adottságokhoz némiképp eltérő módon alkalmazkodtak; földműveléssel kezdtek foglalkozni. Szabály szerint csak a második, sok tekintetben már alkalmazkodottabb nemzedék ereszkedett le a Šumadija alacsony hegyhátra vagy síkságaira.

Nagy emberáldozatokkal járt a malisorok, miriditek és montenegróiak átköltöztetése az Adriai-tenger mentén található Ulcinj, Shkodra és Lezha közti mocsaras területekre. A természeti övezetéről szóló fejezetben már bemutattuk a tenger melléknek ezt a részét, ahol ősszel a tájból csak a magasabb hegyhátak és magaslatok emelkednek ki, míg a többi részt elönti a víz. Tavaszig nem változik a táj. Mikor az albán hegylakók leereszkednek a vidékre, betegségek lesznek úrrá rajtuk, és megnövekedik a halandóság, emiatt egész családok és testvériségek vesznek oda. Sok embert elnyelt már ily módon a terület, amíg nem akklimatizálódtak bizonyos mértékben. Ennek ellenére ritkák az állandóan lakott települések. A tenger melléken a malisorok és miriditek téli szállásaira (*mandra*) és házaira futhatunk rá, akik már tavasztól a hegyi legelőkre vonulnak állataikkal. Nyáron a táj teljesen elnéptelenedik, ritkán akadhatunk emberek vagy állatok nyomára, de a téli ittélőkéről számtalan jel árulkodik. Rozoga, egymástól távol fekvő malisor házakat láthatunk, melyek udvarát kőfalak határolják. A Bojana folyóhoz közelebb már több elszórt, faragott kőből épült és öblös tetőcseréppel (*ćeramida*) fedett házra bukkanunk, de ezek is csak téli szállásul szolgálnak. Köröttük karámok, gabonátárolásra alkalmas kasok és gyümölcsösök találhatók. Mindegyik ház tárva-nyitva állt, jóllehet némi edény még akkor is volt bennük. Mindebből arra következtethetünk, hogy a lakosság nem tudott teljes egészében alkalmazkodni a körülményekhez, ezért siet a nyári legelőkre. *A részleges betelepülés az uralkodó.*

A helykiválasztás. – A Szerbiába települők az esetek többségében nemcsak a körzet, de a falu és föld jellege tekintetében is szabad választási lehetőség előtt álltak. Előnyben részesítették a szülőföldjükre valamilyen módon emlékeztető domborzatot. Így például a valjevói és Drina menti vidéken található elszórtan egy kevés karszt, ezért az esetek többségében a karsztos Dinári övezetből származók telepedtek le itt. Tršić és Korenita falvak karsztjára, valamint a Loznica melletti Jadarba a Durmitor alatti Jezero karsztos fennsíkjáról és a hercegovinai Bijelo Polje vidékéről származó Drobnjakok telepedtek le. Annak ellenére, hogy ezen a karsztvidéken számos forrás és patak található, a telepések, az otthoni gyakorlathoz híven, a nem túl gyakori töbrök alján található repedéseket eltömítették, és kisebb tavakká varázsolták őket, ahol az állatok itatását, a ruha mosását, és a kender áztatását végezték. Hasonló tapasztalataink vannak a montenegrói, a hercegovinai és a dalmáciai telepésekkel is, akik a Valjevótól délre fekvő lelici karszt területén telepedtek le. Sokáig ellenálltak az új körülmények szabta feltételeknek, sőt gyakran még hercegovinai és montenegrói jellegű házakat is emeltek, ami furcsán hatott a szerbiai tájban. Ennek eredményeképpen az Užice körzetében levő Kosjerić és Kremna falvakban meglepő látványt nyújtanak a hercegovinai típusú házak, amelyek alsó szintjén van a raktár, ahogy azt a montenegrói telepések átörökítették. A Drina melletti Loznicán két házat is találhatunk, melyet faragott kőből építettek, az egyik kétemeletes. Mindkettőt magas fal veszi körül, mint azt az alacsony Hercegovina és Dalmácia területén megszoktuk. Hercegovinai telepések emelték, az egyik Drobnjakból, a másik Šumból (Trebinje és Dubrovnik között) származott, ez utóbbi cirkot termesztett a kertjében, és az egyik forrás vizét a betömött töbrő mélyére vezette, ahol családtagjai kendert áztattak. Ez teljesen felesleges, hisz Loznica

környékén mindenhol bőven fakadnak források. Bizonyos pásztorépitmények, mint az ún. *savardak* és *kučer*, a Durmitor és Sjenica környéki állattartók jellegzetes építményei, Szerbiában nagyjából az onnan származó telepések szállásterületével azonos területeken található meg. A kelet-szerbiai Krivi Vir környékén, a Rtanj-hegy alatt jelentős számú sjenicai származású telepes él. Azt a falut választották letelepedésük helyéül, ahol a Crna Reka a felszínre kerül a barlangból és a barlang szája felett pedig nagy kiterjedésű karsztmező van, mely a számos töbor miatt himlőhelyesnek tűnik. Ugyanis ez a vidék emlékezteti őket legjobban szülőföldjükre. Az új lakhelyre a híres sjenicai juhokat is elhozták, és itt, a kiemelkedően kedvező feltételek között fejlődött ki belőlük a Szerbia legjobb gyapjával ékeskedő juh fajta.

A Kosovo és Metohija területéről érkező telepések kerülték Šumadija nyílt részeit, és jobbra Kelet- és Dél-Szerbia katlanaiban telepedtek le. A dél-szerbiai Lebane és Kuršumlja területét kivéve, ahol a montenegróikkal együtt élnek, a kosovói és metohijai telepések inkább a katlanok alját és oldalait, míg a montenegrói telepések a magasabban fekvő területeket részesítik előnyben.

Ugyancsak döntő jelentőségű az a tény is, hogy a Száván és Dunán átjutó dinári lakosság nem a Pannon-síkság lapos, síksági részein telepedett le, hanem Szlavónia dombos és hegyes vidékein, Baranya hegyes részén: a Karasica-patak és Pécs között. A Zombor, Szabadka és Baja között található futóhomokos, dúnás, hullámos vidékén; ahol a táj kiválóan alkalmas szőlőművelésre, Mostar vidéki és dalmáciai telepések élnek. Szerémség, Bánság és Bácska sík vidékét Kosovo és Metohija, valamint Szerbia északi részéből származók népesítették be, akiktől nem állt távol a síkság látványa. Ennek ellenére tudjuk, hogy az első nemzedék még szenvedett a táj látványától, és csak a következő generáció alkalmazkodott teljesen a hozzá. Ezzel szemben a Lika területéről származó, itt-ott letelepedők csak elvétve maradtak a sík részeken, mert „a levegő fojtó, és a betegségek tizedelik” őket.

A Balkán-félszigeten szabadon letelepedő török lakosság zöme a sztyeppe vagy ahhoz hasonló éghajlatú vidéket foglalja el. Az albánok kerülnek a kopár és száraz, Vardar menti tájakat, ezért észak felé, a (tetovói, metohijai, kosovói) zöld katlanokba vándorolnak. Az aromunok Epíruszt és Nyugat-Macedóniát elhagyva legszívesebben a Balkán-félsziget városaiba vagy hegyi övezeteibe költöznek, ahol nagy tengerszint feletti magasságokon alapítanak sűrű, a saját szülőföldjeiken levő azonos típusú házakból álló falvakat.

A letelepülő családok csoportosulásának módja. – Gyakori eset, hogy a legrégebbi családok a régi falu maradványainak közelében alakítják ki lakóhelyüket. Ennek oka az, hogy a létfenntartás feltételei egy falu esetében nem változtak meg gyökeresen: az állattartás és földművelés lehetőségei esetében váltás történt az állattartásról a földművelésre, de Szerbiában az állattartók is foglalkoztak földműveléssel. Ha tehát az életkörülmények nem változtak meg alapjaikban, akkor a legrégebbi (legkorábban érkező) családok a régi település közelében található meg, ugyanis a korabeli lakosok is a legmegfelelőbb és legjobb területet választották lakóhelyül. A legrégebbi családok közelében telepsznek le a később érkező telepések, a kevésbé előnyös részeken; a legújabb telepéseknek a rosszabb földterület jut csak. A családok ilyen jellegű letelepedése folytán a különálló, az egymástól távol található, szórt típusú, úgynevezett szórványtelepüléseken a telepések jobban megőrzik sajátosságaikat, mint a tömör, tömbszerű településeken.

A helynevek és földrajzi nevek vándorlása. – A telepések, mint a csiga házát, magukkal viszik falvaik, patakjaik, vidékük, gyakran tájneveik, hegyeik nevét is, és a régiekkel megegyező neveket adják a kolonizációs vidék régire emlékeztető jellegzetességeinek.

A műveletet könnyebb véghezvinni abban az esetben, ha a vidék gyéren lakott vagy lakatlan.

Sokkal nehezebb a nagy földrajzi egységek, mint a hegyek, folyók, körzetek nevének átplántálása, mert a hagyományos elnevezések a kolonizáció helyén és azon túl is közismertek. Mégis találunk példákat, amik a telepések megérkezését követő névváltoztatásokról tanúskodnak.³⁵

Gyakran még a falunak sem lehet a régi szülőfalu nevét adni, mert abban kisebb vagy nagyobb számú őslakos vagy régebbi telepés él, akik nem hajlanak falujuk nevének megváltoztatására. Köztudott, hogy a parasztokban mekkora ellenállást váltott ki a hatalmi szervek névváltoztatása, még akkor is, ha az előző név kevésbé hangzatos vagy sértő volt, és hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy elfogadják az új neveket. A parasztok 50-60 év után is ismerik a régi falunevet, és előnyben részesítik az újjal szemben.

Az újonnan alapított falvaknak az új telepések rendszerint a saját szülőfalujuk nevét adták.

Még gyakrabban előfordul ez a negyedek, utcasorok (*mala, mahala*) esetében, aminek a kibocsátó falu, vidék, vagy az ideköltöző család nevét adták, különösen akkor, ha nem tudták megváltoztatni az egész település nevét. Az új neveket leginkább kisebb patakok, folyócskák, kisebb hegyek, a művelhető föld egyes darabjai viselik.

A meglévő térképeken, melyeken egyáltalán nem, vagy csak ritkán vannak a vidékek nevei és topográfiai részletei rögzítve, de még inkább utazásaim során figyelhettem meg az azonos elnevezések egész sorát, melyek Montenegrótól és Hercegovinától, különösen Sjenica és Novi Pazar környékétől az alacsonyan fekvő šumadijai tájakig húzódtak: a helységnevek a sjenicai és Novi Pazar-i lakosok migrációs útvonalát jelölték.

Érdekes a következő eset. Boka területén és Valjevo közelében egyaránt található Klinci nevű falu. Lj. Pavlović kutatásai bebizonyították, hogy a Valjevo környékiek egy része a Boka melletti Klinacból származik; mindkét falu környékén azonosak a hegyek, vidékek, falvak, barlangok elnevezései.³⁶

A törzsi élet területein a névváltozásnak egy másik módja is meghonosodott. Ha egy testvériség túlságosan megerősödik, akkor az egész vidékre ráerőlteti a saját testvériségének vagy falujának nevét. Ennek eredménye a törzsi területeken a topográfiai és a földrajzi nevek változása a régi vagy megőrzött, romanizált nevektől a törzsek és testvériségek adta – gyakran egészen friss eredetű – nevekig.

A régi névadás a mozdulatlan lakosság szállásterületén maradt fenn. Bebizonyosodott, hogy a boszniai és hercegovinai muzulmán települések nevei a középkori

³⁵ Đerdapnál (Vaskapu), a Duna mentén, a montenegrói telepések jóvoltából a Miroč vidékét a romániai románok is Crna Gorának nevezik. Két Kolašin létezik: az egyik az Ibar folyón Rožaj alatt (Stari Kolašin), a másik Montenegró területén a Tarán, Sandžakban (Gornji és Donji Kolašin), és úgy tűnik, hogy a telepések vándorlásaik során még néhány helyen ezt a nevet adták a településeknek.

³⁶ *Glasnik Geografskog Dr. knj*, 6. 1921. p. 153.

okmányokban szereplő szerb hűbérurak neveit viselik, akiknek a vidéken voltak birtokai; a középkori birtokos gyakran birtokáról kapta nevét, és ezek a nevek (a vidék- és a családnév is) mostanáig fennmaradtak.³⁷

Társadalmi és etnikai alkalmazkodás. – Az újonnan érkezők rendszerint alkalmazkodnak az őslakosok és a régebbi telepések életmódjához és szokásaihoz, akik már alkalmazkodtak a földrajzi és társadalmi környezethez, és nem különböznek a legrégebbi lakosoktól sem. A leteleplőknek csak az utóbbiak tapasztalatára kellett hagyatkozniuk. Az őslakosok, akik otthon érzik magukat, és többre tartják magukat az új telepeseknél, elvárják, hogy úgy is tekintsenek rájuk, és hogy régen kialakított szokásaikhoz igazodjanak. De ha a régi lakosok száma kicsi, azok a heves ellenállást követően a náluknál nagyobb számú telepésekhez kezdenek alkalmazkodni; a régiek hatása ennek ellenére nagy, mert a telepések a földrajzi körülmények előtt meghajolva már itt kiegyenlítődnek a hazai lakossággal; egyébiránt az őslakos alkalmazkodása esetén is befolyásolja a telepescsoport társadalmi és etnikai összetételét.

Az újonnan érkezők utánozni kezdik a régi lakosokat, fokozatosan átveszik viseletüket, nyelvjárásukat (mely ezzel egy időben változik), szokásaikat, viselkedésüket és hiedelmeiket. Sokat el is hagynak a saját hiedelmeikből, de nem minden nyom nélkül. A telepéseknek védelmezőjük is akad; egy őslakos vagy régebbi telepés (ez utóbbi leginkább a szülőföldjükről származó személy vagy rokon, esetleg a szomszédos területről származó személy) foglalkozik a telepésekkel, bemutatja tulajdonságait, szokásait és cselekedeteit, a jövevényt tanítják, utasítják, és magukkal egyenlővé formálják. A régi lakosok jobban szeretik a szerény, szorgalmas, nyugodt érkezőket, és sok idő után tudják megszokni a tőlük eltérő pszichikai tulajdonságokkal rendelkezőket. Ez a helyzet a régi Montenegróból érkezőkkel. Kifejezett érzékenységgel és büszkeséggel, önbizalommal vannak felvértezve, felfogásukat csak hosszú perlekedés és összetűzés árán teszik félre. A régi lakosokkal tulajdonságaik miatt kiegyezni nem tudó telepések kénytelenek másik faluba vagy vidékre költözni. Mindenesetre a legmegfelelőbb tulajdonságokkal rendelkező új telepéseket is csak bizonyos idő elteltével kezdték egyenrangú félként kezelni.

Az alkalmazkodás folyamatát megkönnyíthetik azok a személyek vagy családok, melyek megfontoltságukkal, jóságukkal és maradéktalan viselkedésükkel tűnnek ki. Tekintélyt élveznek a többi paraszt körében, akik a nehéz helyzetekben tőlük várnak tanácsot. Egyes vidékeken bizalmasan és családiasan a „mieink”-nek (*naši*) nevezik őket. Még a legellenállóbb jövevények sem tudják kivonni magukat az ilyen emberek vagy családok hatása alól; gyakran csatlakoznak hozzájuk és egyúttal a legjellemzőbb tulajdonságaik is módosulnak.

Amíg a telepések nem alkalmazkodnak, szokásaik miatt nevetség tárgyává válnak; munkaszokásaik, viselkedésük módot ad erre, gyakran még bizonyos tulajdonságaikat leíró gúnyneveket is kapnak. A gúny és kritika hatással van az új lakosokra. Jóllehet ezekkel az alkalmazkodás felgyorsul, a főbb tulajdonságok csak több nemzedék után tűnnek el, és azokat enyhébb formájukban is felfedezik és tisztán érzékelik a parasztok.

Az alkalmazkodás érdekes folyamatai játszódtak le a XIX. sz. szerbiai városaiban és kisvárosaiban is. A felszabadulást követően csak elvétve költöztek a város környéki

³⁷ V. Škarić. *Glasnik Geografskog Društva* knj. 7-8. 1922.

parasztk a török kori városokba; inkább a török uralom alatt maradt más városok lakosai, esetenként parasztk választották ezt a lehetőséget. Eltérő eredetű és tulajdonságú lakosság alakult ki. Forrongás és izgalom lett úrrá mindenkin, hiszen az események minden esetben az érdekek ütközéséhez vezettek. Ez a tendencia csak az utóbbi évtizedekben csillapodott vagy enyhült, mikor az alkalmazkodás folyamata befejeződött, és a környékbeli lakosság is elárasztotta a városokat. Így minden városban a helyi vagy táji jellegzetességek lettek az uralkodók. Emlékszem még az ilyen folyamatokra Loznica, Jadar esetében.

Jadar és Rađevina felszabadulása, és a törökök távozása után Loznicában, ebben a termékeny földű és élénk kereskedelmű határvárosban, nagyszámú jadari és boszniai eredetű őslakos szerb kereskedő élt. Az őslakosokkal és régi telepésekkel egyg forrtak a Drobnjak törzsbéli, Piva menti és Nikšićko Polje-i telepes családok, akik a XVIII. sz.-ban érkeztek. Néhány iparos és papi család is itt telepedett le „túlról” (a Dunán túlról). Tehetős kereskedőcsaládok is éltek itt, akik gyermekeiket Temesvárra küldték iskolába már 1833 és 1840 között. Állandósult a nyugodt életmód. 1835-36-tól kezdve azonban telepes csoportok érkeztek, először a boszniai Krajinából (1836-ban 106 ház³⁸), később Montenegróból, leginkább a Pješivci és a Bjelopavličići törzsek szállásterületéről, végül pedig Boszniából. Két újabb városrész alakul ki: a Krajišnici és a Crnogora, a többi új érkező pedig szétszórtan telepedett le. Létszámuk nagyobb volt, mint a régi lakosoké vagy a régi telepéseké. Az alkalmazkodás hosszú folyamata kezdődött el, ami a XIX. sz. hetvenes és nyolcvanas éveiben is tartott, erre még magam is emlékszem. Loznica volt Szerbia legforrongóbb városa: sok veszekedés, pörösködés folyt, a verekedések mindennaposak voltak. A legkisebb ok is megosztotta a várost. A veszélyes Krajišnik és Crnogora városrészekbe az anyák félelmükben nem engedték gyermekeiket. Szenvedélyes és kegyetlen pártoskodás és dinasztikus harc volt ez. A választásokon az kerekedett felül, aki a Krajišnik és Crnogora részek lakóit megnyerte és maga mellé állította, ezek pedig csetnik (szabadságharcos) háborúnak tekintették a választást, és harci kedvük láttán a többiek meghátráltak. A hagyomány és szokás összekeveredett. A régi nagy családok alig bírták fenntartani életszínvonalukat és életmódjukat a yers telepések előretörése miatt. A régi városlakók és a régebbi telepések az e-ző nyelvjárást beszélték, noha sok szót ije-ző dialektusban ejtettek ki; a régi telepések tengermellékről, Badanje és Sipulje falvából származó feleségei még az i-ző nyelvjárást is beszélték. Ezzel szemben a Krajišnik és Crnogora városrészek lakói még 1870 és 1880 között is az ije-ző nyelvjárást beszélték, és különösen a régi montenegróiak, a pješivaciak tájszólása volt érezhető. Ezt, valamint dicsekvésre és hízelgésre való hajlamukat a régi lakosok nem viselhették el, és gúnyt űztek belőle.

Tulajdonképpen a különbözőség és az ellentét ütközésével zajlott a kiegyenlítődés és az alkalmazkodás folyamata. A kiegyenlítődés folyamatában egyes pivai és őshonos családok játszottak fontos szerepet. A pivaiak régi telepések voltak. Piva egyik-másik előkelő családjához tartoztak. Tehetősek voltak, földeket birtokoltak, melyeket „árendába” adtak (*pod arendu*). Ők maguk keveset dolgoztak, de lehetőségeiket jól kamatoztatták, ahogy azt akkor mondták: a nép rácsodálkozott arra, hogy kevés munkával milyen jól élnek. Nem volt jellemző rájuk a csapongó dicsekvés és hősködés, ennél magasabb céljaik voltak, és valamilyen előkelőség jellemezte őket; emellett

³⁸ Tihomir Đorđević. *Glasnik Geografskog Društva* knj.5. p.128.

méltóságteljes büszkeség és viselkedés is jellemző volt rájuk, ami az őslakosokban is tiszteletet ébresztett. Ritkán barátok voltak, de hűséges barátok voltak, akikre a legnehezebb pillanatokban is számítani lehetett, amiből akkor Loznica népének bőven jutott. Tulajdonságaik és régi telepesek miatt sok tekintetben kiegyenlítődték a régi lakosokkal, és hozzájuk álltak közel. Ők voltak az elsők, akik az új telepésekkel szembetalálkoztak. Azok köréjük csoportosultak, és így közvetítő szerepet játszottak a régi lakosok és az új telepesek között. A szegény, Határőrvidékről származó (Krajišnik) családok a gazdag városiak mellé szegődtek, Crnogora lakói csak a legtekintélyesebb családokhoz, valamint az espereshez és a paphoz ragaszkodtak, míg a krajišnikok zöme inkább paraszt maradt és a Loznica környéki falvak parasztjaival olvadt egybe. Ebben az időben ritka eseménynek számított a régi loznicai lakos és az új telepes közti házasság, az egyedi esetek pedig csodálkozást váltottak ki. Az alkalmazkodás tehát csak részben indult meg. 1890 után egyre tömegesebben telepednek le Drina menti parasztok, leginkább Jadar vidékiek, miután házat és földet vásárolnak, vagy inasból iparossá, mesterré válnak, minek következtében ma nemcsak a legszámosabbak, de a legtehetősebbek is a jadari származásúak Loznicában. Az előző folyamatot követően, mikor a város lakossága mondhatni egzotikus népességgel gyarapodott, egy természetes folyamat vette kezdetét: Loznicában a környékbeli lakosság lett uralkodóvá, amely paraszti életmódjától és munkájától eltekintve alig különbözött a városban lakóktól. Az alkalmazkodás és kiegyenlítődéssé gyors folyamata kezdődött meg. Megjegyzendő, hogy eközben krajišnik és crnogorai családok telepedtek ki Loznicáról és a környező falvakban állapodtak meg. Mára már alig érezhető az elmaradott krajišnikok és crnogoraiak addig sajátos jellemvonása. Az e-ző nyelvjárás lett domináns, amely Jadar környékén is elterjedt. A város kialakította a saját helyi vagy regionális jellegét.

Ha tanulmányozzuk a meghatározó jelentőségű családokat, megfigyelhetjük a nemzedékek váltása során fellépő lélektani módosulásukat, és ennek hatását az etnikai csoportok változására. Ez utóbbiak alakulása attól is függ, hogy van-e példaképük, és ki az. Egy családban gyakran egy vagy több, az eddig megszokott jellegtől teljesen eltérő, kiemelkedő tulajdonságokkal rendelkező személy is megjelenhet, akiknek jelleme látszólag semmi rokonságot nem mutat az elődök vagy utódok jellemével. Azt vélhetnénk, hogy egyes tulajdonságok a családokban latens módon vannak jelen vagy inkubálódtak, és csak külső hatások váltják és alakítják azokat ki. Minden vidéken találunk erre példát. Ezt figyelhetjük meg a Grbović család esetében is, akik a XVIII. sz.-ban költöztek a Nikšići zsupa területéről a Valjevói körzetbe, Martišić faluba. A XIX. sz. elején két erős jellemű vajdát adott a család; azután mintha elszenderedtek volna, de újabban kiemelkedő személyiségek sora kerül ki közülük. Hasonló, jelentős tulajdonságokkal rendelkező személyek sorában mutatkozó megszakításokat figyelhetünk meg a Nenadović és a Birčanin családoknál is, akik ugyanezen a vidéken élnek.

Az erős személyiségek hatása a törzsi szervezetekben élők körében mutatkozik meg legkifejezettebben. A montenegrói Kuči törzsre nagy hatással volt a hősi és nemes lelkű Marko Miljanov személyisége. Halála után is a törzs példaképe maradt, ezért a közösség néhány szerény jellemvonást is átvett tőle, és a kitüntetett figyelemre is rászolgált.

A különböző állami intézmények, szervezetek, az ott lejátszódó politikai és történelmi események, és összességében azok szelleme hatással volt a bevándorlókra;

a hatások, érthető okokból eltérőek voltak Šumadija, Dalmácia vagy Ausztria–Magyarország délszlávok lakta területein.

Az alkalmazkodás folyamata tehát konfliktusokkal teli, rendkívül érdekes, de a további példákat félretéve, a következő tanulságokat vonhatjuk le:

- az alkalmazkodás folyamata a régi lakosok számától és asszimilációs képességétől függ; ha a régóta a területen élők száma kisebb mint a bevándorlóké, akkor az újonnan érkezettek a már említett okok miatt gyakran ráerőltetik szokásaikat és tulajdonságaikat a régi lakosokra; könnyebben és gyorsabban zajlik le a régi lakosokhoz való alkalmazkodás, ha az új telepesek kisebb számban vagy fokozatosan érkeznek;
- az alkalmazkodás módja az érkezők számától és tulajdonságától függ, melyek az eltérő kibocsátó központok miatt különbözők;
- az alkalmazkodás foka kolonizáció céljaul szolgáló területen eltöltött idővel arányos, valamint az érkezés idejével is kapcsolatban áll;
- anyaország és a kolonizációs terület közti távolság is fontos tényező; jelentős távolság esetén a telepesek akár nagyszámú csoportjai is gyorsan elvesztik jellegzetességeiket és igazodnak a régi lakosokhoz .

A bevándorló csoportok alkalmazkodási készsége. – Az eltérő környezetből származó bevándorlók gyorsabban vagy lassabban, teljesen vagy részlegesen alkalmazkodnak az új körülményekhez. Kétségtelenül létezik egy bizonyos „etnikai koeficiens”, ami meghatározza az alkalmazkodás és asszimiláció sebességét és mélységét.

Szerbia területén hatalmas méretű etnikai és társadalmi alkalmazkodás játszódott le egyrészt az őslakosok és az újonnan betelepedők között, másrészt a különböző származású betelepedők csoportjai között. A Drina menti, valjevói és óvlach területek régi lakói egy ősi, higgadt patriarchális rendszert tudhattak magukénak, amelyben a Nemanjić-dinasztia korában virágzó civilizáció és vallásos élet nyomai fedezhetők fel. Ők alakították ki legszerencsésebben azokat a barátságos, szilárd szervezettel ékes tipikus zadrugákat, ahol a patriarchális erkölcs uralkodott. A díszítőművészetben használt motívumok azonosak a Kosovón és Metohijában találhatóakkal. Ez a régi lakosság a XVIII. sz. végén dinári néptömeggel töltődött fel, energikus és nyers modorú állattartókkal. Sokáig, egészen a telepesek felülkerekedéséig tapasztalható volt a két réteg közti ellenállás. Feljegyzésre érdemes adat, hogy a Drina menti lakosok sokáig nem kötöttek házasságot a telepes családok tagjaival. Šumadija alacsonyan fekvő vidékein és a Belgrád környéki torlak falvakban pedig a dinári lakosok ódzkodtak házasságot kötni a torlak betelepülőkkel.

A Kosovo és Metohijából indult áramlat telepesei rendkívül gyorsan alkalmazkodtak: a Šumadija területére letelepedett kosovóiak a XVI–XVIII. sz. között érkeztek, és a régi telepesek csoportjának tekinthetők, teljes egészében asszimilálódtak az őslakosok tömegébe, kevésbé különböztek tőlük, számuk is kisebb volt a később érkező dinári bevándorlók számánál. A kosovóiak és a Shkodra vidékiek a Drina mentén olyan mértékben kiegyenlítődtak az ottani lakosokkal, hogy egységet képeztek, és ily módon hatottak a dinári telepesekre.

A vardári áramlat telepesei kifejezett alkalmazkodási készségükkel tűnnek ki. Bárki másnál jobban igyekeznek az őslakosok és a dinári telepesek jellemzőit magu-

kévé tenni, ennek következtében rendkívül gyorsan asszimilálódnak. Tulajdonságaik közül néhány lélektani és nyelvjárási sajátosságot őriznek, különösen a kiejtés marad fenn sokáig; a bevándorlók első nemzedéke a csifcsi szokások némelyikét képtelen levetközni: az elővigyázatosságot, a képmutatást és a fősvénységet. Šumadija alacsonyabban fekvő vidékein Veles és Bitola környéki, de még az Olimposz tájáról, Katranica és Gramatik vidékéről származó telepések is vannak. Érkezésüket 90-100 évvel ezelőttre tehetjük, a leszármazottak kinézete, foglalkozása és életmódja alapján már nehéz megkülönböztetni őket a régi helybeliektől. Az imént felsorolt lélektani sajátosságok alapján azonban a dinári telepések cincároknak vagy cincarevicéknek nevezik őket, ami egyet jelent a fősvénységgel. A Tetovo és a Vardar felső folyása vidékéről származó telepések, akik Jastrebacltól keletre telepedtek le, gyakorlatilag teljesen asszimilálódtak. Semmi különbséget nem fedezhetünk fel köztük és a régi lakosok leszármazottai között. Csak néhány öreg emlékezett rá (két évtizede), hogy őseik Tetovo környékéről származtak. Magukkal hozták az alma egyik változatát, a tetovka nevűt, amit Szerbia más vidékein nem terem.

A šopok vagy torlakok alkalmazkodása lassabban zajlott. Két nagyobb šop csoportot tanulmányoztam Észak-Szerbiában, az egyik Kragujevac környékén a Lepenica folyó völgyében (Sipić, Crni Kao stb.), a másik Belgrád környékén (Mokri Lug, Rakovica, Banjica stb.) található. A XIX. sz. elején telepedtek le a vidéken, és legtovább őrizték dialektusukat és női viseletüket, valamint egyes szokásaikat. Még ma, száz évvel letelepedésük után is megfigyelhető némelyeken a šopok vagy torlakok lélektani vonásainak néhány eleme.

Az alkalmazkodásnak legjobban a régi Montenegró Katuni, Rijekai, Lezhai körzetéből, valamint a Crmnica vidékéről származók álltak ellent, míg a Brda (hegyek) és a montenegrói Hercegovina telepesei ennél könnyebben alkalmazkodtak. A karsztos Montenegró lakói, mint már azt többször leírtuk, nem tudtak megbékélni a földműveléssel. Miután a szarvasmarha tartásához sem értettek, eladták az állatokat és az árukon juhot és kecskét vásároltak. Sokáig megtartották festői szépségű viseletüket, jóllehet beszerzése komoly nehézségekbe ütközött. Šumadija területén még ma is élnek olyan montenegrói családok, akiket *strukarinak* neveznek a *struka* (a derékövön kívül hordott ing) miatt, amit sokáig viseltek.

Nehezen és nagy áldozatok árán hagyják feledésbe merülni törzsi szokásaikat. Különösen sokáig élt a közösségi és egyéni felelősség közti azonosság. Ha a régi lakosok vagy az államszervek a törzs valamely tagjával kapcsolatban intézkedtek, és ezt ők igazságtalan döntésnek vélték, úgy tartották, hogy ők, a montenegróiak egy törzs vagy testvériség tagjai, és kötelesek az igazságtalanságot megbosszulni vagy helyreigazítani. Elképzeléseik szerint a család és a hivatalnokok is felelősséggel tartoznak irányukba. Ez volt az összetűzések indítéka. Ugyancsak az okok közé sorolhatjuk büszkeségüket, a tekintély utáni sóvárgásukat és abbéli vágyukat, hogy a polgártársaik dicsérjék és magasztalják őket. Az alkalmazkodás a második nemzedék soraiban már teljesebb volt, a régi tulajdonságaik közül sokat elhagytak, azokat, melyek az új környezetben ellenérzéseket váltottak ki. Azt is állíthatnánk, hogy a török uralom alatt az alkalmazkodás gyorsabban és teljesebben játszódott le, mint később, amikor a szerb állam új intézményei és határozatai szálkák voltak számukban. Azonban az új környezetben űzött foglalkozásokat elfogadva a montenegrói telepések más irányba terelték módosult sajátosságaikat: a gazdagság utáni vágy, a

zadruga jobb berendezése és a tekintély kivívása, a legjobb földek megszerzése lett a céljuk. Miután belátták, hogy az új környezetben nemcsak a vitézséget becsülik nagyra, hanem a tudást is, gyermekeik iskoláztatására is nagy hangsúlyt fektettek. A tevékenységük során az állattartók minden lappangó energiáját latba vetették. Megbizonyosodtam a felől, hogy a régi montenegrói telepes családok közül sok tartozik a leggazdagabb és legtektélyesebb családok sorába Šumadija különböző vidékein. Az I. szerb felkelés számos vajdája, tekintélyes parasztok és hivatalnokok származtak Montenegróból. Šumadija montenegrói származású lakosai hajlanak az önbíráskodásra, autokratizmusra, ami a vajdák és uralkodó családok jellemzője; a községek elöljárói és a hivatalnokok, akik a tekintélyelvűség híveinek számítottak, zömében régi montenegrói családokból kerültek ki.

Az, hogy a montenegrói telepesek Szerbia területén miként változtak meg, legjobban a már említett Miroč-hegységben, a Vaskapu felett, a Duna szegletében, Donji Milanovac és a negotini Krajina között található Petrovo Selóban figyelhető meg. A XIX. sz. közepe táján telepedtek le a kizárólag katuni telepesek, ezek között is a legtöbb a čevljani (Čevljan településről származó); hozzájuk csatlakoztak az azonos törzsből származók, tehát a leghatározottabb és legmarkánsabb jellemzőkkel felruházott montenegróiak. Ma 700-800 házban élnek, csak kis hányaduk él a tömör, szervezett faluban, a többiek szétszórva a szállások területén élnek. Köröttük jobbra vlach lakosság található. A montenegróiak hatása annyira jellegzetes, hogy a romániai vlachok Szerbia ezen részét Montenegro néven emlegetik. A katuniak idetelepedése előtt itt átjárhatatlan erdő nőtt, amit ők áldozatos munkával irtottak, és kultúrtájja formálták a vad vidéket. Mára ez Szerbia legszebb és leggazdagabb vidéke lett. Mindenütt szántóföldek és rétek láthatók, különösen a szállások környékén, közöttük pedig megszelídített erdők vannak. Minden dombháton az ideköltözött katuniak régi nemesi birtokokra emlékeztető, gazdasági épületekkel körbevett nagy házai állnak. A környék lakosai egybehangzóan állítják, hogy a Petrovo Selo környéki katuniaknál nincs szorgalmasabb. Mindegyikük jó gazda és néhányan közülük igen gazdagok. A szemlélő elcsodálkozhat azon a bőségen, ami feleségeik és lányaik szállította áru révén a Duna menti apró piacokon elé tárul, de árujuk, a tömegesen szállított szamócától kezdve a kötött kosarakig, valamint a nők kézimunkájáig Romániába is elkerül. A búza és állatkvivel is jelentős.

Ugyancsak Montenegro bővebben értelmezett területéről származnak az Užicei körzet Kosjerić környéki régi montenegrói járásának lakói. A Miroč-hegyihez hasonló átalakulás zajlott le náluk is, jóllehet korábban, a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején. Ma is fennállnak azok a zadrugák, akiknek vezetői büszkeséggel, méltósággal és becsülettel képesek egyesíteni a fáradságos munka eredményeit a hagyománnyal.

Érdemes a karsztos Montenegro lakosságát és a leggyorsabban asszimilálódó népességet összehasonlítani: e tekintetben még a vardári és kosovói lakosságot is felülmúlják. Ez a középmagas vidékekről származó, vagy a kereskedelmi központok vidékén vagy kereskedelmi utak mentén lakó népesség. Földjeik ugyan nyújtanak némi lehetőséget és megélhetést, de nem gazdagok, ezért a tette kész és vállalkozó szellemű egyéneknek nem biztosít elegendő lehetőséget. Meggazdagodásuk érdekében kivándorolnak. Minden munkát elvállalnak egészen addig, amíg a legnagyobb haszonnal járó meg nem találják, és egész gyorsan alkalmazkodnak az új társadalmi feltételekhez.

A karsztos Hercegovina, Trebinje környéke, Šum és a Površ (fennsík) lakosai, akik a Dubrovnikból a Balkán-félsziget belsejébe vezető régi kereskedelmi útvonal mellett laknak, a környező dinári lakosságtól fejlett kereskedelmi érzékükben különböznek. Szemben a környék lakosságával, akik a hősiességet és emberiességet többre becsülték a gazdagságnál, az itteni hercegovinaiak a szegénységet szégyennek tekintették. Minden olyan vidékre elköltöztek, ahol a meggazdagodás reményét látták felcsillanni. Amíg a szülőföldjükön szőlészettel, dohánytermesztéssel és marhaneveléssel, addig a kolonizációs övezetekben kizárólag kereskedelemmel foglalkoztak, ők lettek a legtehetősebbek. A dalmáciai, boszniai és szerbiai, főleg belgrádi kereskedelmi szálak az ő kezükben futnak össze; gyorsabb előrehaladásuk érdekében hamar alkalmazkodnak és az új környezet szemléletét is átveszik.

Az užiceiek a Drina menti és šumadijai termékeny, alacsonyabban fekvő vidékekre ereszkednek, ahol már kezdettől fogva apróbb ügyletekkel foglalkoztak. Teljesen eggyé válnak új környezetükkel, akiknek érdeklődését felkeltik és felvidítják az új telepések az övékétől eltérő viselkedése és szokásai. Az utóbbi évtizedekben a körzet kereskedelmi utai mentén és a városokban (Loznica, Valjevo, Šabac, Belgrád stb.) jelentek meg mint kocsmárosok és mint az „užicei termékek” eladói, fűszerezsek, szatócsok, a falvakban pedig igen gyakran nagy vagyonra és tekintélyre tettek szert.

Hasonló jelenséggel a bulgáriai Sredna Gorán találkozhatunk, Koprivština lakosainál. Még Bulgária felszabadulása előtt a Marica völgyébe ereszkedtek le, és kereskedelemmel foglalkoztak. Marhakereskedőkként és a szarvasmarhából származó termékek árusítóiként pedig a Balkán-félsziget egészét bejárták. A felszabadulás, valamint a török és görög lakosság kitelepedése után nagy számban telepedtek le a városokban (Zlatica, Pirdop, Kazanlak, Stara Zagora, Nova Zagora, Plovdiv stb.), és hamarosan teljesen hozzászoktak az új életmódhoz és munkához. Ugyanolyan alkalmazkodóak, mint a mi Užice környéki lakosaink.

Még izgalmasabb azoknak az esete, akik a Boszniából, a Drina bal partján elhelyezkedő Osat környékéről származnak. Mindenki házépítéssel foglalkozik. Šumadija és Bosznia különböző helyein építették az *osačanka* néven ismert parasztházakat. Sokan telepedtek le a körzetben, foglalkozást váltottak, és földműveléssel, állattartással meg szilvaárusítással kezdték keresni kenyerüket. Már az első nemzedék hozzászokott a megváltozott körülményekhez. Az emberek negyvenéves korukig rendkívül aktívak, munkájukban és vállalkozásaikban rendkívül körültekintőek: negyvenéves koruk után a léhaság vesz erőt rajtuk. Ez utóbbi tulajdonságuk alapján különböznek a környezetüktől.

Az albánok között a metohijai Đakovica környékének lakosait jellemzi a vállalkozó kedv. Nemcsak Kosovo és Sandžak területén találkozhatunk velük, a Balkán-félsziget központi részének városaiban is, sőt még a Serezi- és Drami-katlanban is, ahol kereskedőként, vagy vendégfogadósként, vállalkozóként esetleg nagybirtokosként látjuk őket viszont.

Etnobiológiai folyamatok. – Kiemelkedő fontosságúak az őslakosok és újonnan érkezők, valamint a különböző területekről érkezők között lejátszódó etnobiológiai folyamatok, amik elsősorban házassodás útján jöttek létre. A lakhelyváltoztató terület egészen lejátszódott ilyen folyamat, leginkább a legtöbb telepest befogadó három körzetben: Szerbia Moravai körzetében, valamint Dalmáciában és Szlavóniában. Mint azt

már elmondtuk, a csoportok közti házasodás a telepések első nemzedékét még nem jellemezte, különösen akkor haladt lassan, ha a telepések sok tekintetben különböztek, mint például a montenegróiak vagy a šopok. De az ellenállást leküzdik a legmélyebb emberi vonások: a szép és fiatal leány, a mutatós, szemrevaló legény, az idősebbek szándéka, hogy a családjuk virágzó jövő elé nézzen; emellett a telepések társadalmi beilleszkedése és az egymás mellett élés is megteszi hatását. A második nemzedék életében már eltörpülnek a különbségek, eltűnik a különböző vidékekről érkező telepésekkel szembeni ellenérzés, így a házasságkötéseknek nincs akadálya. Ennek során egy biológiai kiegyenlítődés veszi kezdetét: a lakosság alkatilag és antropológiailag kiegyenlítődik, és az olyan tulajdonságok, melyek előtte a telepések sajátja volt, most már a származás helyétől függetlenül jelentkezhetnek. A keveredés így módon egy új fizikai és lélektani típus kialakulásához vezet. Azon a területen, ahol régebben élők és a telepések együtt élnek, eltűnik a *régi területi vagy történelmi nép típusa* és egy *új etnikai amalgám* keletkezik. Ahogy a vándorlási hullámok jelenléte egy adott területen más intenzitású, úgy alakulnak ki más jellegű regionális típusok a különböző vidékeken. Eddigi tapasztalataim alapján úgy tűnik, hogy a regionális típusok annál változatosabbak, minél több esetben valósult meg a régi lakosok és a különböző helyekről származó telepeseink közötti házasodás. Milyen változatosságot figyelhetünk meg Kelet-Šumadija területén, a hol az őslakosok a dinári, Kosovo-metohijai, vardári és šop áramlatok tagjaival kötöttek házasságot, és a telepések egymás között is házasodtak!

Az etnobiológiai folyamatok etnikai és társadalmi alkalmazkodást is feltételeznek, különösen a patriarchális társadalomban, mert az eltérő eredetű családok rokoni szálakkal összekapcsolva közelednek egymáshoz és tisztelettel tekintenek egymásra. Ebből és az erős egyéniségekből merítve, akik lehetnek férfiak és nők egyaránt, egyes körzetekben egyre nagyobb becsben tartanak egyes tulajdonságokat, viselkedést és eljárásmodot, és ennek eredményeként az egész lakosság ez irányban kezd fejlődni. A patriarchális társadalomban a házasságot kiválasztással szabályozták. A szülők nagy befolyással bírtak a fiúk jövődöbeli hitvesének kiválasztásakor; ennek során az anyagi háttér nem játszott szerepet; a házasodásnál a következő szempontokat tekintették fontosnak: az egészség, az utódok várható nagy száma, de kiemelkedő szerepet játszottak a család morális sajátosságai is. A fenti tulajdonságokat figyelembe véve kezdett alakulni az adott terület lakossága, és ezeket tekintették legfontosabb ismérveknek. A legény és a leány is ezeket a tulajdonságokat keresik egymásban. Úgy tűnik, a specifikus tulajdonságok ennek során rögzültek és öröklődnek.

Az etnobiológiai folyamatok általában egy vallás keretein belül érvényesülnek. Létrejöttek ugyan vegyes házasságok pravoszlávok és katolikusok, mi több, iszlám hitre tért albánok és pravoszláv montenegróiak között is; a muzulmánok keresztény asszonyokat és lányokat raboltak el vagy azok saját akaratukból szöktek hozzájuk, ami kiváltképp Boszniában és Hercegovinában fordult elő, ahol a ferencesek számos ilyen esetet rögzítettek; az esetek többsége azonban nem eredményezhetett volna jelentősebb etnikai változást az eltérő vallású telepések között, ha egy lényegesebb tényező nem hat. A pravoszlávok nagy száma katolikussá vált; egyesek a uniátus vallást vették fel. Mint az ismert, olyan körzetek is vannak, ahol a pravoszláv hívek a katolikus vagy uniátus hitre tértek, különösen a Dubrovniki körzetben (Pelješac, nagy részben a Konavli), Dalmáciában (a Split feletti Dicmo, Makarska környéke stb.), Horvátországban (Žumberak), és még sok helyen Boszniában és Szlavóniában. A jelenség sokkal előbb kezdődött, mintsem

annak lejegyzésére sor került volna; a korábbi időben gyakran előfordult, hogy ha egy család katolikus környezetbe került, saját egyháza és temploma nélkül fokozatosan a katolikus hitet és szokásokat kezdte felvenni. Számos ilyen esetet ismerünk Krajna és Stájerország területéről. Ily módon az etnobiológiai folyamatok bizonyos fokig a szerbek, horvátok és szlovének kiegyenlítődsére is hatással voltak.

Az elrómaiásodott lakosság asszimilációja. – A felsoroltaktól korábbiak azok az etnobiológiai folyamatok, melyek a preszláv (szlávok betelepítése előtt is a területen élő), jobbra ellatinosodott lakosság asszimilációja során játszódtak le. A folyamat a Balkán-félsziget egészen történt, de főként a Dinári- és a Pindosz-hegységben, ahova a szlávok betörése elől húzódott a régi, elrómaiásodott lakosság. A XVI. sz.-ban még a dalmát Zagorában élt, és az ódalmátnak nevezett, elrómaiásodott dialektust beszélt lakosság beolvadásával, valamint a szigeteken és tengermelléken élőkkel a későbbiekben foglalkozunk. Most azokat az etnobiológiai folyamatokat fogjuk megemlíteni, amik a török hódítások után a Dinári övezetben, a montenegrói és hercegovinai törzsek szállásterületén játszódtak le.

A régi, elrómaiásodott lakosság beolvadásának folyamata a szerbek közé tehát már sokkal korábban, a délszlávok letelepedésével megkezdődött, de csak a török hódítás elől menekülő szerb lakosság montenegrói, hercegovinai területekre húzódása és felszaporodása után fejeződött be. A beolvadás zárófejezete a Naselja (Települések) tanulmányaiban részletesen nyomon követhető, főképp Erdeljanovičnak a Kuč, Piper, Bratonožić törzsek körében végzett³⁹ vizsgálatai révén, aztán a Vasojevićekről írt munkában⁴⁰, valamint a Drobnjaci,⁴¹ Plavo és Gusinje településekről⁴² szóló összefoglalásaiban csakúgy, mint P. Šobajić ez idáig publikálatlan vizsgálataiban a Bjelopavlič és Pješivac törzsekről. Egyes csoportok maradványait asszimilálták vagy elűzték, erre a sorsra jutottak a Matarugák, Macurák, Mugošok, Kričkovok, Čiček és a tulajdonképpeni Vlahok, akik nevét testvériségek vagy törzsek elnevezéseként említik. Mellettük még a Zeta-völgy és a Nikšići körzet legrégebbi lakosai, a Španjik is erre a sorsra jutottak. A felsorolt törzsek mindegyikéről tudjuk, hogy a szerb törzsek brdoi szállásterületén éltek a régi Montenegró és a montenegrói Hercegovina területén, és emlékek maradtak fenn arról, hogy az újonnan alakult szerb törzsek asszimilálták vagy elűzték őket. Azok a csoportok is asszimilálódtak, melyek egyes erős szerb testvériséghez csatlakoztak, magukévá tették szokásaikat és házassággal keveredtek a testvériséggel. Az elűzöttek a szomszédos szerb törzseknél leltek menedéket. Olyan asszimilált csoportok is vannak minden helyen a törzsek, elsősorban a Bratonožić, Bjelopavlič, Kuč, Piper törzsek összetételében, amelyek megőrizték régi nevüket.

A felsoroltakon kívül a Lim és a Zeta között egy régi népesség maradványa is létezik, akiket *lužanin*ak neveznek; rájuk is a jövevények telepedtek, akik a török hódítások elől menekültek a vidékre. A Zeta-völgyben voltak legszámosabbak, ahol most is a Bjelopavlič törzs egyik csoportját képezik. Vagy régi szerb lakosság, mint azt Erdeljanovič állítja, amely már a török hódítások előtt a völgyekben élt, míg az

³⁹ Naselja knj. IV.és VI.

⁴⁰ Protić és Lalević Naselja Knj. II

⁴¹ Sv. Tomić Naselja knj. I.

⁴² A. Jovićević Naselja knj. X.

elrómaiásodott lakosság a hegyekben lakott, vagy pedig a szerbek és egy régebbi népesség amalgámjával állunk szemben. Fizikai jellegük nagymértékben megváltozott, mert minden ellenállás mellett is keveredtek az újonnan kialakult szerb törzsek lakosságával. Ennek ellenére a szemembe ötlöttek, mint Bjelopavlicban, mert alacsonyabbak és kerek fejük van, mint egy káposzta; a lužan név gyakran sértő, és ebből is valószínűsíthető, hogy nem szerb eredetűek.

Helyenként a szerb telepések a katlanok és síkságok vidékéről a XV. sz. folyamán és később is a már meglévő régi szerb törzsek területére hatoltak; rohamos sebességgel alkalmazkodtak, és különösen sok fiúgyermek született. A mai törzsekben is lényegesen több fiúgyermek születik, mint lány. Emellett a gyermekhalandóság alacsonyabb, mint a mélyebben fekvő vidékeken. Amikor a telepések felülkerekedtek, azok a régi lakosok kezdtek kitelepedni, akik a törzs nevét adták, mert mellőzöttek voltak és sértve érezték magukat. Mi több, ez akkor is megtörténik, amikor egy odatelepedett testvériség annyira elhatalmasodik, hogy uralkodóvá válik, és ezáltal elnyomja a többi rokon testvériséget. Úgy tűnik, a törzsi területekről kétfajta ember telepedett ki: a régi, kitaszított törzsek és az elnyomott testvériségek csoportja. A két csoport tagjaiból hátramaradók egy telepés testvériséghez csatlakoztak, és gyorsan beolvadtak.

Új etnikai csoportok, variánsok és típusok keletkezése. – Amint azt már említettük, egyes területeken a régi lakosság és a betelepülők, valamint a különböző területekről érkező új bevándorlók keveredtek egymással. Alkalmazkodás és keresztetződés folyamata indult meg, mely a három csoport, a régi lakosok, a régi telepések és az új bevándorlók egymás közti arányától függően különböző eredményeket hozott. A bevándorlókra a domborzat, a földforma, az abból származó létfeltételek, munkalehetőségek, az ebből következő életmód, és végezetül a tájanként változó külkapcsolatok is hatottak. A folyamatok eredményeképpen az erős kolonizációs hatásnak kitett területeken új etnikai csoportok, variánsok, mi több, típusok alakultak ki. Az egész lakhelyváltoztató övezetben lejátszódott ez a folyamat, ezek között is leghatározottabban Szerbia moravai részén, Dalmáciában és Szlavóniában.

A šumadijai bevándorlók eredetét és érkezésének idejét vizsgálva meglepődtem a telepések alkalmazkodásának gyorsaságán, valamint a szülőföldön maradt és a šumadijai tájakra vándorolt népesség között tapasztalható különbségeken. Az előző oldalakon már szó esett arról, hogy már a második nemzedéken belül eltörpültek a látványos különbségek a régi és az új lakosok, valamint a telepések között. Sehol másutt nem ment végbe ilyen gyorsan az alkalmazkodás, és sehol sem történt akkora keveredés, mint Šumadija területén, a szabad és önálló országban, ahol a szabad földfoglalás lehetősége adott volt. Mint ahogy a képlékeny anyag is felveszi az edény formáját, ahogy egy folyó a kanyarulatokhoz és a part egyenetlenségeihez alkalmazkodik, de egyúttal a parti sziklákat is összetöri, a Šumadija területére érkező lakhelyváltoztató hullámok is gyorsan szelídülnek, és alkalmazkodnak az új földrajzi és társadalmi környezethez.

Lakhelyváltoztató csoportok Szerbiában. – Mint az közismert, a moravai Szerbiát Ništól északra három nagy lakhelyváltoztató csoport népesítette be: a dinári, a Kosovo-metohijai és a moravai–vardári. Mellettük pedig a következő kisebb hullámok: a šop vagy torlak, a timoki–braničevói és az északi inverz (ellentétes irányba ható)

áramlatok hatottak. A régi lakosok aránya az újonnan érkezőkhöz képest jelentéktelen, az összlakosság legfeljebb 20%-át teszik ki. A beáramló csoportok és a régi lakosok egy új keveréket és új lélektani variánst hoztak létre, amelyet új típusként is jelölhetünk. Nem azonos a régi szerb állam népével és nem kizárólag a dinári szerbek tulajdonságaival rendelkezik, hanem egy új, erőteljes etnikai kombinációt képvisel.

Ha tüzetesebben megvizsgáljuk Szerbiát, láthatjuk, hogy nem könnyű egységes álláspontot kialakítani róla: több etnikai csoportot fedezhetünk fel benne.

A lakhelyváltató áramlatok közt egy északról délre húzódó vízvásztó képezi a legfontosabb határt, mely Šumadija közepén halad keresztül: az Avala, Kosmaj, Venčac és Oplenac, Rudnik, Gruža és Lepenica közti hegyhát Vučkovicánál, a Levča és Temnić helységektől nyugatra húzódó hegyek (Tatarna, Samar és Tikva). A határ ezután keresztezi a Morava vizét a Trstenik melletti szorosnál és Goč, Željin hegyeket és a Kopaonikot érinti, majd a Kopaonik egyik oldalvonulatán, az Ostri Kopljen keresztül halad a Lab folyó kosovói alsó folyásáig. A határtól nyugatra a dinári telepések képezik a lakosság túlnyomó részét. A telepések 90%-át és az összlakosság 70%-át ők alkotják. Ugyanakkor egyes területeken egy meghatározott Dinári körzet telepesei képeznek többséget. Így például egész Šumadija és Stari Vlah területén, valamint az Ibar folyó völgyében a Sjenica környékiek, majd a Novi Pazar, Bijelo Polje, Bihor és a montenegrói Brda (hegzek) telepesei vannak többségben. Ez utóbbiak között vannak a Vasojević, a Morača folyó környéki kolašiniak, meg a Rovac, a Piper, a Kući és a Bratonožić törzs tagjai. A Drina menti és Valjevói körzetben a hercegovinaiak vannak többségben, különösen a hercegovinai Montenegró, Nikšić és a Nikšići zsupa vidékéről származók, a Drobnjakok, Piva vidékiek és a Banjanok; emellett még kisebb számban Kelet-Boszniából is érkeztek bevándorlók. A régi Montenegróból, a Katuni, a Rijekai, a Lezhai, a Crmnicai körzetből származók mindkét körzetben szétszórtan találhatóak, de számuk jelentősebb Šumadija területén. Ez a változatos kombináció eredményezi leginkább az említett határtól nyugatra eső területen két csoport kiemelkedését, mégpedig a nyugat-šumadijai és Drina menti–valjevói körzetekét; további csoportokra oszthatók, és megmutatkozik a Drina menti és a valjevói csoport közti különösen éles különbség. A Stari Vlah (Óvlach) különálló, jellegzetes csoportként válik el az előbbiektől.

A Rudnik-hegy vízvásztójától nyugatra a lakosság etnikai összetételét nagyjából egyszerű meghatározni: a dinári lakhelyváltató áramlat oly mértékben uralkodik, hogy más bevándorlási hullámok elvesztek benne. A vízvásztónak ettől a részétől keletre, a Moraváig terjedő szakaszon már más helyzet áll elő. A lakosság összetétele rendkívül bonyolult. A Rudnik vízvásztójától keletre, a kragujevaci Jasenica környékén még a dinári áramlat teszi ki a lakosság 60%-át, de a többi lakhelyváltató áramlat is fejlett: a Kosovo-metohijai, a vardári–moravai, a šop, a timoki–braničevói, melyek a vízvásztó nyugati felén, Gružában alig tapasztalhatók, tőle nyugatabbra pedig egyáltalán nem. Ezzel szemben keleten, Lepenica környékén, ahova a Morava síksága is részben tartozik, a dinári áramlat, mely még mindig a legerősebb, nem teszi ki a lakosság 40 %-át, míg a többi áramlatok erősebbek és az összlakosság 50%-át alkotják. A Kosovo-metohijai 19,4%-át, a vardári–moravai a 10,6%-át, a timoki–braničevói a 14,7%-át és a šop 6,7%-át teszi ki a lakoságnak.

A Kragujevactól keletre emelkedő Crni Vrh fontos lakhelyváltató határt képez. A tőle keletre fekvő Levča, Temnić és Belica helységeiben a dinári áramlat nem

örzi első helyét a lakhelyváltoztató áramlatok rangsorában. Ily módon Temnićben a Kosovo-metohijai áramlat 45,2%-kal első a házak összesített számát tekintve, a moravai–vardári áramlat 21,2%, a dinári mindössze 3,4 %, a timoki–braničevói pedig 2,4 %-kal van képviseltetve a helységben. Belica településen, a házak számát tekintve a vardári–moravai áramlat a legerősebb 31,7 %-kal. Közvetlenül utána következik a Kosovo-metohijai a maga 26,9%-ával, míg a többi áramlat ennél lényegesen erőtlenebb: a timoki–braničevói 9,8%, a šop 8,8%, a dinári pedig 4,1%-kal a leggyengébb.⁴³

A Morava völgyében a dinári áramlat gyengén képviselt; a fennmaradó négy áramlat tagjai uralják a vidéket.

A Rudník vízválasztójától nyugatra, Nyugat-Šumadija és a Drina menti–valjevói körzetben, az őslakosok aránya még akkor sem haladja meg a 20%-ot, ha az ismeretlen eredetű lakosságot is hozzájuk soroljuk. A biztonsággal régi lakosnak titulálható lakosok aránya nem több 10-15%-nál. Említettük már, hogy az őslakosok civilizációja hasonló volt a kosovóiak civilizációjához, és sok mindenben, a tárgyi kultúrában, a szokásokban, és életmódban is különbözött a dinári lakosságtól, akik nyers modorukkal etnikai szökőár módjára árasztották el az őslakosok addig megszokott anyagi kultúráját, életmódját és szokásait. Az őslakosok a vízválasztótól keletre sem teszik ki a lakosság 10-16,5%-nál nagyobb hányadát, de hozzájuk inkább a Kosovo-metohijai és vardári–moravai áramlatok jutottak el, akik kevésbé különböztek az itt talált lakosságtól, mint azt nyugaton láthattuk.

A különböző eredetű lakosság kiegyenlítődéására és a rá eső részre hatással van a lakhelyváltoztató áramlat kora is. Úgy tűnik, a Kosovo-metohijai áramlat a legrégebbi közöttük. Nincs arra vonatkozó adatunk, hogy a dinári áramlat a XVII. sz. második felénél korábbi lenne. A Kosovo-metohijai áramlat a dináritól régebbi vagy vele egyidős; ehhez hasonló a bevándorlási hullám többi áramlata is. Minél régebbi egy áramlat, annál több utóda van, és annál több házuk van egy adott területen. Ennek alapján, ha egy áramlat gyengébb volt számbelileg, de régen érkezett a területre, egy népesebb, de fiatalabb áramlatnál több képviselőt és nagyobb számú lakóépületet tudhat magáénak, és a lakosság arányában a rá eső rész is jelentősebb. Ha pedig a különböző áramlatok képviselői egy időben érkeztek egy bizonyos vidékre, leginkább a dinári vagy a Kosovo-metohijai áramlatok ágaztak szét jobban a többi áramlatnál.

A Rtanjtól északra, Kelet-Szerbiában, a Crna Reka, a Timok, a Pek és a Mlava folyó völgyeiben nagyon kevés régi, középkori timoki–braničevói eredetű lakost találhatunk. Amennyiben találunk ilyent, azok a török uralkodás ideje alatt az egyik völgyből a másikba, esetleg a Dunán túlra, aztán pedig onnan visszaköltöztek. Sokan vannak köztük olyanok, akik saját bevallásuk szerint Bánságból vagy Dél-Oroszországból költöztek ide (ezeket gyakran moszkoknak hívják). Egy időben, úgy tűnik a XVII. sz. második felében, a vidék szinte teljesen elnéptelenedett, minek következtében a mostani lakosság a XVII. és XVIII. sz.-ban és később telepedett le. Ez egy annyira jelentős megszakítás volt, hogy a mostani lakosság alig tud valamit a régiokról, sírjaikat *ismeretlen síroknak* nevezi. A régi lakosság szerb volt, mert a helynevek ott is szerbek, ahol ma a vlachok vannak többségben. A Rtanjtól északra fekvő, majdnem néptelen katlanokba először kosovóiak érkeztek, tetszőlegesen választhatták ki lakhelyüket, de

⁴³ A százalékarányok a *Naselja* (Települések) eredményei alapján lettek kiszámolva.

sokáig inkább állattartók voltak, mint földművesek. Leszármazottaik Zaječar környékének (a nagy falvak: Rgotina, Vražogrnci, Zvezdan, Bela Reka stb), Homoljének, Resavának, Zviždnek stb. a lakosságát adják. Máiig megmagyarázatlan, miért hívják az egyes szerb és román családokat Homolje és Mlava területén *jelinek*nek (helléneknek).⁴⁴ A dinári lakhelyváltó áramlat résztvevőiből itt legtöbb a Sjenica és Montenegró vidékéről származó, a hercegovinaiak ritkák, kis csoportokban található Krivi Vir és a Rtanj alatti Jablanica között a már ismert Miroč-hegységben levő Petrovo Seloig. A sjenicaikat gyakran arnautáknak is nevezik, ezért itt arnaut városnegyed és Arnaut földrajzi név is létezik (például az Arnauta, a Boljevac melletti folyó). A šop áramlattal Teteven környékéről, továbbá Lom-Palanka és Belogradžik környékéről is érkeztek vándorlók, de Zaječartól északabbra rendszerint nem vándoroltak. A városban és környékén, Veliki Izvor, Vratarnica falvakban élnek leszármazottaik, kisebb hányadban pedig Zagrade és Grljan falvakban. A kosovóiak után települt a vidékre a vlach lakosság zöme a bánsági Almásról és az erdélyi részekről, ezeket *ungureannak* nevezik, míg a romániai részekről települteket *carannak*; ezt még Milićević, D. Jovanović és Karić⁴⁵ is lejegyezte. Az ungueanok főképp a Kučajtól és a Porečka Rekától nyugatra telepedtek le, a caranok keleten a Timoki Határőrvidék területén, de később, a számolatlan belső migráció során nagymértékben elvegyültek.

Elmondhatjuk tehát, hogy a bevándorlási hullámok résztvevői számos esetben összekeveredtek; emellett a vlachok a szerbek tömegébe olvadtak, a szerbek pedig a vlachok csoportjába vegyültek. Hatással voltak egymásra. Ennek következtében a Rtanjtól északra egy sajátos etnikai csoport alakult ki, melyről a regionális különbségek megléte ellenére elmondhatjuk, hogy egységként sokban különbözik a Rtanj hegytől délre eső területek lakosságától.

Öslakossal nagyobb számban találkozunk a Rtanjtól délre, Sokobanja katlanában és Golak, Svrlijig, Zaglavak körzetekben a Svrljiška Planina és a Babina Glava hegyekkel határolt területen, hasonlóképpen a hegygerinctől délebbre is. Szerbiában és Bulgáriában egyaránt egyre nagyobb a számuk a šop körzetekhez, a Stara Planina vagy Keleti-Balkán-hegységhez közeledve. A bevándorlók között legtöbb a torlak a piroti és trni (Znepolje) vidékéről, majd a Stara Planina keleti részén fekvő Zagorje vidékéről és egyéb területekről. A Stara Planina vidékén a török időben sok hajduk (bolgárul hajdut) élt, az I. szerb felkelés és Miloš kenéz uralkodásának ideje alatt lecsillapodtak és letelepedtek, és számos faluról tartják, hogy a hajdukok alapították. A šop telepeseken kívül kosovóiak is vannak a Rtanjtól délre, továbbá a hegytől északra is megtalálható dinári bevándorlók is képviselve vannak, valamint a timoki-braničevói áramlat emigránsai, a terület régi lakói is a területen élnek.

A lakosság cseréje és az etnikai folyamatok Dalmáciában. – A dinári-bal-káni lakosság erőteljes migrációja Dalmácia területén mélyreható és változatos etnikai folyamatokat indított el, melyek közül csak a legfontosabbak főbb vonásait mutatjuk be.

⁴⁴ T.P. Đorđević Jošanica helységben jegyezte fel az adatot (*Ekonomija i evolucija naselja*. Gl.Srpskog Geografskog Društva, sveska 1, s 27, Beograd) A Lazić „helléneket” (jelineket) talált még Krepoljinban, Suvodolban és Siga helységekben is, ugyancsak a Homolje területén. Lj. Jovanović (*Naselja* II. p. 363 és 380) a “jelinek” a Mlava, kamenovac és M. Laole falvakban említi, ahol az egyik utcát is így nevezik.

⁴⁵ Milićević a Szerb Kenézségben, Karić Szerbiában, D. Jovanović a Crna Reka kapcsán írt értekezésében, *Glasnik Srpskog Učenog Društva* knj. 54. p 187.

1. A dinári migrációs hullámok jelentősége az Adriai-tengermellék elszlávosodásában. Mint ahogy jelentős különbségek vannak a tengermellék és a felette tornyosuló hátszág éghajlata, növényzete, életmódja között, így a történelmi idők kezdete óta etnográfiai és kulturális antagonizmus is fennállt e két terület között. A haladó civilizációt képviselő népek (görögök, rómaiak, velenceiek) a tengermelléken, a patriarchális törzsek (illírek és szerbhorvátok) pedig a hátszágban telepedtek meg. Az ellentmondás megszűnőben volt és etnográfiai kiegyenlítődés folyamat kezdődött meg a tengermelléki és hegy mögötti részek között, mikor a dinári–balkáni migrációs hullámok Dalmácia felé indultak meg a török és a velencei fennhatóság ideje alatt.

Az ellentét már a hellének idején is fennállt, akik időszámításunk előtt a IV. sz.-ban kolonizálták az illír törzseket, valamint bizonyos szigeteket és partszakaszokat, például Korčulát (*Corcyra nigra*, a sűrű erdejei miatt nevezték így), Vis–Issát, Hvar–Pharost, Trogir–Traguriont, Stobreč (Split mellett)–Epetiont stb. A római korban kiéleződött a szembenállás. A rómaiak a Mat folyó és a Raša folyó között húzódó tengerparti sáv városaiban és a megerősített helyein telepedtek le. Legfontosabb városuk Salona (a Split melletti Solin) volt. A rómaiak mellett sokáig fennmaradt egy többé-kevésbé elrómaiásodott görög lakosság is. Határozott etnográfiai különbségek mutatkoztak a római polgárok és a hátszágban élő illír, avar és szláv lakosság között.

A szlávok előretörése következtében a római lakosság a városokba, megerősített helyekre és a szigetekre húzódott vissza. A középkor végéig nyomon követhetjük őket. Őket nevezték románoknak, latinoknak, dalmatáknak (romani, latini, dalmati). Mikor a velenceiek meghódították Dalmáciát, a románok a velencei nemesség, kereskedők, iparosok és hivatalnokok soraiba vegyültek. A korábbi románok (rómaiak) a szláv népességű hátszággal fenntartott kapcsolatok, az új lakosok befogadása és a vegyes házasságok révén alkatalig elszlávosodtak. A dinári migráció következtében ez a folyamat felgyorsult.

Csak az erőteljes migráció és a nagyszámú, erőtlől duzzadó dinári lakosság változtathatta meg a dalmát tengerpart, elsősorban a városok etnográfiai jellegét. A velencei uralom ideje alatt a dinári lakosság nagy tömegben telepedett le a városokban, ami a törökök térhódítására, valamint gazdasági okokra vezethető vissza. Ennek következtében egy idő után az *etnográfiai telítettség pillanata* következett be, amikor az elrómaiásodott lakosság már nem tudta a beköltöző szlávokat asszimilálni, az újonnan érkezők már szlávok maradtak. A korábban érkezők, akik elolaszosodtak, visszatértek a szláv gyökereikhez. Megváltozott az etnobiológiai folyamat iránya: a korábbi olaszosodás helyett a szlávok konzerválódása, sőt a későbbiekben az olaszok elszlávosodása következett be. Ez a kritikus időszak minden bizonnyal a XIX. sz. első évtizedeire tehető. Ettől a pillanattól kezdődött a dalmáciai szlávok kulturális és nemzeti ébredése. Amint az közismert, ez a XIX. sz. hatvanas éveiben következett be. A kulturális ébredés tehát azon etnikai és etnobiológiai folyamatok következménye, melyet az erőteljes dinári migráció okozott; a kulturális ébredés vagy újjászületés az energikus népi erő következménye, amivel a dalmát városok szlávosodásának folyamata indult el. Ez a legjelentősebb etnográfiai folyamat, ami az utóbbi évszázadban népünk körében lejátszódott. Hozzá kell adnunk ehhez még azt a tényt is, hogy egyes városok a török hódítás következtében részben vagy egészen elnéptelenedtek. Amikor

a velenceiek kiűzték onnan a törököket, bennük szerbhorvát telepések letek hazát, például Makarska, Sinj, Knin, Drniš, Skradin vidékén és Šibenik jelentős részén (Dolac kivételével, ahol a ča-zó nyelvjárást beszélik).

2. Az elrómaiásodott illírek asszimilációja és a morlak és vlach fogalmak.

– Ezzel a folyamattal gyakorlatilag megszűnt az évszázados különbség a tenger mellék és a mögötte emelkedő hegyen túli részek lakossága között, de a városokban a magasabb civilizációt képviselő velencei polgárok és az elrómaiásodott szlávok csoportjai maradtak fenn. Bizonyíthatóan a latin lakosságtól ered a *morlak* név (morlacco vagy murlacco), mely értelmét tekintve egyet jelent a szláv *vlah* kifejezéssel.

Az első időkben ezzel a névvel illették az elrómaiásodott illír lakosságot, mely félig vagy annál jobban elszlávósodott és a dalmát tengerpart hátsó részében élt, főképp a hegyi övezetben, a Velebitől kezdve a Dinári-, Kozjak, Mosor, Biokovo hegyekig, majd délkeleti irányban egészen Montenegróig. A Velebit egy részét a XVI. sz. folyamán a velenceiek még *Montagna della Murlaccaként* is említik, mára már csak a Velebit és a Rab, Pag, Krk szigetek közti csatornát nevezik így. Jireček szerint az említett morlakok vagy vlahok a XVI. sz.-ban részben még az elrómaiásodott nyelvet beszélték; a XVII. sz.-ban a karszt és Dalmácia morlakjai szerbhorvátul és elrómaiásodott nyelven beszéltek.⁴⁶ Két kicsiny áttelepült csoportot kivéve teljesen elszlávósodtak: az egyik Žejan falu Észak-Isztriában, a másik Šušnjevića falu környéke a Čepičko jezerónál, Dél-Isztriában, ahol az asszonyok még vlach nyelven beszélnek. Miután az asszimiláció következtében eltűnt a valódi morlak (vlach) népesség, az elrómaiásodott városi lakosság morlakoknak nevezte a szláv falusi népesség egészét, lekezelően beszélve róla, félelmetes meséket költve kegyetlenségükről és vadságukról. A városok szláv lakossága elfogadta és magáévá tette a velencei civilizációt és az olasz nyelvet, a falusi lakosságtól viszont szeretett volna elszigetelődni, ezért ugyancsak morlakoknak és vlahoknak nevezte a terület lakóit.

Továbbra is fennmaradt a nagy ellentét a hátsó rész patriarchális rendszere és a dalmát városok magas civilizációja között: rövidebb távon Európában sehol sem volt ekkora kulturális különbség. Egy alkalommal a trogiri Szent János templomból kifelé jövet, annak fényes ajtaja előtt, az Itáliában is csak ritkán látható domborművek árnyékában több zagorait pillantottam meg, köztük egy Dlaka nevű öregot is Labin faluból (Trogirtól néhány kilométerre északi irányban). Még kontyba fonta a haját, fején a vörös hímzéssel szegett zagorai piros sapkát, durva pásztorköpenyget, gombokkal kivarrt vörös hímzett mellényt viselt, az övében pedig fehér nyelű kést és pisztolyt hordott. A polgárok, akiket a csodálatos építményekhez kötnek a hagyományai, a patriarchális parasztoktól való különállóságukat szerették volna hangsúlyozni. Amikor azonban az etnográfiai telítettség állapota bekövetkezett, a városokban, de különösen az elővárosokban az ilyen vlahok kezdtek többségben lenni. Šibenikben is annyira elszaporodtak, hogy a tengerparti sétányon (*riva*) csak a magas és fejlett dinári emberek láthatók. Piros sapkájukban és köpenyegükben lassan és természetesen méltósággal sétálnak, a montenegróiakhoz nagyon hasonlóak. Attól a pillanattól kezdve a vlach vagy morlak kifejezés elvesztette régi, hagyományos

⁴⁶ *Die Romanen in den Städten Dalatiens*. II p. 38. Denkschriften der Kais. Akad. d. Wiss. Wien. Bd. XLIX. 1904.

jelentését. Ma a spliti és a trogiri emberek a környező falvak, a Solinsko Polje és a Seget lakóit nevezik így, míg ezek a Klis környékieket és a távolabb lakókat értik a fogalom alatt; így van ez Dalmácia más vidékein is. Senki sem vállalja magára a vlach vagy morlak jelzőt, hanem a szárazföld belsejében lakókra érti azt. A vlach és morlak nevek régi jelentése elveszett már.

Mindezek mellett a dalmáciai katolikusok a közelmúltig vlachoknak nevezték a pravoszlávokat, és az elnevezés a *rkač* és *riščanin* etnonímia mellett ma is gyakran elhangzik.

3. A régi lakosság felcserélődése a dinári–balkáni telepésekkel. – Az egyik előző fejezetben a dinári–balkáni lakosság Dalmácia felé haladó migrációs áramlatainak útirányát vázoltuk fel. Az újabb vizsgálatok eredményének tükrében megállapíthatjuk, hogy a migráció még szerteágazóbb volt. A vándorlók mindegyikének Bosznia és Hercegovina területén kellett áthaladnia, de ezek a telepések nemcsak boszniaiak és hercegovinaiak voltak, jelentős hányaduk Raška és Montenegró területéről származott. A Boszniába jutottak egy része ott maradt, mások viszont továbbmentek a tenger mellékre. A nagyobb vándorlások időpontja is ismert; Jireček⁴⁷, Šušić⁴⁸, Milaš⁴⁹ és Dedijer⁵⁰ is felsorolják munkáikban, de a ferences szerzetesek által lejegyzett sorokban sokkal több adat található.⁵¹ A dinári hátszágából Dalmáciába történő vándorlás még a XII. sz. végén elkezdődött, de a legfontosabb és legtömegesebb migrációk a velencei és török uralom idején történtek és a dinári magashegyek területének egészét érintették, magukba foglalták: csak a XVII. sz. végén szűntek meg. A pravoszlávokat gyakran a törökök vitték oda a földjeik megművelésére; de emellett kis csoportokban maguk is átjutottak a velencei területekre. A katolikusokat a ferences atyák vezették. A dinári–balkáni lakosság jelentős része jutott el a dalmát szigetekre, ahol viseletük, nyelvjárásuk és sajátosságaik eltérnek a többi lakosétól, mint a Zadar melletti Olib-szigeten, Brač-szigeten (a što nyelvjárást beszélő települések: Sveti Martin, Selca, kisebb mértékben Povolje), Hvar szigetének a keleti felében (Sućurje, és kisebb mértékben Bogomolje).

Csak a lakosság helyszíni tanulmányozásával juthat el a kutató addig az elsődleges fontosságú tényig, hogy Dalmáciában gyakorlatilag teljesen eltűnt a középkori szláv népesség, és hogy a török invázió és a velencei uralom ideje alatt új, dinári lakossággal cserélődött fel, vagy pedig az újonnan érkezők csoportjába olvadt bele. A középkori Dalmácia lakosságának nagyobb része a Száva menti Horvátországba és Szlavóniába vagy még tovább vándorolt a Pannon-medencében, vagy az Adriai-tenger szigeteire költözött, de még inkább Itália földjére. Tömegesebben, mintsem azt Campobasso tartomány Živa Voda (Aquaviva) kolóniájának mérete sejtetné, ahova M. Rešetar⁵²

⁴⁷ *Geschichte d. Serben II Bd. I. Hälfte.* Gotha 1918 s. 280.

⁴⁸ *Pregled povijesti hrvatskoga naroda.* Prva knjiga, Zagreb 1920. – *Geschichte der Kroaten.* Zagreb 1917

⁴⁹ Episkop Milaš. pravoslavna Dalmacija Novi Sad 1901. Milaš. *Spis o istoriji pravoslavne crkve u dalmatinskom-istarskom vladičanstvu.* Knj. I Zadar 1899.

⁵⁰ Jevto Dedijer. *Hercegovina.* Naselja VI. s 162.

⁵¹ Például Stipan Zlatović munkájában: *Franovci države prestvete otkupitelja is hrvatski puk u Dalmaciji.* Zagreb 1888, majd Fra Mijo Venceslav Batinić atya: *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka.* Svezak I-III. Zagreb 1883 és 1887.

szerint a XV. sz. végén költöztek a Cetina és Neretva folyók közti tengermelléki részről. Ellentétes irányú vándorlás, visszatérés is történt Bosznia és Nyugat-Hercegovina vidékére. Ha Dalmácia szárazföldi részében maradt is régi lakosság, azt az említett telepések hullámai ellepték, de több helyen a ča-zó dialektus sajátosságait tették magukévá; emellett a későbbiek során, a fontosabb vándorlási hullámok után a pravoszláv telepések jelentős része áttért a katolikus vallásra, töredékük pedig a görög katolikus lett. A legfontosabb folyamat: *a népvándorlások idején letelepedett, majd a középkorig fennmaradt lakosság felcserélődése új, dinári–balkáni lakossággal, mely a török és velencei uralom ideje alatt érkezett.* Mindez mellett a pravoszlávok katolizálódása is zajlott, így a kétvallású lakosság etnikai kiegyenlítődése is, ha etnikai különbségek álltak fenn.

A középkori és az újonnan érkező lakosság egy nemzethez tartozott, de ennek ellenére különbségek voltak közöttük. Nem kizárt, hogy antropológiai különbségek is fennálltak; ezt csak tüzetes antropológiai vizsgálatokkal lehetne kideríteni, amit a dalmát tengerpartra vándorlók és a szigeteken élő régi lakosság körében végezhetnénk el. A telepes lakosság nagy része állattartással foglalkozott, és a dinári hegyek között élve a legtöbb illírt olvasztotta magába. Évszázadokig élt a tengermellékiektől eltérő fizikai körülmények között: a tengertől távol, nagyobb tengerszint feletti magasságon, zordabb éghajlati feltételek között. A telepes dinári–balkáni lakosság és a tengermellék lakossága között nagyobb különbségeknek kellett fennállnia, mint a mai dalmát tengerpart és Bosznia és Hercegovina lakosai között; ez utóbbi minden kétséget kizáróan primitívebb, nyersebb és bizonyíthatóan erősebb volt a dalmát lakoságnál. Magával hozta a balkáni, zahumljei, raškai történelmi hagyományokat és szokásokat, valamint a szerb epikus énekeket. A Spliti Ipari Iskola Etnográfiai Múzeumában összegyűjtött zubbonyokon (*sadak, zubun*), ingeken, kendőkön a népi díszítőművészet azonos motívumai fedezhetők fel, mint a balkáni hátszországban, és gyakran közelebb áll a Sjenica vidékéről származó díszítésekhez, mint a dalmát félszigetiekhez.

E helyen csak a XV. sz.-tól Dalmáciában lejátszódott nagy etnobiológiai folyamatokat hangsúlyoztuk ki. Ezekkel egy időben még számos másodrangú jelenség is lejátszódott. A régi, ča-zó nyelvjárást beszélő lakosság a török veszély elmúltával gyakran tért vissza a szárazföldre, ahol az ideköltözött dinári lakossággal keveredett. Másutt, igaz kevés helyen, a régi lakosok a helyükön maradtak, a dinári telepések pedig egyenként vagy kisebb csoportokban érkeztek, az őslakosoknak módjukban állt a nyelvjárásuk néhány elemét az újonnan érkezőkre örökíteni, mint az a Kaštelek területén történt. Vannak területek, ahol a folyamat nem tekinthető lezártnak. Ezt tapasztalhatjuk Stonski Rat esetében, ahol a félsziget nagyobb része, Ston és Janina között a što-zó dialektust beszéli, a kisebb rész, Janina helységtől nyugatra a ča-zó nyelvjárást; a hangsúlyozás éppen ezen a részen változatosabb, és a több irányból történő költözéseket bizonyítja.

A tengermellékre költözött lakosság nemcsak a ča-zó nyelvjárást beszélő őslakosok és a velük való keveredés hatására változott meg, hanem a megszokottól teljesen eltérő földrajzi és gazdasági körülmények, a tenger hatása, a mediterrán éghajlat, a növényzet, az életmód és munkaszokások eltérésének hatására is. Azon államok

⁵² `Die Serbo-kroatischen Kolonien Südtaliens. Schriften der Balkankommission d. Akad. linguist. Abt. IX. (1901) Wien.

szellemisége is alakította őket, melyek Dalmácia egyes részei felett uralkodtak, de leginkább az itáliai civilizáció hagyott mély nyomokat az új lakosságon.

Minden hatást tekintetbe véve Dalmáciában négy körzet emelhető ki, ahol a dinári telepések eltérő sajátosságokat alakítottak ki: a Boka (öböl) szélesebben értelmezve Spič falváig (velencei Albánia), a Dubrovniki Köztársaság területe, Közép-Dalmácia, valamint Észak-Dalmácia a Kvarnerói-öböllel.

Boka területére a török hódítások és uralom ideje alatt olyan nagy számban érkeztek hercegovinaiak és montenegróiak, hogy a régi zetai lakosságot teljesen asszimilálták, sokat az albánok közül is, és néha még a városokban lakó velencei lakosság is közéjük olvadt.

A Dubrovniki körzet, mely Sutorinától a Klekig és Neumig húzódik, ennél nagyobb kiterjedésű. Az az elrómaiásodott csoport, amelyik Dubrovnikot alapította, a legnagyobb körültekintés ellenére sem tudott fennmaradni. Tulajdonképpen már a középkor folyamán elszlávosodott, majd a várost és környékét hercegovinai telepések szállták meg, a szigetről érkezők számbelileg kevesebben voltak, de már oda is eljutott a dinári-balkáni telepések hulláma. Ugyanakkor az elrómaiásodott és a régi dubrovniki lakosság, valamint a Dubrovniki Köztársaság szabályai és rendeletei döntő hatással bírtak a telepésekre, a viselkedés (a híres dubrovniki illedelmesség és modorosság), vagy a szerbesített vagy alig szerbesített olasz szavak átvételétől az erkölcsi fogalmakig. A bevándorlók továbbra is túlsúlyban voltak Konavliban Slano környékén, majd a Stonski Raton is. Slano környékén helyenként még fellelhető valami nagyon régi szláv lakosság is, így például Majkovi faluban, Konavliban még elszlávosodott spanyolokat is találunk, akik Herceg Novi elfoglalása után maradtak itt. A katolikus hitre térítés az egész körzet területén folyt, főképp Stonski Rat vidékén. Ezt a félszigetet zahumljei pravoszlávok és bogumilok lakták egészen addig, míg Dušan és a bosnyák bán át nem adta azt Dubrovniknak: a Szent Száva által Stonban alapított püspökség mellett számos, bizonyíthatóan különböző időkben épült pravoszláv templom is állt itt (dr. Bjelovučić szíves közlése). A lázadások ellenére a dubrovnikiaknak módjukban állt katolizálni azokat, akik nem menekültek el, de a XV. sz. végi éhínség és pestis olyan mértékben pusztított Rat területén, hogy a velenceiek kénytelenek zahumljei és Neretva-völgyi parasztokat telepíteni a vidékre a feudumok művelésére, ezzel egy időben tovább folytatódott a pravoszlávok katolikus hitre térítése.

A harmadik csoportot Közép-Dalmácia alkotja a Neretva folyótól a Šibenik és Trogir közötti Oporig, Split központtal. Délen, a Biokovo-hegy alatt hosszú, vékony parttal kezdődik, mely a Neretvától a Cetina folyón levő Omišig tart; a déli részen rendkívül kevés az őslakos, helyettük hercegovinai származású dinári lakosság él itt. Hasonló a lakosság összetétele Makarska tengerpartján egészen Omišig: meglepődtem e helyütt néhány montenegrói származású család jelenlétén a városban. A Cetinától a Split közelében levő Žrnovnica helységig a régi Poljica kenézesség területe fekszik, ennek falvai elsősorban a Mosor-hegy nyúlványaira épültek. A települések a hosszirányú völgyekben és a karsztos uvalákban vannak, legújabban pedig a tengermellékre törnek ki, különösen a kis kikötő, Kril környékén. Lakosai mind régi boszniai és hercegovinai telepések. Egyesek úgy tartják, hogy a poljicai nemességet a bosnyákok mellett magyarok alkották (esetleg magyar területek horvát nemessége?). F. Ivanšević plébános, aki sokáig tanulmányozta Poljica történelmét, elmondta, hogy a két nemesség leszármazottainak temperamentuma és más tulajdonságai ma is kü-

lönböznek egymástól. Nagy jelentőségű a Poljicai szabályzat (*poljički statut*), melyet 1440-ben vetettek papírra, és benne a gazdasági és jogi kereteket szabályozták.⁵³ Gyűlésre a Gracra mentek, magasan a Cetina völgye fölé, ahol a vezetőket választották. A szabályzatból kiderül, hogy egy nagy kenézük (*Veliki Knez*), a községeknek pedig vajdájuk és kenézeik voltak, hogy nemesre (*didícre*) és a népre oszlott társadalmuk. Splitben, a Kaštela vidékén és Trogirban a lakosság vegyes eredetű: sok régi dalmát és későbbi velencei élt itt, akik idővel asszimilálódtak. Fennmaradtak a ča-zó nyelv-járást beszélő lakosság nyomai. A fizionómia tanúsága szerint régebbi etnikai elemek is asszimilálódtak, melyek a hódítások után visszamaradtak (lehet, hogy az avarok maradványai). Ma már a városokban is a török és velencei uralom korából származó bevándorlók dinári–balkáni típusa uralkodik. Trogirtól nem messze található Bihac városának és templomainak romjai a megőrzött feliratokkal,⁵⁴ amit a horvát királyok emeltek, Trpimir királytól kezdve (856–864).

Észak-Dalmáciát dinári–balkáni telepések népesítik be, ez a jelleg északabbra is megmarad, a kvarnerói és horvát tenger melléken, Senjig, Noviig és Rijekáig (Fiume). A pravoszlávok Bukovica, Ravni Kotar, Knin környékén és Gornja Cetina vidékén telepedtek le. Vrlica környékén még Montenegró területéről származó telepések is élnek.⁵⁵ Görög katolikus szerbek is vannak itt. Senj és ez a környék volt az egyik leghíresebb dalmáciai uszkok központ. Az új dinári–balkáni lakosság előtt a régi, kis számú lakosság elveszik, a városokban pedig a régiek asszimilálják az olasz lakosságot; csak Zadarban és némiképp Šibenikben maradtak meg olaszoknak. Az 1720-as években az uszkokok mellett a Shkodrai körzetből néhány albán család érkezett, és a Shkodra melletti Arbanasi (Borgo Erizze) falut népesítették be.

Vallás- és nemzetiségváltás a migráció következtében. – Az előző fejezetekből kiderül, hogy egy migrációs áramlat lakossága soha sem őrzi meg minden sajátosságát. De csak kivételes esetben tér ki a hitéből, és változtatja meg nemzetiségét.

A vallás és a nemzetiség megváltoztatása nem valami új és különleges folyamat az alkalmazkodás során, amellyel már foglalkoztunk az eddigiekben. Ez csak a befejező szakasz, a legmesszebb jutott alkalmazkodási folyamat az új környezetben.

Abban az esetben fordul elő, ha a kivándorlók túl messze kerülnek szülőföldjüktől vagy kompakt nemzeti vagy vallási közösségüktől. A vallását és nemzetiségét annál gyorsabban veszti el egy csoport, minél kisebb. Végezetül, a folyamat akkor zajlik leggyorsabban, ha a telepések egy rokon közösségbe érkeznek, amely csak néhány vonásában különböző népi környezet, például, ha a szerbek szlovének közé érkeznek vagy a bolgárok a szerbek közé. Mindkettőt (a vallást és a nemzetiséget) az erős nemzeti öntudattal rendelkező telepések adják fel legnehezebben, tehát a szerbek. Minden délszláv közül ők változtatják meg legnehezebben nemzetiségüket, de ha a katolikus vagy görög katolikus hitre térnek, többnyire gyorsan elvesztik nemzeti öntudatukat is. A vallás és nemzetiségváltás teljesen lelassul abban az esetben, ha az új környezet teljesen idegen az érkezőknek, mint ahogy idegenek számukra a németek és a magya-

⁵³ Rački, Jagić Crnčić. *Hrvatski pisani zakoni*. Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium. Pars I. Vol IV. Jugoslav. Akad. u Zagrebu. 1890.

⁵⁴ J. Kržavić és J. Barač. *U kolijevci hrvatske povjesnice*. Zagreb 1907.

⁵⁵ Kisić. *Jubilarni broj Narodnog alista*. Zagreb 1912. Például A XVIII. sz.-ban érkezett Božo Kulišić Montenegró területéről tíz fiával, és tőle eredeztetik a Kulišić családot.

rok északra, vagy a görögök és az albánok délre a délszláv tömbtől. A változáshoz itt erőszakra, fizikai vagy hosszan tartó morális erőszakra van szükség.

Sehol másutt nincsenek annyira összhangban a vallási és nemzeti változást sürgető tényezők, mint a lakosság azon egzotikus csoportjainál, akik szülőföldjüktől messze, idegen etnikumok közé kerültek, ami miatt gyökértelennek hatnak.

Néhány példát sorolunk fel. Először olyanokat, ahol az asszimiláció befejezettnek tekinthető.

Ez történt a stájerországi szerb telepésekkel. A Dravsko Poljét Ptujtól Mariborig és Maribor feletti Slovenačka Goricáig vizsgálva számos szerb etnográfiai emlékre bukkantam. Számos *ić* végű szerb vezetéknev őrződött meg, a neveket viselő szlovének közül sokan számon tartják szerb származásukat. A szerb vezetéknevből különösen Ptujban és Slovenačka Goricában találunk sokat. *Íc* végű neveket találunk a *nemčurok*, azaz a német érzelmű szlovének körében is; különösképpen a Marković, Petrović, Ćirić stb. nevek gyakoriságán lepődhetünk meg. Ilyen vezetéknevű, de a Murán túlról, Radgonából származó emberekkel is találkoztam. Arról is hallottam, hogy Lah (vlach), Sekula és Vojvoda nevű emberek is vannak erre. Végezetül, lélektani sajátosságai és dialektusa alapján a szlovén Stájerország lakossága a szerbhorvátok pannon típusához hasonlítható.

Mikor jöttek a telepések, és hogyan történt beolvadásuk? Stájerországban, Celje körül és a szomszédos vidéken csak kisebb számú régi szerb telepés volt a XV. sz. első feléből, a celjei (Cillei) grófok idejéből. De mint azt már korábban megjegyeztük, a főbb migráció a török hódítások kezdetekor, a XVI. sz. első évtizedeiben kezdődött, a kivándorlókat pedig uszkokoknak, pribegeknek, vlachoknak, martolozoknak, kalauzoknak, emellett rácnak, racićnak, bosnyáknak is nevezték, amelyek később vezetéknevvé váltak. A menekülőket (*pribeg*) a stájer Krajina (végvidék) gyalogságába sorozták, akiket haramiáknak neveztek, családjaikat pedig a katonai előjárók a stájer nemesek birtokában lévő közlegelőkön és az elhagyott településeken telepítették le. A letelepítés a XVI. sz. második feléig is elhúzódott. A telepések ritkán érkeztek közvetlenül Bosznia vagy Szerbia területéről, előbb Szlavóniában telepedtek le, majd onnan menekültek Stájerországba. Ugyanez a folyamat játszódott le a stájer végvidéken a Boč-hegytől délre Rogatacnál, majd a Fehér-Krajna területén Metlika és Črnomelj környékén; ez utóbbiak a görög katolikus szerbekhez kötődnek Žumberak környékén. A szerb telepések között olyan vezetéknevek is megőrződtek, mint a Drobnjak törzsnév, amely módosult formában a mai napig fennmaradt. Jobban megőrződtek viszont olyan török vezetéknevek, melyeket ma már szlovén családok viselnek, mint például a Turek, Hasenmali (Hasan Ali) Mustafa, Murat, Oman stb. Ezek vélhetően szerb nyelvű muzulmán rabok lehettek, akiket Stájerországba telepítettek, vagy pedig boszniai szerbek, akiknél abban az időben divatos volt a török nevek adása. A stájer történelem kutatói egyöntetűen állítják, hogy a szerbek XVI. sz.-i érkezésével a szláv elem határozottan megerősödött (Biederman, Vladimir Levec, Radoslav Grujić).

A szerbek beolvadása a rokon szlovének tömegébe gyorsan és könnyedén megtörtént. A nemzeti tömbjüktől messze távolodtak. Nem nagy csoportokban érkeztek, hanem csak egyes családok, esetleg néhány zadruha kerekedett fel, mint azt már az előzőkben említett három szerb családdal, az Aleksićtyel, a Dojčinnal és a Vukmirral történt, akik a Maribor melletti Uskoki falut alapították. Csak hosszas hivatalos levelezés után kaphattak némi földet az osztrák hatóságoktól, annál is inkább, mert

a terület a XVI. sz.-ban sűrűn lakott volt; amint egy szerb meghalt vagy elfogták, az őslakosok a családját elzavarták a földjéről (Biederman). A letelepedett szerbek tehát minden gazdasági és társadalmi biztosítékot nélkülöző réteget alkottak; az ilyen szétzilált oázisok pedig nem tarthatók fenn sokáig. A föld eltérő természete, az éghajlat, a munkafeltételek és az eltérő civilizáció miatt is változások álltak be. Papok híján a katolikus vagy görög katolikus hitre tértek. A pravoszláv vallásra különben is rossz szemmel néztek; Stájer Károly örherceg 1576-ban elégedetlenségét fejezi ki amiatt, hogy a haramiák vajdái „nem keresztények, hanem uszkokok”, mintha a pravoszlávokat nem a keresztények közé sorolta volna. Szándékukban állt katolizálásuk. Úgy tűnik, könnyebbnek bizonyult görögkatolikussá tenni őket. Ez történt a žumberaki *uszkokokkal*. Kelet-Stájerországtól nem messze, a horvátországi Križevciben káptalan működött, aki a pravoszlávok egyesült hitre térítését végezte. A vallásváltás eredményessége a felsorolt okok mellett abban is keresendő, hogy a legnagyobb ellentét a kereszténység és az iszlám között húzódott, ezért a szerbek, az osztrákokhoz csatlakozva kívánták a törökökön megbosszulni az őket ért sérelmeket, valamint földjeik visszahódítását akarták kieszközölni. Ez számos példából is kiderül; de minden harambasa, pap, a legegyszerűbb paraszt is a nép hétpecsétetes titkaként őrzi célját, leghőbb vágyát. Kényszerűségből csatlakoznak az osztrákokhoz, a törökök ellen a végső megsemmisülésig harcolnak. Az osztrák katonai vezetők a prebegekre és uszkokokra csak az „ein gar feiner Mann” jelzõt használják, a szerbek elöljáróit és papjait pedig mind önzetlennek látják, akik népük megmentésén és felvirágoztatásán fáradoznak. Katonai tehetségük kihasználásával egy időben adókat rónak ki rájuk. A bevándorolt szerbek itt-ott ellenállást tanúsítanak az adók miatt. Életüket adták és adják – mondták –, de tizedet és haszonbérletet nem fizetnek a birtokosnak és a katolikus kolostoroknak, mert ők katonák és határőrök. Némelyek közülük fellázadnak arra hivatkozva, hogy ők is nemesi származásúak. Ha az ellenállás nem vezet eredményre, pörösködnek, de nem jutnak megnyugtató eredményre. A küzdelem különböző formáiban lendületük és erejük megtörik, fokozatosan elvesztik nemzeti öntudatukat, a rokon szlovén népbe olvadnak.

A fentiekhez hasonló módon veszték el a Baranyába, Pécs környékére vándorló szerbek is. A XVIII. sz. előtt itt a szerbek két rétege élt: a pravoszláv szerbség, mely szerbiai eredetű volt, mert a magyarok rácoknak nevezték őket. Ők vagy katolikus hitre tértek, vagy pedig elüldözték őket, de emléküket ma is őrzi Pécs Rácváros nevű része. A másik réteget a katolikus népünk adta, akik magukat bosnyákoknak nevezik, Pécs Kis-Buda nevű utcájában és a körül laknak. Pécssett ma is sok bosnyák eredetű család él (körülbelül 2000 lélek), de ritka köztük az olyan, aki szerbül vagy horvátul beszél, mindegyikük magyarnak vallja magát; csak a legöregebbek, különösen a nők beszélnek nyelvünk déli dialektusát, a középkorúak értik de csak néhány szót beszélnek, a gyermekek a magyar iskolákba járnak, és nem tudnak szerbül. Nem volt ez a csoport mindig ennyire egzotikus. A XVII. sz. végén, miután a terület felszabadult a török iga alól (1688) Baranyában, a Mecsektől északra lakosság többségét a szerbhorvát pravoszlávok és katolikusok (ezeket sokácoknak nevezik) alkották. Jelentős számú szerbnek kellett élnie a Mecsektől északnyugatra, Tolna megyében és a Balaton partjáig, mert 1703–1710 között Rákóczi kurucok ellen harcoltak. A háború ideje alatt és azt követően irtották vagy elűzték őket. Ugyanakkor a katolikus egyház

még erőteljesebben folytatta katolizáló tevékenységét, mert amint a pécsi levéltár anyagából kiderül, nem tűrhették a pravoszláv vallásúakat. A szerbek Tolnából és Baranya északi feléből a Pécestől délebbre fekvő területekre húzódtak. 1740 körül kezdődik meg a rajna-vidéki, bajorországi és württembergi katolikus németek tömeges telepítése, és közel ötven évig folytatódik. Ennek során alakult ki az anyanemzettel minden komolyabb kapcsolatot nélkülöző pécsi bosnyák oázis. Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy ma is élnek bosnyákok Nagykozáron, Pécs közelében, és jelentős nemzetiségként Pécestől délre, Udvartól Pogányig, Németiig és Szalántáig. Érdekes, hogy az ije-ző nyelvjárást beszélik; ők azonban a falusi lakosságot alkotják. A magára maradt szerb és bosnyák lakosság az egyre jobban fejlődő Pécs városában nem tudott fennmaradni. Pécs, akár csak egész Baranya megye egy távol eső háromszög a Duna, Dráva és a Mecsek között, amin keresztül egyetlen fontosabb út sem vezet, és amit a korábbi évszázadokban is elhanyagoltak. A helyi érdekek és szenvedélyek sehol sem ölthetnek olyan mérteteket, mint az ilyen eldugott területeken. A pravoszlávok előtt a kivándorlás vagy katolizálódás útja állt. A katolikus bosnyákok tovább álltak ellent. Pécs fejlődésének eredményeképpen tömegesen érkeztek oda németek, zsidók, magyarok. A bosnyákok egyre inkább eltűnedeztek a növekvő város forgatagában. Miután 1867-ben a magyarosítás folyamata kezdődött el, a bosnyákok száma rohamosan csökkent, és a már említett mértékre ereszkedett.

Pécssett és Mohácson ugyanaz a folyamat játszódott le, mint Đakovicában⁵⁶, vagy más, tisztán albánok lakta városokban. A nemzet tömbjétől távol kerülve az anyanyelvüket beszélők csoportja különböző nyomások hatására előbb a vallási szekta szintjére süllyed, majd azt megváltoztatva eltűnik.

A Buda környékére letelepült szerbek esetében a folyamat más jelleget öltött, és ami sajátos, a környéken előbb játszódott le a nemzetiség váltása és csak ezt követően történt meg a vallásváltás. Szerbeket Szentendrén, Lóréven, Pomázon, Csobánkán, Kálózon, Izbégen, Kevén (Ráckeven), Rácalmásán és Adony községekben találunk, mintegy 3000 lelket. Eltűntek a szomszédos falvakból és városokból, ahol a közelmúltig még éltek. Az itt élő szerbek kisebb része a Duna menti Smederevóval szemben fekvő Keve területéről származó régi telepés volt, akik Smederevo 1459-es eleste után menekültek el és a Csepel-szigeten megalapították Keve falvát. A bevándorlók nagyobb részét az 1690-ben betelepült, III. Arsenije Čarnojević vezette szerbek alkotják. Köztudott, hogy a bevándorlóknak ez a csoportja tehetős és felvilágosult volt; Szentendre és Buda a XVIII. sz.-ban az ideköltözött szerbek kulturális központja volt.

A XVIII. sz. kezdetéig a szerbek száma lényegesen magasabb volt Buda környékén és a lakosság tekintélyes részét alkották. A XIX. sz.-tól a szerbek dél felé húzódtak, így a budai szerb oázis meggyengült, és kapcsolata megszűnt a lakosság többi részével.

Ezzel egy időben Pest rohamos léptekkel fejlődik, és benne a virágzó magyar élet is. A szerbek, akik addig kereskedők és iparosok voltak, és akiknek hatása jelentős volt, az új fejlődés sodrában veszítenek jelentőségükből. Térvesztésüket a magyar hatás felerősödése még jobban elősegítette; a szerb falusi lakosság, a parasztok jobban ellenálltak befolyásának.

⁵⁶ *Osnove za geografiju i geologiju Stare Srbije i Makedonije* knj. III s. 268.

Megindul a magyarosítás folyamata, aminek hullámai folytán egyre inkább erejüket veszítik a szerb csoportok.

Ma a budai szerbek az „elsorvadt kulturális hagyományok és kifakult emlékek” szintjére süllyedtek. „Kevén olyan érzés fogott el – mondja Tihomir Đorđević –, mintha egy haldokló utolsó sóhajait hallgatnám.” Egyes helyeken minden emlék eltűnt, és úgy vélhetnénk, hogy ott soha nem éltek szerbek. Vannak szerb vezetéknevű, pravoszláv családok, akik magukat még szerbeknek érzik, de egy szót sem tudnak már szerbül. Kivétel ez alól Lórév, amely tiszta szerb falu.⁵⁷

A migráció általános etnikai és társadalmi következményei. – A vándorlások és a hozzájuk szorosan kapcsolódó társadalmi alkalmazkodás, valamint az etnobiológiai folyamatok kiemelkedő fontosságúaknak bizonyultak népünk kiegyenlítődése és összeolvadása tekintetében.

A Vardar folyónál található Veleška Klisura és a Zagrebačka Gora közt elterülő lakhelyváltoztató övezet mai lakossága már nem azonos a középkori vagy török hódítást megelőző lakossággal. Kevés helyen találunk őslakost; számuk a terület egészen olyan elenyésző, hogy elvesznek a népesség tömegében. Az őslakosok egy része elvándorolt, részben pedig feloldódott, majd asszimilálódott az újonnan érkezők nagy tömegében, akik legnagyobb számban dinári telepések, a régi Raška, a montenegrói Brda, Bosznia és Hercegovina területéről származtak, valamint a Kosovo-metohijai és vardári áramlatok képviselői voltak. Mivel a migrációs áramlatok a Balkán-félsziget északi határain túljutottak, azok kulturális és etnográfiai tekintetben észak felé megnyúltak. A migráció következtében a Pannon-medence és Dalmácia vidékein a telepések szokásai és hagyományai, folklórja, különösen az epikus énekek terjedtek tova; megerősödött a patriarchális rendszer intézménye. A régi lakosság ezáltal megfiatalodott. Messze földre is elkerültek a történelmi hagyományok és a magas szintű szerb nemzettudat, amely évszázadokon keresztül a Balkán-félsziget belső területein fejlődött. A lakhelyváltoztató mozgás eredményeképpen a dinári és központi dialektusok északra, északnyugatra és nyugatra terjedése is bekövetkezett, de ezzel egy időben a dialektusok közti küzdelem is megindult, nyilvánvalóvá vált az egyik hatása a másikra; a folyamat végén bebizonyosodott, hogy a dialektusok térbeli elhelyezkedése a török uralom előtti elterjedéstől sokban különbözik. Szembetűnő a što-zó nyelvjárás térnyerése a többi rovására. Egyes vidékeken a nagy lakhelyváltoztató körzetek új etnikai és lélektani egységeket hoztak létre, amihez a legnagyobb hozzájárulást a dinári lakosság adta.

A különböző vidékekről származó szerb lakosság a lakhelyváltoztató terület egészen összekeveredett, kiegyenlítődtől és egységgé formálódott, amit csak a vándorlásokkal és abból következő folyamatokkal érthetett el. Az egyes vidékeken lakó szerbek közti kapcsolatok egyre szorosabbá váltak, mert mindegyik vidéken éltek olyan telepések, akik a másik vidéken élő rokonaikról és törzsbéliükről tudtak, és tisztában voltak egységükkel. Ennek során megszűnt a korábbi történelmi partikularizmus, az egész szerb nép egységesnek tekinthette magát.

A nagy lakhelyváltoztató mozgalmakig alig ismerték egymást a szerbek és horvátok, még kevésbé a szerbek és szlovének. A török uralom idején bekövetkezett vándorlások során a szerbek és horvátok nagyfokú keveredése következett be a

⁵⁷ *Srpske kolonije u Budimu i okolini. Bratstvo za 1921 godinu.* st 132.

területek zömében, a polgári Horvátország területét, a kaj-ozó nyelvjárást beszélő horvát területek kivételével. Ez időtől kezdve a katolikusok és pravoszlávok földrajzilag egyre kevertőbbek, egymásba folynak, úgyhogy a Zágráb és Varasd megyéig terjedő részeken nincs egyetlen kifejezetten a katolikus vagy a pravoszláv egyházhoz tartozó vidék sem. A szerbek katolizálódása és görög keleti vallásra térése azért is jelentős, mert ezzel a szerbek hozzájárultak az ott talált lakosság változásához. Nagy hatással voltak egymás nyelvjárására, szokásaira, hagyományaira. A keveredés, vegyülés következtében jobban megismerték egymást, a parasztok pedig kétségtelenül az egységesülés útjára léptek. Ezáltal a pannon és dalmát területeken is új etnikai csoportok keletkeztek, a régi csoportok nagymértékben megváltoztak az új asszimilációs folyamatok során. A változások még a kaj-ozó Horvátországot és a déli szlovén területeket is érintették, mert a török uralom éveiben számos *prebeg* és *uszkok* érkezett a Krajna és Stájerország vidékére, ahol aztán a szlovén népességbe olvadt. Kétségtelen, hogy a déli szlovének megerősödtek a betelepülő szerbek révén.

Nemzeti egységünk nem kizárólag törzseink elsődleges rokonságán alapszik; nem is a sokak által egyedüli tényként elkönyvelt egységes irodalmon és a szerbhorvát egységes irodalmi nyelven nyugszanak alapjai. A közös irodalmi nyelv kialakulását az etnikai és etnobiológiai kiegyenlítődés hosszú folyamata előzte meg a török és velencei uralom évszázadaiban. Emiatt a nemzeti egységnek sokkal mélyebb, valódi népi gyökerei vannak, melyek a lakhelyváltoztató övezetben sokkal erősebbek, mint azt egyes mai jelenségek alapján feltételezhetnénk.

Népünk Szerémségbe, Bánságba, Bácskába vagy Szlavóniába költözésének még egy eredménye volt. A telepések övezete *az idegen hatások gátjának bizonyult*, a közvetítő szerepét vállalták, melyeken keresztülhaladva a hatások gyengültek, így a Szerbia és Bosznia területén élő néptömeget megóvták az idegen hatásoktól, ezt jelentősen elősegítették a természetes politikai határok, a Duna és a Száva is.

A migráció eredményei nagy jelentőségűek. Kevés helyen találok olyan odaadással és áhítattal Šumadija irányában, mint a montenegrói hegylakók körében. Azon a véleményen vagyok, hogy ezt a migrációk alakulásával magyarázhatjuk: számos törzsüknek tagjai élnek Šumadija területén. Ennek fordítottja is érvényes: nem kétséges, hogy a szellemi elfogultsághoz, mely Raška, Hercegovina és Bosznia szeretetében nyilvánul meg Szerbia egész területén Karađorđe felkelésétől a berlini kongresszusig terjedő időszakban, nagyban hozzájárult az is, hogy Szerbia lakosságának nagy része a felsorolt területekről származott. Ezek az új telepések, akik emlékeznek szülőföldjükre és ottani nemzettársaikra; az általános felfogás alól a szerb értelmiség sem vonhatta ki magát. Szerbia déli irányba történő terjeszkedésével a berlini kongresszus határozatai alapján sokkal inkább a Macedónia Szkopjei körzetéből származó déli lakosság lakóterületére hatoltunk. Más okok miatt is szükségszerű volt a Vardári körzet iránti érdeklődést felkelteni.

A lakhelyváltoztató áramlatok a szerbek jelentős részét délről észak felé sodorták; egyes körzetekben (Metohija, Kosovo, Szkopje környéke) lakatlan részek keletkeztek; a szerb szellemiség és élet jelei meggyengültek. Ennek következményeként és más okok folytán az albánok behatoltak a régi szerb állam központjaiba, és a bolgár befolyás megnövekedett Macedóniában.